

HISTORICKÁ SOCIOLOGIE

2/2022

ČASOPIS PRO HISTORICKÉ SOCIÁLNÍ VĚDY

HISTORICAL
SOCIOLOGY

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

Obsah

■ EDITORIAL

- Téma doba vyplaví: Historická sociologie dopravy**
Bohuslav Šalanda 5–9

■ STUDIE

- Sociology and Pedagogy. On the Establishment of Sociology as a Moral Science
by Émile Durkheim**
Thomas Kurtz 9–25
- Society and Language: Debates Surrounding the National Language
in Belorussian Society at the Beginning of the 1990s**
Alena Marková 27–48
- The Continuity of the Traditional Livelihood of the Altai-Kizhi People
in the Post-Soviet Period from the Perspective of Material Culture
and Social Change**
Daniel Dědovský 49–62
- Srovnání krize parlamentarismu v Německu a Rakousku, 1930–1934**
Martin Jeřábek 63–86
- Státní ideologie a národnostní otázka v sovětské Střední Asii
na příkladu proměny etnické identity Dunganů**
Petr Kokaisl 87–104
- Morganatický sňatek aristokrata druhé poloviny 19. století jako sociální deviace:
příklad Emanuela Collalto e San Salvatore**
Jan Koumar 105–119
- „Ruskij Mir“ – nadnacionální integrační projekt či projev postsovětského
imperialismu?**
Kirill Shevchenko – Petr Lozoviuk 121–139
- ## ■ BILANCE PROJEKTU
- Situovaná (auto)mobilita ve venkovském mikroregionu**
Bohuslav Šalanda 141–148
- ## ■ RECENZNÍ ESEJ
- David Graeber and David Wengrow: The Dawn of Everything:
A New History of Humanity**
Jóhann Páll Árnason 149–160

■ RECENZE

- Adrian Jitschin: *Das Leben des jungen Norbert Elias*
(Jiří Šubrt) 161–163
- Nicolas Maslowski – Kinga Torbicka: *Contested Legacies of 1989. Geopolitics, Memories and Societies in Central and Eastern Europe*
(Markéta Minářová) 163–166
- Alexander Onufrák: *Vznik a vývoj britskej sociálnej politiky*
(Katarína Duffeková) 166–168

Téma doba vyplaví: Historická sociologie dopravy

Už si přesně nevybavuji, zda to byl skutečně právě světově proslulý sociální antropolog Claude Lévi-Strauss, kdo prohlásil, že třeba jen pětiminutový film z dob dávno minulých by osvětlil mnohem více, než dokáží mnohasetstránkové monografie. Bylo by to jako nahlížet klíčovou dírkou nebo poslouchat za dveřmi, za kterými by se odehrávaly konverzace o minulosti. Platí to rovněž pro relativně nedávné devatenácté století, na jehož konci se filmové médium zrodilo, takže nám bohužel chybí některé z nejprůkaznějších dokladů o atmosféře doby, postupně zaplňované novými dopravními prostředky.

Nikdy mi nedá spát otázka energetické náročnosti čehokoliv, co se kolem nás děje, samotné počátky železniční a automobilové dopravy nevyjímaje. Odpověď není vůbec snadná, jakkoliv je zřejmé, že vstupní náklady všeho druhu musí být na začátku tak expanzivního rozvoje, jakým prošly dopravní systémy, ohromné. Postupně se zvyšuje tempo dopravy, nastávají značné teritoriální a jiné změny způsobené rozsáhlou stavební činností, samotná železnice přispěla k výraznému členění krajiny. Například budování železničního svršku znamenalo významný zásah do konfigurace terénu, následují nové sociální a kulturní jevy, jimiž se mohu začít zabývat sociologové a historici pracovního prostředí v dopravě, obzvláště té železniční.

Nepodceňujme v této souvislosti potřebu výstavby veřejných skladišť, otevírání kameolomů a cihelen, v neposlední řadě pak enormně roste těžba uhlí nezbytného pro vlastní fungování lokomotiv. Do provozu byly uvedeny další hutě a železárny, které zase spotřebovávaly kvalitní černé uhlí, jež muselo být vytěženo. Všude samé železo, nejenom v případě kolejnic, nýbrž i lokomotiv a železničních vagonů. Parní stroj jako symbol výkonnosti se tehdy stal nákladnou investicí, Čechy a Morava nebyly průmyslově připraveny, a tak se problém řešil hlavně dovozem z Anglie. Pokud jde o parní lokomotivu, byl to nejnáročnější a nejsložitější stroj od počátku dopravy. Vyžadovala prakticky dokonalé technické vybavení, k její výrobě tudíž nemohly stačit menší strojírny, natož stávající domácí dílny.

Jak už jsme naznačovali, od počátku byla železnice náročná na terénní úpravy a s tím spojený přesun materiálu, respektive výkopové práce. Záržez v terénu vyžadovaly přemístění množství zeminy a kamene, někde i průrazy ve skále nebo přímo tunely. Pro zajímavost lze uvést, že ve starších fázích rozvoje železniční dopravy se uplatňovaly dřevěné pražce, a tak byla nutná poměrně rozsáhlá těžba dřeva, jehož množství si nijak nezadalo s železem a uhlím. V *Československé vlastivědě* [1930: 446] se můžeme dočíst následující informaci: „Kolejnice jsou osazeny na příčných svazcích, skoro vesměs dřevěných. Přibíjejí se hřeby nebo přišroubují. Zpravidla se dávají pod kolejnice desky železné, podkladnice. Na dřevěné pražce se běrou nejčastěji kmeny borové, ale jsou také pražce dubové, bukové a modřínové. Pražce se napouštějí chemikáliemi, jimiž se zamezuje hniloba; pražce se také impregnují, čímž se asi zdvojnásobí doba jejich trvání.“

Výstižně charakterizoval založení a vývoj železnice v českých zemích historik novinářství a národohospodářský publicista Karel Hoch (1884–1962). Směrodatná je v tomto smyslu zejména jeho kniha *Čechy na prahu moderního hospodářství*, v níž autor uvažuje takto: „O Praze bylo r. 1842 rozhodnuto, že bude s Vídní spojena *přes Olomouc*, ale současně i *přes Brno*. Na jihu pak rozhodnuto pro odvážný, ba tehdy senační projekt dráhy *přes Semmering*. Je zajímavé, že v Praze již r. 1836, pokoušel se dr. Lichner o koncesi na stavbu dráhy do Brna a dostal povolení k přípravným pracím, rovněž Severní dráha. Ale pro nepříznivé poměry stavby zanechala, kladouc podmínku, aby stát zaručil výnos, což bylo odmítnuto. Nyní byla trať Olomouc–Praha rozdělena na dva úseky, z nichž úsek Pardubice–Praha řídil český technik inž. *Perner*. Stavbu prováděli známí bratři *Kleinové*, nádraží v Praze stavěl *Lanna*. Veškeren železniční materiál byl nyní již domácího původu, za to při obtížných stavbách, při tunelech a viaduktech bylo hojně používáno skromných a vytrvalých dělníků italských. Na dráze z Pardubic do Prahy v letech 1843–1845 ustavičně pracovalo přes 20 000 dělníků, v Praze na svazích Žižkova od r. 1844 mnoho set. Náklad na úsek Pardubice–Praha byl 8,2 mil. zlatých, na kilometr průměrně 33 000 zl. 20. srpna 1845 byla dráha za velikých oslav otevřena, kdežto trať z Brna do České Třebové, kde se spojila s tratí do Olomouce, byla pro veliké obtíže stavby v Moravském Krasu dokončena 1. ledna r. 1849“ [*Hoch 1936: 156*].

Vydejme se dále po stopách úvah Karla Hocha, který naznačil také tyto předpoklady: „Jest zajímavé, že první bezprostřední podnět ke stavbě železné dráhy v Rakousku nedala přeprava osob, nýbrž *solí*. To platí jak pro dráhu z *Budějovic do Lince*, tak pro Rothschildovu *Severní dráhu* z Vídně do Bochnie v Haliči. Sůl také inspirovala i myšlenku vodního spojení mezi Vltavou a Dunajem, pro které byla r. 1807 založena v Praze Hydrotechnická společnost pro splavnění českých řek. Tímto projektem zabývá se vynikající technik, zakladatel pražské stavovské techniky z r. 1806 F. J. rytíř *Gerstner* (1756–1832). Při bližším studiu opustil však projekt cesty vodní a rozvinul plán spojití Vltavu s Dunajem *drahou* se železnými kolejnicemi, po které by byly náklady podle anglických vzorů taženy koňmi“ [*Hoch 1936: 151*]. V tomto směru se uplatnil blízký známý a spolupracovník Františka Antonína Gerstnera Jan Perner (1815–1845). Právě on jej na studijní cestu po Německu, Belgii a Anglii vyslal. Perner se mimo jiné zúčastnil velkých trasovacích prací pro spojení Vídně s Prahou. Významný aktér železničního stavitelství se těžce zranil u Chocně a zemřel roku 1845 v Pardubicích.

Každopádně rakouská monarchie ve svém ekonomickém vývoji byla poněkud opožděna za západní Evropou, přičemž se industrializace dosti lišila v jednotlivých korunních zemích. Až po smrti vladaře Františka I., konkrétně 4. 4. 1836 bylo Rothschildovi uděleno privilegium ke stavbě železnice z Vídně do Bochnie v Haliči. Privilegovaná „*Severní dráha* císaře Ferdinanda“ se svými 455 kilometry byla opravdu úctyhodná. Zkušební jízda se tu konala 19. 11. 1837. Jízdní zkouška na „*Ferdinandce*“ v tomto roce neproběhla v celé délce, nýbrž na prvním krátkém úseku na sever od Vídně.

Když odhlédneme od velkých projektů, speciální problém představuje výstavba místních drah. Postupně totiž vedle klíčových tras vznikaly doplňkové trati, lidově řečeno lokálky. Úsporný režim při jejich budování a následném provozu se týkal třeba únosnosti železničního svršku a místních mostů. V této souvislosti bychom se mohli projet například lokálkou z Přelouče do Vápenného Podola s odbočkou do Vápenných lomů u Prachovic. Roku 1882 byl zahájen provoz na trati Choceň–Litomyšl. (Viz také dráha

Chrudimsko-holická z roku 1899, vedoucí z Borohrádku přes Moravany a Chrudim do Heřmanova Městce.) Pro jistou prostorovou představu by snad neškodilo se svést v těchto „ne-místech“ a prohlédnout si změněné životní prostředí.

Železnici lze tedy posuzovat z nejrůznějších hledisek, zejména technicky, architektonicky a sídelně, z perspektivy pracovního prostředí, personální stránky apod. Cílem tohoto editoriale ale není ani v nejmenším navrhnout témata pro zamýšlené publikace, nebo jim dokonce sebrat vítr z plachet při promyšlení záměrů důležitých pro plnění eventuálního grantu.

Do historické sociologie dopravy nepochybně dále náleží automobilita ve všech dimenzích: jak prostorových, tak časových. Celkový obraz historicko-sociologického vývoje by nebyl úplný bez venkovského prostředí, které vytvářelo pro tuto oblast praktické lidské činnosti specifické podmínky. Ostatně automobilismus a mobilita vůbec přinesly významné prostorové inovace. V rámci tohoto čísla časopisu *Historická sociologie* lze upozornit na postřehy v textu *Situovaná (auto)mobilita ve venkovském mikroregionu*.

V žádném editoriale se nevyhneme césuře čili přerývce; tím se ovšem netvrdí, že by se v našem případě snad jednalo o veršované, nebo dokonce hudební dílo. Prostě máme na mysli přestávku nebo významovou mezeru v jakémkoliv textu. Všem těmto finesám náramně rozumí náš blízký spolupracovník Jóhann Páll Árnason, který tentokrát předložil recenzní esej, v jehož centru se ocitla publikace autorské dvojice sociálního antropologa Davida Graebera (1961–2020) a archeologa Davida Wengrowa (nar. 1962) *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. Předtím značný zájem vzbudila Graeberova kniha *Debt. The First 5 000 Years*. Graeber před svou předčasnou smrtí vystupoval nejen jako antropolog, nýbrž i uznávaný levicový aktivista, který patřil k zakladatelům hnutí Occupy Wall Street. Přišel rovněž s pojmem „99 procent“, na jejichž úkor bohatne jedno procento Američanů. Recenzované dílo popularizují v současnosti proslulí myslitelé jako Jared Diamond, Juval Noah Harari, Steven Pinker a další.

Právě druhé číslo našeho periodika má tři studie psané v anglickém jazyce. (Kromě těchto textů ještě potom dvě recenze ve stejném jazyce.) Pokud zůstaneme u česky koncipovaných statí, Martin Jeřábek tentokrát zevrubně pojednal o krizi parlamentarismu ve Výmarské republice a Rakousku na počátku 30. let 20. století. Zajímavě vynívá rovněž pojednání Jana Koumara nazvané *Morganatický sňatek aristokrata druhé poloviny 19. století jako sociální deviace: příklad Emanuela Collalto e San Salvatore*. Není myslím třeba přehnaně zdůrazňovat, že pečlivě shromážděnými prameny podložené reflexe přinášejí všechny texty umístěné nejen v tomto čísle *Historické sociologie*.

Internetoví nadšenci a fanoušci dráždivých záhad určitě nepřehlédli, že se v posledních letech množí zprávy o tom, jak moře na kterémsi pobřeží nosí podivného vyplavilo. Většinou se jedná o uhybnulé mořské tvory; na plážích bohužel často končí velryby a jiní mořští savci, rychle se rozkládající obrovské medúzy pak opravdu mohou vzbuzovat nejrůznější konspirační asociace. Nemluvě o tom, že oceán čas od času pošle zpátky na pevninu to, co zbylo z potopených lodí, případně ponorek nebo dalších utajených plavidel. Stejně tak nás však mořské vlny dokáží obdarovat; barevnými korály a krásně tvarovanými mušlemi počínaje a nějakým tím pirátským pokladem konče. Závěrem proto budiž optimisticky řečeno, že výsledky badatelské práce vnesené na následující stránky patří jednoznačně do oné druhé kategorie. Témata doba vyplavila vskutku zajímavá a podnětná, což je nakonec vždycky dobré znamení. A kdybyste eventuálně četli nejnovější číslo *Historické sociologie*

na některé ze svých cest po trati z Prahy přes Pardubice a Choceň, nezapomeňte věnovat tichou vzpomínku odvážnému budovateli železnic Janu Pernerovi.

Bohuslav Šalanda

DOI: 10.14712/23363525.2022.13

Literatura

- Československá vlastivěda. Svazek VI, Práce [1930]. Praha: SFINX, Bohumila Jandy.
- Frey, Carl Benedict [2021]. *Technologická past. Kapitál, práce a moc ve věku automatizace*. Brno: Host.
- Hoch, Karel [1936]. *Čechy na prahu moderního hospodářství*. Praha: Nakladatel A. Neubert.
- Hons, Josef [1957]. *U kolébky železných drah. Život a dílo Jana Pernera*. Praha: Dopravní nakladatelství.
- Jílek, Oldřich [1985]. *Studie o technice v českých zemích, 1800–1918, III*. Praha: Národní technické muzeum.
- Jílek, Oldřich [1986]. *Studie o technice v českých zemích, 1800–1918, IV*. Praha: Národní technické muzeum.
- Z vývoje české technické tvorby. Sborník vydaný k 75. výročí Spolku českých inženýrů v Praze*. Uspořádal Stránský Josef B. [1940]. Praha: Nákladem českých inženýrů.

Sociology and Pedagogy. On the Establishment of Sociology as a Moral Science by Émile Durkheim

THOMAS KURTZ*

Sociologie a pedagogika. O založení sociologie jakožto morální vědy Émilem Durkheimem

Abstract: In his sociology, Émile Durkheim has not only dealt extensively with the subject of education, but pedagogy has also a special significance for the establishment of his sociology. On the one hand, this applies to his attempt to establish sociology at French universities and establish it as an independent research discipline. And on the other hand, this applies to his attempt to use his sociology as a moral science to present a crisis analysis of French society and contribute to its solution.

Keywords: morality and society; crisis analysis; education and socialization; practical theory; educational sociology; sociology as a moral science

DOI: 10.14712/23363525.2022.14

1. Introduction

In the sociological context, education is not only a topic of educational sociology, but it can also refer to a long history in general sociology, and there especially in sociological theory and social analysis [see Kurtz 2007a]. For contemporary sociology, one might think, for example, of the extensive studies on the educational system of society by Niklas Luhmann [see Kurtz 2003], of the studies of sociological neo-institutionalism on the assimilation of education in world society, or education within the framework of sociological inequality research by Pierre Bourdieu. But one can also go back further in the history of sociology – for example to Talcott Parsons, who, building on a synthesis of classical sociological knowledge, founded a sociological theory from which all subsequent theories had to strive to distance themselves, and who, in his social analysis, repeatedly emphasized that it was particularly the revolution in education that had become structurally decisive for modern society [see for example Parsons 1970: 220]. If one goes back even further, to the phase of the establishment of sociology as an autonomous science, then one can actually only think of one author who, as a sociologist, has dealt with the subject of education in detail – *Émile Durkheim*.

Durkheim has entered the sociological textbooks as one of the classics of the discipline. Since sociology was not a university subject at that time, he devoted up to two-thirds of his teaching to pedagogy or the sociological analysis of education.¹ Thus he began

* Prof. Dr. Thomas Kurtz, Cooperative University Gera-Eisenach. E-mail: thomas.kurtz@dhge.de

¹ And so Durkheim is not wrongly called “the founder of educational sociology” [Ottaway 1955/6: 223]. However, one also finds the certainly somewhat exaggerated remark that he was more of an educator than a sociologist [for example, Pickering 1979: 101], although one could, of course, assume that he tended to educate society.

teaching social science and education in Bordeaux in 1887 – several years before the publication of his first major work *De la division du travail social* of 1893 – and in 1906 he was appointed to a chair of education as successor to Ferdinand Buisson at the Sorbonne in Paris, which was only renamed *Educational Science and Sociology* (Science de l'Éducation et Sociologie) in 1913 after repeated insistence on his part. However, in the pedagogical field, Durkheim left behind, in addition to a few essays and smaller articles in handbooks – which were compiled in 1922 in the anthology *Éducation et sociologie* by Paul Fauconnet, the collaborator and successor of Durkheim at the Sorbonne [Durkheim 2005a/1922] – only the two lecture series *L'éducation morale* and *L'évolution pédagogique en France* [Durkheim 2005b/1925, 1938], which were published posthumously after a delay of several decades.

In this article, we will focus less, or only marginally, on the significance of Durkheim's sociology for pedagogical theory (in France), but rather on the role that Durkheim's pedagogical studies and, more generally, the theme of education have played in the formulation of his societal analysis. For Durkheim essentially pursued two goals, and in both of them, the educational theme plays a not inconsiderable role. On the one hand, he generally tried to establish sociology at French universities and formulate it as an independent research discipline. On the other hand, his entire work is characterized by the desire to present an analysis of the crisis in French society and contribute to its solution, which is why he specifies sociology as a particular form of moral science. And although Durkheim did not plan it this way, his moral sociology finds its preliminary conclusion only in his pedagogical writings, so that the lecture *L'éducation morale* held at the Sorbonne in 1902/1903 has remained his moral-sociological legacy.

2. Sociology as an Autonomous Science

Particularly in the phase of its establishment, sociology had to find its own form to describe the topics anew already worked on by other disciplines. That is also evident, for example, in Durkheim's outside description of education and pedagogy. To this day, sociology differs significantly from the disciplines of education, political science, law, and economics in its observer perspective. These social sciences are *theories of reflection* in the form of a self-description foil as theories *of the system within the system*. Accordingly, they are themselves part of the respective function systems that they observe, describe, and designate in theory form [see Luhmann 1997: 958–983; Kurtz 2007b: 285–286]. In contrast, sociology adopts an external observer's perspective and prepares outside descriptions of what the reflection theories of function systems have already presented as self-descriptions. In this respect, sociology describes a reality that has always been described by other theories [Touraine 1974; Bauman 2000], but without committing itself in advance to a positive reference to the system to be described.

In the founding phase of sociology as an autonomous science, Georg Simmel probably most clearly put the aspect of sociological outside description into words. For him, most sociological studies of the time belong “to one of the existing sciences, for there is no content of life that is not already the object of such a science” [Simmel 1992/1898: 311 – own translation]. And sociology, for him, is “an eclectic science since the products of other sciences constitutes its material. It deals with the results of historical research,

anthropology, statistics, psychology as with semi-products; it does not directly address the primitive material that other sciences work with, but, as a science of second potence, so to speak, it creates new syntheses from what for them is already synthesis. In its present state, it only gives a new standpoint for the consideration of known facts” [Simmel 1989a/1890: 116 – own translation]. Besides Simmel, however, Durkheim was also anxious to find a role for the new discipline of sociology in the scientific system, and in doing so he also sees himself confronted with the problem that sociology, in the first place, does not have any new topics, but only a new approach.

In his first major work, *The Structure of Social Action*, Talcott Parsons attempted to present Durkheim’s theory as a process of development and to differentiate it into four periods [see Parsons 1968a: 304], beginning with the formulation of the fundamental problem in his first major work *De la division du travail sociale* from 1893, followed by the second phase, in which he established the theoretical substrate of his sociology, so to speak, in *Les règles de la méthode sociologique* from 1894/95 and exemplified it with empirical phenomena in his lectures on *Le socialisme* (1895/96) and the study *Le suicide* from 1897. Subsequently, Durkheim concentrated in the third phase on establishing sociology as a *moral science*, with a strong emphasis on pedagogy. Finally, in the last phase of his intellectual work, he turned to new empirical areas, especially religion, building on the systematic theory he had developed up to that point. Of course, one can criticize this chronological order, and Parsons himself, contrary to the introductory announcement, had also, in his remarks, removed the chronology of the first two phases and treated the topics of suicide and socialism under the title *Early Empirical Work* together with the topic division of labor. What he overlooked, however, is that Durkheim did not, of course, begin formulating his sociological method only after the *Division of labor*, but that this book is framed, as it were, by two methodological works; on the one hand, the well-known *Rules* and, on the other, his little-noticed first dissertation on Montesquieu from 1892 [Durkheim 1992a/1892], written in Latin.

Before the next part of this article can begin with the moral theme – which nevertheless does not only appear in Durkheim’s pedagogical lectures at the turn of the century but also determines his explanations in the books on the division of labor and suicide – a few remarks on the general foundation of sociological science in Durkheim’s work are briefly advanced.² For in order to establish a science, first of all, an independent method is needed and then one’s topics or a new approach to old topics.³

The question of what sociology is, Durkheim explains in summary in *Les règles de la méthode sociologique*. Sociology is defined by him here as “the science of institutions, their genesis and mode of action” [Durkheim 1950a/1895: XXII – own translation], whereby the term institution is defined so broadly that it includes all *social facts*.⁴ Durkheim defines a social fact as “any more or less defined type of action that has the capacity to exert an external constraint on the individual; or that occurs in the realm of a given society in

² On the differentiation of the new discipline of sociology, see in summary the two articles by Durkheim [2009/1900] and [1970a/1909].

³ See also Durkheim [1992a/1892]; especially the first and fifth chapters.

⁴ In a certain sense, Durkheim’s social facts are also sociological facts. For if one includes the observer, then these facts exist first of all for the sociological observer as sociological facts. In this sense, see in relation to Luhmann’s theory of social systems also the considerations of Baecker [2016].

general, with a life of its own independent of its individual expressions”⁵ Building on this, he elaborates a differentiated model of his scientific method, whereby social facts should firstly be viewed fundamentally like things, secondly be objectively definable in distinction to individual actions, and thirdly, Durkheim emphasizes the sociological character of his method and postulates sociology as an autonomous science that is not a branch of psychology, for only in this way can sociology adequately analyze society: Durkheim defines society not only as the sum of individuals but it represents a specific reality, a phenomenon *sui generis*.

Durkheim’s method deliberately wanted to be very similar to that of the natural sciences. Whether this shortened the sociology path to the Sorbonne, which was dominated by the natural sciences and literature, cannot be clearly answered. In any case, Durkheim’s sociology was initially viewed very critically in France of the Third Republic because the “sociologists threw the tools of literary education overboard without ever being able to achieve the exactitude of the natural sciences” [*Lepenies 2002: 78* – own translation]. With his basic methodological principle of explicating social only by social⁶, Durkheim was in any case, anxious to establish sociology as an independent, autonomous science with a *sui generis* object in the French scientific landscape, namely as a causally explanatory science and practical moral theory in one.

The method of sociology prescribed in the *Rules* is not only exemplified in the following years, among others in the lecture series on socialism and *Le suicide* but is also already illustrated in the *Division of labor* of 1893. This book can be regarded as the first attempt at a theory of differentiation of society, for it is not only about the economic dimension as in the Scottish tradition or the relationship between the division of labor and social inequality as in the German tradition, but Durkheim is concerned with the societal function of the division of labor, with the fact that it functions as a structural principle in all areas of society. However, this was still a theory of differentiation without the term ‘differentiation’. In 1977, in the foreword to the first German edition of this work, Niklas Luhmann had already asked himself why Durkheim was using the term ‘division of labor’ rather than ‘differentiation’ [see *Luhmann 1988a: 23–24*]. There may have been several reasons for this [see *Tyrell 1985*]. First, there are theory-policy reasons, i.e., Durkheim tried to show a conceptual connection to Comte and, at the same time, a distance to Spencer. On the other hand, there were reasons related to his discipline, because in order to establish sociology at the universities with its own object and method, he also had to set up conceptual demarcations from other sciences such as biology.⁷

And this approach of approaching a known topic differently, i.e., sociologically, is particularly evident in the study on suicide. Durkheim is not concerned there with the investigation of individual suicide, but rather with societal analysis in contrast to psychology; the

⁵ Durkheim [1950a/1895: 14; original italics – own translation]. Critically, Parsons [1968a: 353] notes that Durkheim’s category of social facts was initially only a “residual category”, whereby everything that cannot be reduced to the physical tools of the individual or the natural environment was subsumed under the concept of social facts.

⁶ While König [1978: 140], sees in it almost the beginning of all sociology as an independent science, Tarde [2009/1898: 93–94], for example, had critically questioned the exclusion of the individual from the sociological explanation from the beginning.

⁷ See for the importance of biology for Durkheim Guillo [2006].

actual object of investigation of this study is the *social* suicide rate⁸, with which the societal conditionality of individual behavior could be shown.

3. The Moral Problem

For Durkheim, the basic statement of sociology as an independent science is that social can only be explained by social, and so he, first of all, strives to define as many objects as possible as social objects, or to find social causes for individual behavior, as he did exemplarily in *Le suicide* [Durkheim 1969/1897]. And of course, this also applies to education. While the pedagogy of his time, derived from psychology, concentrated on the individual, Durkheim had increasingly emphasized the social aspect of education.⁹ And since for him the goals of education and the attainment of these goals are social, it is only logical that he endeavored to formulate pedagogy as a science through sociology, establishing sociology as the basic science for social and educational action.¹⁰ In any case, this has led to the paradoxical situation in France, where the pedagogy already established in the universities has had to help its own scientific reference discipline, sociology, to become a university discipline, and then theoretically benefit from it.

Émile Durkheim wanted to establish sociology that was “at once rationally transparent, empirically provable, and morally binding” [Jonas 1980: 32 – own translation]. In this sense, he not only described society sociologically but also tried to intervene with his sociology, which he formulated as a moral science. Durkheim observed an increasing softening of the social order in French society at the time of the Third Republic and marked the starting point first of all in the collapse of France before the German armies in 1870/71.¹¹ However, he does not so much attribute the consequences of this defeat to the political defeat, but rather more compellingly to the moral burdens that reached into the everyday morals of individuals and which even the Third Republic, proclaimed in 1872, could not master. The last years of the 19th century were characterized by political conflicts that took on ever more acute forms, which escalated into a *moral crisis*, and the most public expression of this was the *Dreyfus Affair*, in which the Jewish officer Alfred Dreyfus was falsely accused and convicted of espionage for the German Empire. Among many other French intellectuals, Durkheim was “moved to political action by the Dreyfus affair, in which he saw a direct challenge to the values on which the Third Republic rested” [Logue 1983: 152]. In the Dreyfus affair, Durkheim stood on the side of critical intellectuals. For him, the affair symbolized the moral crisis in which French society found itself in

⁸ However, Maurice Halbwachs had already asked himself whether all individualistic factors could be neglected; see Halbwachs [1930].

⁹ See Durkheim [2005c/1903]. This text is Durkheim’s inaugural lecture at the Sorbonne and also the first lecture in the lecture series *L’éducation morale*, which was published separately in the January 1903 edition of the *Revue de Métaphysique et de Morale*.

¹⁰ See Durkheim [2005c/1903]; and for the scientific foundation of pedagogy Bouglé [1904].

¹¹ Some French education policy-makers have reinterpreted the French defeat as a victory for the German elementary school teacher, which is why they demanded patriotism from the French school in general in order to strengthen the unity of the nation, and whose application of this postulate found in the constitution of a new school subject: civic education (*éducation civique*).

the transition from a traditional to a modern industrial society, as he had already pointed out introductory in his study on the division of labor.¹²

Among other things, he seeks an answer to the question of how a morally guided mode of life can still be possible in modern society [see Müller 1992: 58]. He sees the main evil from which society suffers not in an increase in economic misery, but in “an alarming state of our morality” [Durkheim 1969/1897: 445 – own translation]. In this context, he describes anomie as a chronic phenomenon of economic life and fixates the problem of society in the lack of fit between the egoisms of individuals and the general interest of the state. And unlike with the professions, Durkheim criticizes the absence of *professional morality* in the entire field of economics [see Durkheim 1950b/1937: 15], which he marks as a problem because, without economic discipline, public morality would also deteriorate [see Durkheim 1930/1902: V]. His proposed solution, which he had already considered in the final part of his study *Le suicide*, published in 1897, and then finally elaborated in the lecture *L'éducation morale* of 1902/3 given at the Sorbonne, is that the desired change in the world should be initiated through moral education and completed in the professional groups [see Kurtz 2005: 22–26].

Education here has the function of training the new morality already in the child, and it is precisely for this purpose that for Durkheim, the training of teachers at universities must draw on the findings of sociological moral science. His sociology as a moral science, with the postulates for education derived from it and the demand for professional groups, also in the economic sphere, is thus essentially to be understood as a way of overcoming the moral crisis of French society. With his scientific description of the moral problem, he linked direct practical action significance [see Durkheim 1976/1901: 184], and in the final section of *Le suicide* he then began to work out a therapeutic concept for the modern society based essentially on the moral-generating potency of professional groups.¹³ The professional groups should thereby contribute to a “decentralization of moral life” [Durkheim 1950b/1937: 12 – own translation], because only with this *professional decentralization* could one create “many new centers of community life without jeopardizing the unity of the nation” [Durkheim 1969/1897: 449 – own translation]. For him, the profession, and especially the professional group with its moral condensation, functions as a mediating link between individuals and society; in professional corporations, the set of rules that society lacks is to be formed, and thus societal anomie-tendencies are to be counteracted.

But it was not until 1898 – i.e., after the completion of the suicide work – that Durkheim began to formulate a systematic theory with a focus on moral science and the pedagogy derived from it, thus elaborating the earlier approaches to a degree, and whose theoretical substrate is found in particular in the lecture series *L'éducation morale*. Thus, Hans Joas, for example, had defined the work of Émile Durkheim as a continued attempt “to answer the question of the emergence of a new morality” [Joas 1992: 77 – own translation], more

¹² On Durkheim's position in the Dreyfus Affair, see also Durkheim [1970b/1898] and Rol – Merlié [2013], based on previously unpublished letters from him. But Durkheim does not see himself as a true Dreyfusard, because for him, as a Jew, “the real France is not anti-Semitic” [Abbott 2019: 27]. For an overview of the Dreyfus Affair, see also Blum [1935]; and with links to the present day Begley [2009].

¹³ See Durkheim [1969/1897: 434–444]. And especially in the preface to the second edition of *Division of labor* of 1902 [Durkheim 1930/1902: I–XXXVI] and in his lectures on professional morality [Durkheim 1950b/1937], he expands his reflections from *Le suicide* to an essential aspect of his sociology, understood as a moral science.

precisely the replacement of a religious morality by a secular one. This series of lectures has remained Durkheim's main work in moral science, which has been preserved for posterity. The *Division of labor*, the *Rules* and *Le suicide* can – at least in retrospect – be interpreted as preliminary stages on the basis of which Durkheim further elaborates his systematic theory of a sociological moral science in *L'éducation morale*. In addition to the pedagogical lecture series and his major works, Durkheim also continued to deal with the moral theme – and did so until the end of his life – for example, in a lecture series held several times since 1896 in Bordeaux and Paris under different titles, which was not published posthumously in France until 1950 under the not very fortunate title *Leçons de sociologie*.¹⁴ And finally, in 1917, he began his *Introduction à la morale*, planned as a major work in moral sociology, but did not complete it due to his early death.¹⁵

4. Education and Sociology

The lecture series *L'éducation morale* was written and held at a time when the France of the Third Republic “was deeply embroiled in an internecine battle between church and state that ended with their separation in 1906” [Vogt 1982: 29], but the dispute between the two institutions over their influence on moral education continued. Until 1870 – a good one hundred years longer than in Germany – the French school system was determined by the church¹⁶, and it was not until 1875 that a public school system was established in France, with the task of providing national education for the masses, which was then extended to the universities.¹⁷ In this context, Durkheim's attempt to establish his sociology explicitly as a moral science in the French academic system, with the postulate of applying it to teacher training in support of the Third Republic, must also be understood. Thus, in the second half of the 19th century, there was a conflict between the church and the state, or more precisely, a fight by the Catholic Church against the state's monopoly on teaching, created by the inclusion of the primary system. In this context, the school system was generally reformed. In the elementary school sector, the gratuité was generalized¹⁸, compulsory education was extended, the laïcité for the state primary school system was realized, and since the reforms of the Third Republic, equality has been the guiding principle of primary school work. At the organizational level, the consequence was the establishment

¹⁴ See Durkheim [1950c]. In this series of lectures he outlined, so to speak, “the moral infrastructure of a modern society” [Müller 2009: 243 – own translation].

¹⁵ See Durkheim [1920]. This discipline is usually referred to as the “science or physics of morals”, while Durkheim envisions a “science of morals or science of moral phenomena”, which “should grasp the moral rules in their purity and impersonality” [Durkheim 1920: 96 – own translations]. While Georg Simmel, for example, already at the beginning of his scientific career presented a large-scale two-volume *Introduction to the science of morality*, comprising almost 900 pages [see Simmel 1989b/1892, 1991/1893], Durkheim's work boils down to the no longer performed “Introduction à la morale”.

¹⁶ On the consequences for education, see Logue [1983: 76–77]. Nevertheless, this does not mean that there was no longer any church influence on Germany's school system, because at least until 1918 apart from private schools, the education system here was state-run but still denominationally bound and under partial church supervision.

¹⁷ Cf. also Lapie [1901: 657], who states that the stability of science is added to the morals at the university. Fournier [2007: 15–16], called the France of the time a teacher's republic (République des professeurs), and Collins [2014: 671], concludes: Durkheim's “courses on sociology of education are the only required courses at the Sorbonne, for those who intend to become teachers – which is to say, almost everyone”.

¹⁸ On this, see also the reasoning in Buisson [1933: 52].

of the *école laïque*, which replaced religious instruction with moral instruction in French primary schools.¹⁹

And so Durkheim, too, concentrated on *laic-moral education* in his lectures on pedagogy, which were held at regular intervals from 1887 onwards and were primarily aimed at training future secondary school teachers, in addition to an introduction to the history of educational institutions.²⁰ The focus of his educational sociology was thus not the school lessons themselves, but rather the global problems of sense and reflection of the educational system. Durkheim defines education essentially as preparation for life in society and the respective milieu [see *Durkheim 2005d/1911*]. For him, education consists in a planned socialization of one generation by the other – the younger by the older – and thus education and socialization are synonymous terms for Durkheim.²¹ Education should convey reality, i.e., it should bring the adolescent generation closer to the morality that is adequate to the respective status quo of society, so that Durkheim essentially limited himself in the process of socialization to conveying collective norms and values because these are the decisive moment for restoring social cohesion in a society threatened by anomie. And so he explicates sociology as the basic science for social and educational, i.e., practical action. It is the theory from which pedagogical action is to be derived [cf. *Krisam 1972: 9*], and consequently, from Durkheim's point of view, pedagogy is a sociological discipline – i.e., one that is subordinate to sociology – because education is “a highly social thing, both in its origins and in its functions” [*Durkheim 2005c/1903: 92* – own translation]. That is quasi the central idea of his educational theory.

Building on the thesis from *Division of labor* that in every human individual there are two modes of consciousness, that of the individual personality and that of society as a whole [cf. *Durkheim 1930/1902: 73–74*], he arrives in his pedagogical lectures at the expanded differentiation between the two beings existing in every person: the individual and the social being. By the individual being, he means the states of mind related to the individual, and the social being comprises the collective ideas, feelings, and habits of religion, morality, and tradition. In his sociologically inspired theory of education, he then elevates the formation of the social being exclusively to the object of this theory [see *Durkheim 2005c/1903: 102*], which for him is an image of the evolution of the social being in society [see *Durkheim 1950a/1895: 8*], and this because “the realm of morality begins where the social realm begins” [*Durkheim 2005b/1937: 96* – own translation]. The task of moral education is then to bind the child to the social group primarily surrounding it – the family – and thus to prepare the child to join other social groups, such as the professional group. Ultimately, Durkheim's point is that individuals should contribute to society's social order by conveying and appropriating the norms and values of the social community.

If Durkheim defines sociology as the basic science for social and educational action, it is also because the pedagogy of his time is not yet a science in his sense, but a *théorie*

¹⁹ For the genesis of this type of school, see Lapie [1927].

²⁰ In laic-moral education, the term *laic* meant the rejection of religious content that had previously dominated the educational system and negated the religious system that produced educational achievements. In contrast, the term *moral* meant a relativization of negation through the moralization of religion since the inclusion of the population's denominationally bound strata was also to be guaranteed.

²¹ Today, one would rather differentiate and follow Luhmann, who distinguished between intentional education and non-intentional socialization [see *Luhmann 1987*].

pratique: the practical theory of education.²² In his introductory lecture on laic morality at the Sorbonne, Durkheim states in this sense that although education is not yet a science, it is already more than just an art²³, and stands between the two. And so the formulation of the *théorie pratique* is conceived as a transitional solution, which, in contrast to the abstract educational science he has in mind as an ideal, is not formulated as a scientific – knowledge-generating – theory, but as a theory that guides action. In a nutshell, he characterizes the *théorie pratique* as follows: “It does not study educational systems in a scientific way, but reflects on them in order to provide the activity of the educator with guiding ideas” [Durkheim 2005e/1911: 79 – own translation].

This practical theory of education remains fundamentally rooted in existence; it offers no categorical knowledge, develops no new terminology, but remains in the realm of existentialia, it is not a scientific theory, but a theory that guides action, which appears as an intermediate theory between science and educational practice. It is the – in contrast to science – methodologically hardly controllable reflection applied to educational phenomena with the intention of controlling the development [see Durkheim 2005e/1911: 81]. The *théorie pratique* is, so to speak, what Niklas Luhmann and Karl Eberhard Schorr later described as the theory of the system within the system [see Luhmann – Schorr 1988; Kurtz 2000], a theory of reflection that produces dynamics rather than truth, whereby it is concerned with the practical control and reform problems of the educational system and the actors acting within it.²⁴ In the following, however, Durkheim now emphasized that one cannot stop at this action-guiding theory of education, but that only an abstract general educational science – i.e., so to speak, a distanced self-description [see Kurtz 2007c] – can make generalizable scientific statements about the forms of education. And precisely this *new* educational science that Durkheim is striving for must be sociologically underpinned. In this context, it can be seen that with Durkheim and, more broadly, with Alfred Binet’s research, which focused more on the interaction system of instruction, the transition of educational science to the empirical human and social sciences had already taken place in France around 1900 – therefore much earlier than in Germany.²⁵

²² Durkheim attempted to compensate for the theoretical problems of the emerging French educational science by using a multi-level analysis divided into four consecutive layers. The first layer is the constantly running and unreflected *educational practice*, on which the norms and values of society or a group of people are handed down; the second layer he calls the *art of education*, where the previously only unreflected educational practice is consciously and explicitly practiced and applied, i.e., expresses the behavior of the teacher and educator. While he uses the term *éducation* to describe these two layers, which follow in a more practical way, he uses the term *pédagogie* for the two following layers, which imply a more theoretical and scientific aspect [see Durkheim 2005d/1911, 2005e/1911]. The third layer, which reflects on education’s art, is the so-called *théorie pratique*, the practical theory of education, and the fourth, finally, is *general educational science*. On the scientific character of education, see also Durkheim [2005e/1911]; König [1978: 181–182]. Simmel [2004/1922: 318], also saw it this way in his *School pedagogy* that pedagogy is not yet a real science. But Durkheim goes even further here when he addresses the possibility of a general educational science inspired by sociology.

²³ Cf. Durkheim [2005b/1925: 31–32], and on this distinction already Herbart [1964a/1802: 283], who also differentiates between pedagogy as a science and the art of education.

²⁴ But it was precisely this solution, which he proposed as *théorie pratique*, that Durkheim brought in a great deal of criticism from the successor generations of French educationalists so that the only positive thing about his definition is seen in its concise brevity by Maurice Debesse [1976: 71].

²⁵ This could be interpreted as a functional equivalent of the *realistic turnaround* in the German-speaking world. In Germany, it was not until the 1960s that a fundamental change in the reference disciplines of pedagogy, from philosophy to – and theory import from – sociology and psychology, could be observed.

Although Durkheim had separated his educational theory from educational psychology for mainly disciplinary reasons, he was not interested, as Parsons pointed out, in a complete separation from psychology in questions of education, but rather in a collaboration between sociology and (social) psychology. “His work in this field is a monument to the thesis that no satisfactory theory of education, as many other social phenomena, can be developed without the contribution at strategically important places of several disciplines, in this case notably *both* sociology and psychology. Durkheim set a model for the general framework of that collaboration, which to this day is one of the best we have” [Parsons 1968b: 10]. And yet, as Paul Fauconnet points out, Durkheim has repeatedly emphasized the distinction from psychology. “In order to study education scientifically as a fact accessible to observation, sociology must cooperate with psychology. Under one of these two aspects, educational science is a sociological science. It was under this angle that Durkheim approached it” [Fauconnet 1922: 192 – own translation]. For before his time, education was considered an exclusively individual object since pedagogy resulted solely from psychology, and it was believed that in child development, only active forces were realized that existed in the prenatal state of individuals.²⁶ On the other hand, Durkheim argues that education is dependent on the respective social structure [see Durkheim 1969/1897: 427–428]. “Man is in fact only human because he lives in society.”²⁷ And so, for Durkheim, the training of the social being in the child is a reflection of the evolution of the social being in society, whereby education is intended to put into practice the ideal that society prescribes to individuals.

In summary, it can be stated here that knowledge transfer processes play only a subordinate role in Durkheim’s work. He concentrates entirely on educational and socialization processes, without clearly distinguishing between the two, and in contrast to French pedagogy, he has externally described education with a sociological reinterpretation – namely understood as a *social* fact – and tried to use this for a committed self-description of French society. But this definition of Durkheim as a reformer, or in other words, as an educator of society, must not be overestimated. This is only the political-moral consequence that follows from his sociological analysis of society, but of course, not its core. And so *L’éducation morale* is not only an application of his sociology but the last missing link in his moral-scientific sociology.

5. Education and Morality

In the first part of the lecture series *L’éducation morale*, Durkheim differentiates his theory of morality into the three essential elements of the spirit of discipline, the connection to social groups, and the autonomy of the will, which together constitute morality.²⁸

²⁶ “For Kant as well as for Mill, for Herbart as well as for Spencer, the object of education should above all be to bring forth in each individual the highest possible degree of perfection, that is, the constitutive qualities of the human species in general” [Durkheim 2005c/1903: 93 – own translation], whereby they presuppose the belief in a single education. However, concerning Herbart, Durkheim is mistaken here, for he had already referred in 1802 to different educational models depending on nation and age. See Herbart [1964a/1802: 285].

²⁷ Durkheim [2005d/1911: 55 – own translation]. Herbart had already assumed a strict dependence of individuals on society: “Man is nothing without society” [Herbart 1964b/1825: 16 – own translation].

²⁸ Half of his posthumously published work deals with these three fundamental elements of the moral character. Cf. Wallwork [1972: 124].

Since, for him, the goals of education are social, the means of attaining these goals must also be social. And in order to realize these goals, pedagogy must anchor the three elements of morality in the child so that Durkheim then, in the second part of the lecture series, supplements the analyses with possible forms of application orientation.²⁹

He sees the function of morality primarily in the regulation of behavior. Accordingly, morality must consist of rules that determine human behavior, and Durkheim thus states the *spirit of discipline* (*l'esprit de discipline*) as an essential characteristic of moral behavior. He justifies this, among other things, that man needs a certain degree of regimentation because otherwise, his aspirations would flow into infinity, which he had determined in *Le suicide* as a cause of anomic suicide. One of the most important forces that education must train is, therefore, the ability to control oneself – moral discipline thus also contributes to the formation of character and personality³⁰ – but in order to build internal boundaries, external boundaries must first be experienced.

Here Durkheim assigns the task of moral education to the school in particular, contrary to other views which regarded this as the task of the family.³¹ And this especially because morality always has something to do with understanding, and pre-school children would be too young for this. The family does not play a significant role in the spirit of discipline because family's relationships are more affective than rational. The spirit of discipline should be awakened in the child through *school discipline*. This “is the morality of the class, just as the actual morality is the discipline of society” [*Durkheim 2005b: 196* – own translation]. The school society is thus much closer to the society of adults than the family; for Durkheim, the school is a social microcosm in which the preferred norms and values are transmitted and reproduced. And in analogy to the remarks in *Le suicide*, Durkheim goes so far as to state that children feel comfortable under good discipline [see *Durkheim 2005b/1925: 199*], i.e., their needs, which flow into infinity, are limited, which at the same time means a certain degree of security [see *Durkheim 1969/1897: 272–282*].

As the second element of morality, Durkheim names the *attachment to social groups* (*l'attachement aux groupes sociaux*) and differentiates human actions according to the nature of the goals pursued. Actions that have only a personal goal in mind are without moral value, no matter what the goals are; moral actions, on the other hand, pursue impersonal goals. A moral action is supra-individual; its goal is directed towards society – i.e., towards the collective interest. Generally speaking, the moral realm begins where the social realm begins [see *Durkheim 2004a/1906: 53*]. However, to regard society as the goal of moral behavior, it must be more than just a collection of individuals; it must be different from the sum of individuals and have its own personality, a society *sui generis*. For Durkheim, society is the only moral being that stands above the individuals; it is both immanent and transcendent in human beings' consciousness.³² Man must have an interest in joining the society, and so Durkheim concludes, also in *Le suicide*, that more often man

²⁹ In the second part, only a few general theses on developing the autonomy of the will in children can be found since Durkheim did not elaborate on this chapter in his lectures.

³⁰ See also Münch [1988: 364–425], on socialization and personality development at Durkheim.

³¹ See, for example, Leclère [1909], who concludes that moral education is first provided by the family and only then by the school. On the significance of Durkheim's moral sociology for the school, see more precisely Durkheim [1992b/1910], and this further problematizing, Tyrell [2008].

³² Cf. Durkheim [2004a/1906: 78]: Thus, Durkheim already stated the moral and spiritual superiority of society in the *Rules*; see Durkheim [1950a/1895: 122].

commits suicide, the more he thinks and lives only about himself (egoistic suicide) [see *Durkheim 1969/1897: 222–232*].

The primary task of moral education is to bind the child to the family – as the society surrounding him at the moment. Although the family is the first instance of socialization, it is not a strictly moral institution. For Durkheim, the fatherland has a higher moral value than the family, and it is the task of the school to teach the child methodically to understand and love the fatherland, which in small embodies the idea of humanity, which should be the essential task of the school in moral education. The school thus assumes the function of the mediator between the “affective morality” of the family and the “more severe morality” of society [see *Lukes 1973: 115*].

Kant’s ideal postulate, autonomy as the principle of morality [cf. *Kant 1995/1788: 314*], is not attainable; the rule is heteronomy. To realize his idealistic goal of autonomy, the science of morality would have to be completed, but first of all – as Durkheim counters – moral *things* must be scientifically researched. Thus he understands the third element of morality, the *autonomy of the will* (*l’autonomie de la volonté*), to be insight, i.e., the understanding of morality, so that only consciously intended actions have a social value for him. The school’s task would then be to explain morality in a way that is understandable to the child³³, so that society becomes clear to him and he is prepared for life in it. Because if morality is not explained, the child would not get beyond an incomplete and low morality.

According to Durkheim, in rationalizing morality and moral education, one must not uncouple everything religious without replacing it, since this can lead to a simultaneous loss of the purely moral elements [see *Durkheim 2004b/1906: 101*]. But not only does morality need to be anchored in religion, religion also needs to be anchored in morality. “In the religious, there must therefore be moral and religion in the moral.”³⁴ The morality to be rationalized must not lose any of its constitutive elements and should, at the same time, gain new elements through laicization. Not only the form of morality but also its basis is to be modified, whereby Durkheim is essentially concerned with the substitution of religious morality by a laic morality.

In any case, it becomes clear here from Durkheim’s remarks on the elements of morality that the sociology he developed as a moral science stands, as it were, between pure theory and factual moral action³⁵ – moral science is here elaborated by Durkheim as a new mixed type of science and practice with a clear intention to change the world, which resembles the form of the pedagogical *théorie pratique*. Basically, Durkheim’s moral science can be defined as a theory of reflection (self-description) of (French) society, and so Niklas Luhmann and Stephan H. Pfürtnner had already asked, with reference to Durkheim, “whether a sociological theory of morality, for its part, must be formulated morally free or whether

³³ “For teaching morality does not mean preaching and to set them up: it means explaining” [*Durkheim 2005b/1925: 165* – own translation]. See in more detail Durkheim [1909].

³⁴ Durkheim [2004a/1906: 69 – own translation]. See also Herbart [1964c/1835: 73], who postulates the connection between moral and religious education. On the relationship between morality and religion, see also Kant [1984/1803: 79–82], who states that religiousness without morality is to be regarded as reprehensible, but that morality without religiousness only creates an unfinished morality. Although Durkheim never directly mentions Kant’s lecture notes *On Pedagogy*, it can be assumed that he must have been familiar with them. It was translated into French in 1881 [see *Richard 1911: 322*]. In any case, the three elements of morality established by Durkheim clearly show the influence of Immanuel Kant.

³⁵ See also Abbott [2019: 2], who explores the question of “how Durkheim understands his own moral activity”.

it can be formulated morally free” [Luhmann – Pfürtner 1978: 7 – own translation]. For in Luhmann’s sense, with increasing social differentiation, the integrative achievements of the social system continue to decline, with the consequence that in a functionally differentiated society its social integration cannot be anchored in a moral order. Today, the integration processes can no longer be described according to the pattern of collective values and solidarities – as at Durkheim, for example – but they differ according to the respective function system. At the same time, however, this society retains “the communicative practice of addressing people as a whole by conditioning respect and disregard. Moral inclusion, therefore, as before, but without moral integration of the societal system.”³⁶ But one can, of course, in Luhmann’s sense also ask whether it can be the task of sociological analysis of society to evaluate society at the same time. For the “sociologist who wanted to rise above what moralists derive from their principles ultimately becomes a moralist himself” [Luhmann 1988a: 28 – own translation]. But of course, this was nothing unusual in France of the Third Republic.

6. Concluding Remarks

Interestingly enough, with his moral science derived from sociology and pedagogy, Durkheim was thus also able to win over almost all the competent voices of the Third Republic, whereby some reasons for this will be given here in conclusion. Durkheim elevates moral education, as the central problem of reflection in the French educational system, above the substrate of his sociology as an elaborated moral science to a theoretical focus. Already in the first version of *Division of labor*, he had postulated the establishment of a moral science, whereby morality was classified there as “a system of realized facts which is linked to the overall system of the world” [Durkheim 1930/1902: XLI – own translation]. The correlation of the division of labor and morality as the central thesis of this first major work can be interpreted here as an early reference to Durkheim’s moral conception of society. For him, the social order takes on the function of a ‘regulator’ of the social crisis, supported by the ‘new morality’ [Durkheim 1930/1902] for the crisis-prone Third Republic in France. Here, the professional groups, in particular, are seen as a possible solution, since they not only take over the family’s legacy in the economic sphere of modern society [see Durkheim 1950d: 255–256], but the concept of professional groups is essentially aimed at the normative orientation of social actors.

In general, Durkheim’s position fitted into the dominant intellectual landscape of France, so he replaced the paradigm of Kant’s philosophy – increasingly exposed to criticism towards the end of the 19th century – with his model of an empirical social science and participated, along with many other French intellectuals, in the discussions on the Dreyfus Affair. His sociopolitical reform ideas were aimed at an *individual* equalization of opportunities, which is particularly evident in his lecture series on socialism, begun in 1895/96 [see Durkheim 1992c/1928], so that Pierre Birnbaum, in his preface to the first edition of this 1928 lecture transcript, was able to describe him as the first theoretician of

³⁶ Luhmann [1988b: 6 – own translation]. In his systems theory, Niklas Luhmann assumes that, unlike in medieval society, there is no single morality in modern society that could regulate its social order. Morality can be thematized everywhere in society, but neither society nor its individual subsections can be integrated primarily through morality, as Durkheim had imagined.

social mobility [see *Birnbaum 1992: 20*]. Concerning questions of education, this led to the postulate of equality, i.e., that talent and achievement should figure as the only selection criterion for social positions, which already appears in the chapter on inheritance in *Division of labor*.³⁷

Finally, with these points, Durkheim fulfilled precisely the expectations of the Third Republic's political-administrative system in France, so that he can be considered the intellectual par excellence of the time since he embodied what the government and the reformers were considering for the French nation. Durkheim's work was based on a double crisis, which he wanted to help solve: on the one hand, a *moral crisis* of the modernizing French society, and on the other hand, a *scientific crisis* of the humanities in France at that time. For Durkheim, these two crisis phenomena are closely connected and should be approached with the same means – with a new moral science. And his *sociology of education*, elaborated in *L'éducation morale*, was the basis for combating these two crises and for developing a moral science, especially a sociological one. With it, Durkheim strove for a change in French society, established sociology at French universities, and pursued a new sociology concept: *sociology as a moral science*.

Bibliography

- Abbott, Andrew [2019]. Living One's Theories: Moral Consistency in the Life of Émile Durkheim. *Sociological Theory* 37 (1): 1–34.
- Baecker, Dirk [2016]. Es gibt keine sozialen Systeme. In: Baecker, Dirk. *Wozu Theorie? Aufsätze*. Berlin: Suhrkamp, pp. 194–209.
- Bauman, Zygmunt [2000]. *Thinking Sociologically. An Introduction for Everyone*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Begley, Louis [2009]. *Why the Dreyfus Affair Matters*. New Haven, London: Yale University Press.
- Birnbaum, Pierre [1992]. Préface. In: Durkheim, Émile. *Le socialisme*. Paris: Presses Universitaires de France, pp. 5–26.
- Blum, Léon [1935]. *Souvenirs de l'affaire*. Paris: Editions Gallimard.
- Bouglé, Celestin [1904]. L'Éducation morale par l'esprit scientifique. *Revue Pédagogique*. NIIe série – Tome XLIV: 507–520.
- Bourdieu, Pierre – Passeron, Jean-Claude [1970]. *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris: Edition du Minuit.
- Buisson, Ferdinand [1933]. *Un moraliste laïque*. Paris: Alcan.
- Collins, Randall [2014]. Durkheim: via Fournier; via Lukes. *Theory and Society* 43 (6): 667–673.
- Debesse, Maurice [1976]. Défi aux Sciences de l'Éducation? In: Association mondiale des sciences de l'éducation (ed.). *L'Apport des sciences fondamentales aux sciences de l'éducation. Tome 1*. Paris: Épi, pp. 70–78.
- Durkheim, Émile [1909]. L'Éfficacités doctrines morales. *Bulletin de la Sociétéfrançaise de philosophie* 9: 219–231.
- Durkheim, Émile [1920]. Introduction à la morale. *Revue Philosophique* 89: 81–97.

³⁷ See Durkheim [1930/1902: 291–318]. Durkheim thus stands in the tradition of the principle of *démocratisation de l'enseignement*, which is the guiding principle of educational policy in France and has served as the point of departure for virtually all attempts to reform the French educational system since Condorcet's demands for an equal right to education for all, the best possible development of their talents and abilities in a public education system regulated by law, and the emphasis on talent and achievement as the only selection criterion for social positions. Bourdieu – Passeron [1970], on the other hand, have, as is well known, used good arguments to emphasize the *Illusion of equal opportunities* in education and society.

- Durkheim, Émile [1930/1902]. *De la division du travail social*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Émile [1938]. *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Émile [1950a/1895]. *Les règles de la méthode sociologique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Émile [1950b/1937]. La morale professionnelle. In: Durkheim, Émile. *Leçons de sociologie. Physique des mœurs et du droit*. Paris: Presses Universitaires de France, pp. 5–51.
- Durkheim, Émile [1950c]. *Leçons de sociologie. Physique des mœurs et du droit*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Émile [1950d] La morale contractuelle (fin). In: Durkheim, Émile. *Leçons de sociologie. Physique des mœurs et du droit*. Paris: Presses Universitaires de France, pp. 244–259.
- Durkheim, Émile [1969/1897]. *Le suicide. Étude de sociologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Émile [1970a/1909]. Sociologie et sciences sociales. In: Durkheim, Émile. *La science sociale et l'action*, edited by Jean-Claude Filloux. Paris: Presses Universitaires de France, pp. 137–159.
- Durkheim, Émile [1970b/1898]. L'individualisme et les intellectuelles. In: Durkheim, Émile. *La science sociale et l'action*, edited by Jean-Claude Filloux. Paris: Presses Universitaires de France, pp. 261–278.
- Durkheim, Émile [1976/1901]. Rôle des Universités dans l'éducation sociale du pays. *Revue française de sociologie* 17 (2): 181–189.
- Durkheim, Émile [1992a/1892]. *Der Beitrag Montesquieus zur Begründung der Soziologie / Quid Secundatus scientiae politicae constituendae contulerit*. Saarbrücken: Verl. der Societas Latina.
- Durkheim, Émile [1992b/1910]. L'enseignement de la morale à l'école primaire. *Revue française de sociologie* 33 (4): 609–623.
- Durkheim, Émile [1992c/1928]. *Le socialisme*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, Émile [2004a/1906]. Détermination du fait moral. In: Durkheim, Émile. *Sociologie et philosophie*. Paris: PUF, pp. 49–90.
- Durkheim, Émile [2004b/1906]. Réponses aux objections. In: Durkheim, Émile. *Sociologie et philosophie*. Paris: PUF, pp. 91–116.
- Durkheim, Émile [2005a/1922]. *Éducation et sociologie*. Paris: PUF.
- Durkheim, Émile [2005b/1925]. *L'éducation morale*. Paris: Éditions Fabert.
- Durkheim, Émile [2005c/1903]. Pédagogie et sociologie. In: Durkheim, Émile. *Éducation et sociologie*. Paris: PUF, pp. 91–112.
- Durkheim, Émile [2005d/1911]. L'éducation, sa nature et son rôle. In: Durkheim, Émile. *Éducation et sociologie*. Paris: PUF, pp. 41–68.
- Durkheim, Émile [2005e/1911]. Nature et méthode de la pédagogie. In: Durkheim, Émile. *Éducation et sociologie*. Paris: PUF, pp. 69–90.
- Durkheim, Émile [2009/1900]. Die Soziologie und ihr Wissenschaftsbereich. *Berliner Journal für Soziologie* 19 (2): 164–180.
- Fauconnet, Paul [1922]. L'oeuvre pédagogie de Durkheims. *Revue Philosophique – De la France et de l'Étranger* 93: 185–209.
- Fournier, Marcel [2007]. *Émile Durkheim: 1858–1917*. Paris: Fayard.
- Guillo, Dominique [2006]. La place de la biologie dans les premiers textes de Durkheim: un paradigme oublié? *Revue française de sociologie* 47 (3): 507–535.
- Halbwachs, Maurice [1930]. *Les causes du suicide*. Paris: Alcan.
- Herbart, Johann Friedrich [1964a/1802]. Zwei Vorlesungen über Pädagogik. In: Herbart, Johann Friedrich. *Sämtliche Werke Bd. 1*. Aalen: Scientia-Verlag, pp. 279–290.
- Herbart, Johann Friedrich [1964b/1825]. Psychologie als Wissenschaft. Neugegründet auf Erfahrung, Metaphysik und Mathematik. Zweiter, analytischer Teil. In: Herbart, Johann Friedrich. *Sämtliche Werke Bd. 6*. Aalen: Scientia-Verlag, pp. 1–340.
- Herbart, Johann Friedrich [1964c/1835]. Umriss pädagogischer Vorlesungen. In: Herbart, Johann Friedrich. *Sämtliche Werke Bd. 10*. Aalen: Scientia-Verlag, pp. 65–206.
- Joas, Hans [1992]. *Die Kreativität des Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Jonas, Friedrich [1980]. *Geschichte der Soziologie 2. Von der Jahrhundertwende bis zur Gegenwart*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

- Kant, Immanuel [1995/1788]. Kritik der praktischen Vernunft. In: Kant, Immanuel. *Werke Band 3*. Köln: Könnemann, pp. 271–483.
- Kant, Immanuel [1984/1803]. *Über Pädagogik*. Bochum: Kamp.
- König, René [1978]. Die Regeln der soziologischen Methode. In: König, René (ed.). *Emile Durkheim zur Diskussion. Jenseits von Dogmatismus und Skepsis*. München, Wien: Hanser, pp. 140–207.
- Krisam, Raymond [1972]. Vorwort. In: Durkheim, Emile. *Erziehung und Soziologie*. Düsseldorf: Schwann, pp. 7–19.
- Kurtz, Thomas [2000]. Pädagogische Forschung zwischen Wissenschaftsanspruch und Reflexionsbewußtsein. Systemtheoretische Überlegungen zur pädagogischen Disziplin in der Moderne. In: Dewe, Bernd – Kurtz, Thomas (eds.). *Reflexionsbedarf und Forschungsperspektiven moderner Pädagogik. Fallstudien zur Relation zwischen Disziplin und Profession*. Opladen: Leske + Budrich, pp. 19–44.
- Kurtz, Thomas [2003]. Niklas Luhmann und die Pädagogik. *Soziale Systeme. Zeitschrift für soziologische Theorie* 9 (1): 183–193.
- Kurtz, Thomas [2005]. *Die Berufsform der Gesellschaft*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.
- Kurtz, Thomas [2007a]. Bildung und Erziehung in der soziologischen Theorie. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft* 10 (2): 231–249.
- Kurtz, Thomas [2007b]. Sociological Theory and Sociological Practice. *Acta Sociologica* 50 (3): 283–294.
- Kurtz, Thomas [2007c]. Zur Leistung der Erziehungswissenschaft. In: Kraft, Volker (ed.). *Zwischen Reflexion, Funktion und Leistung: Facetten der Erziehungswissenschaft*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, pp. 125–139.
- Lapie, Paul [1901]. La réforme de l'éducation universitaire. *Revue de Metaphysique et de Morale* 9 (5): 646–666.
- Lapie, Paul [1927]. L'École laïque et la problême de la natalité. In: Lapie, Paul. *Morale et Pédagogie*. Paris: Alcan, pp. 31–41.
- Leclère, Albert [1909]. *L'éducation morale rationnelle*. Paris: Hachette.
- Lepenies, Wolf [2002]. *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Logue, William [1983]. *From Philosophy to Sociology. The Evolution of French Liberalism. 1870–1914*. Illinois: Northern Illinois University Press.
- Luhmann, Niklas [1987]. Sozialisation und Erziehung. In: Luhmann, Niklas. *Soziologische Aufklärung 4. Beiträge zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 173–181.
- Luhmann, Niklas [1988a]. Arbeitsteilung und Moral. Durkheims Theorie. In: Durkheim, Emile. *Über die Teilung der sozialen Arbeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 19–38.
- Luhmann, Niklas [1988b]. *Paradigm Lost. Die ethische Reflexion der Moral*. Stuttgart: Enke.
- Luhmann, Niklas [1997]. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas – Pfürtnner, Stephan H. [1978]. Vorwort. In: Luhmann, Niklas – Pfürtnner, Stephan H. (eds.). *Theorietechnik und Moral*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, p. 7.
- Luhmann, Niklas – Schorr, Karl Eberhard [1988]. *Reflexionsprobleme im Erziehungssystem*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lukes, Steven [1973]. *Emile Durkheim. His Life and Work*. London: Allen Lane.
- Müller, Hans-Peter [1992]. Gesellschaftliche Moral und individuelle Lebensführung. Ein Vergleich von Emile Durkheim und Max Weber. *Zeitschrift für Soziologie* 21 (1): 49–60.
- Müller, Hans-Peter [2009]. Emile Durkheims Moralpolitik des Individualismus. *Berliner Journal für Soziologie* 19 (2): 227–247.
- Münch, Richard [1988]. *Theorie des Handelns. Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parson, Emile Durkheim und Max Weber*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Ottaway, Andrew Kenneth Cosway [1955]. The Educational Sociology of Émile Durkheim. *The British Journal of Sociology* 6: 213–227.
- Parsons, Talcott [1968a]. *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of Recent European Writers*. New York: The Free Press.
- Parsons, Talcott [1968b]. Foreword. In: Durkheim, Émile. *Education and Sociology*. New York, London: Free Press, pp. 7–10.

- Parsons, Talcott [1970]. Some Considerations on the Comparative Sociology. In: Fischer, Joseph (ed.). *The Social Sciences and the Comparative Study of Educational System*. Scranton: International Textbook Company, pp. 201–220.
- Pickering, William Stuart Frederick [1979]. Introduction to Part II. Education. In: Durkheim, Émile. *Essays on morals and education*, edited by William Stuart Frederick Pickering. London, Boston, Henley: Routledge & Paul, pp. 99–125.
- Richard, Gaston [1911]. *Pédagogie Expérimentale*. Paris: Octave Doin et fils.
- Rol, Cécile – Merllié, Dominique [2013]. Correspondance d'Émile Durkheim à Ferdinand Buisson (1893–1915). *Sociologia Internationalis* 51 (2): 121–155.
- Simmel, Georg [1989a/1890]. Über sociale Differenzierung. Sociologische und psychologische Untersuchungen. In: Simmel, Georg. *Gesamtausgabe Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 109–295.
- Simmel, Georg [1989b/1892]. *Einleitung in die Moralwissenschaft. Eine Kritik der ethischen Grundbegriffe*. First volume. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Simmel, Georg [1991/1893]. *Einleitung in die Moralwissenschaft. Eine Kritik der ethischen Grundbegriffe*. Second volume. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Simmel, Georg [1992/1898]. Die Selbsterhaltung der sozialen Gruppe. Sociologische Studie. In: Simmel, Georg. *Gesamtausgabe Band 5*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 311–372.
- Simmel, Georg [2004/1922]. Schulpädagogik. In: Simmel, Georg. *Gesamtausgabe Band 20*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, pp. 311–472.
- Tarde, Gabriel [2009/1898]. *Die sozialen Gesetze. Skizze einer Soziologie*. Marburg: Metropolis.
- Touraine, Alain [1974]. *Pour la sociologie*. Paris: Seuil.
- Tyrell, Hartmann [1985]. Emile Durkheim – Das Dilemma der organischen Solidarität. In: Luhmann, Niklas (ed.). *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*. Opladen: Westdeutscher Verlag, pp. 181–250.
- Tyrell, Hartmann [2008]. Kulturkämpfe in Frankreich und Deutschland und die Anfänge der Religionssoziologie. In: Koenig, Matthias – Willaime, Jean-Paul (eds.). *Religionskontroversen in Frankreich und Deutschland*. Hamburg: Hamburger Edition, pp. 97–181.
- Vogt, Paul W. [1982]. Relativistic absolutism in moral education. *New York University Education Quarterly* 13 (3): 29–33.
- Wallwork, Ernest [1972]. *Durkheim. Morality and Milieu*. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Pr.

Thomas Kurtz is Professor of Sociology and Social Work at the Cooperative University Gera-Eisenach, Germany. His research focuses on the sociology of social work, the professions and education, the sociology of knowledge, sociological theory, and organizational theory.

Society and Language: Debates Surrounding the National Language in Belarusian Society at the Beginning of the 1990s

ALENA MARKOVÁ*

Společnost a jazyk: debaty o místě národního jazyka v běloruské společnosti začátku 90. let 20. století

Abstract: The dissolution of the Soviet Union at the end of the 1980s and beginning of the 1990s sparked a wave of political and national emancipation in its republics that led to the creation of new successor states. This also applied to the former Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR), which declared its independence on 27 July 1990. Even before this, however, a project concerning a wholly new and groundbreaking law was introduced in the country for public debate. According to the law, the Belarusian language – as the national language of the majority population – would become the one and only state and official language in the republic.

Keywords: Belarusian society; national language; 1990s; post-socialist transformation; nationalism; national emancipation

DOI: 10.14712/23363525.2022.15

Introduction

The dissolution of the Soviet Union sparked a wave of political and national emancipation that in various degrees affected each of its republics. Emancipation processes subsequently culminated in the declaration of new sovereignties and thus led to the creation of independent post-Soviet successor states. This also included the Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR), which declared its sovereignty on 27 July 1990 via an approval by the Supreme Soviet of the BSSR of the *Declaration of the BSSR's State Sovereignty* [*Viedamasci Viarchoŭnaha Savieta Respubliki Bielaruś 31 1991: Art. 536*]. In the *Declaration*, it not only announced the supremacy of the Constitution and laws of the republic on its territory and the independent position of the republic in international relations, but also proclaimed the republic's right to its own army, internal troops, and state and internal security authorities subject to the Supreme Soviet of the BSSR. The establishment of the republic's own monetary system was anticipated along with relevant institutions such as the National Bank, which was subordinated to the Supreme Soviet of the BSSR, etc. The *Declaration* was groundbreaking in other respects as well. Divided operation of the legislative, executive and judicial branches of power was declared for the first time in the history of Belarus.

One year later, on 19 September 1991, the name of the country was changed after a decision by the 6th extraordinary session of the BSSR's Supreme Soviet from the existing

* Dr. Alena Marková, Faculty of Humanities, Charles University, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: alena.markova@fhs.cuni.cz

Belarusian Soviet Socialist Republic (BSSR) to the Republic of Belarus (or simply abbreviated to Belarus) [*Viedamasci Viarchoŭnaha Savieta Respubliki Bielaruś 30 1991: Art. 490*]. On the same day, the new state symbols of Belarus were adopted – a white-red-white flag and the state coat of arms of *Pahonia* (Pursuit). In accordance with the new Act *On the State Flag of the Republic of Belarus*, the flag was to consist of three even stripes of the same width that would be placed over one another horizontally. A red stripe was to be placed in the middle, and the upper and lower stripes of the flag were to be white [*Viedamasci Viarchoŭnaha Savieta Respubliki Bielaruś 30 1991: Art. 493*].

An indelible and important part of these transformational changes at the beginning of the 1990s was the intense emancipation of the national (Belarusian) language. In this respect, the Act *On Languages in the Belarusian SSR* from 26 January 1990, which was passed by the 11th Supreme Soviet of the BSSR, was a breakthrough [*Zakon Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki ab movach u Bielaruskaj SSR: pryniaty na čatyrnaccataj sessii Viarchoŭnaha Savieta Bielaruskaj SSR adzinaccataha sklikannia, 26 studzienia 1990 h. 1990*].

The way in which the beginning of the law was worded was highly characteristic of the time. In a wholly Herderesque way, the law gave the national language the main attribute of existence or the essence of the nation. Its first introductory sentence read: “Language is not only a means of communication, but first and foremost the soul of the nation, the basis and the most important part of its culture. If a language lives, so does the nation” [*Zakon Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki ab movach u Bielaruskaj SSR: pryniaty na čatyrnaccataj sessii Viarchoŭnaha Savieta Bielaruskaj SSR adzinaccataha sklikannia, 26 studzienia 1990 h. 1990: 4*]. It went on to state that the use of Belarusian had become significantly narrower and that “its [the Belarusian language’s] existence is in peril. It necessitates the protection of the Belarusian language on its state and ethnical territory. Creation of a similar system of protection is allowed only via granting Belarusian status as the only language of the Belarusian SSR” [*Zakon Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki ab movach u Bielaruskaj SSR: pryniaty na čatyrnaccataj sessii Viarchoŭnaha Savieta Bielaruskaj SSR adzinaccataha sklikannia, 26 studzienia 1990 h. 1990*].

Together with the adoption of this law, the BSSR’s Constitution was also amended. A formulation was added to its 68th article that the state language of the Belarusian Soviet Socialist Republic was Belarusian. However, the state ensured the free use of Russian as a language of international communication between the nations of the USSR [*NARB, f. 968, op. 1, d. 2011, l. 42*].

In agreement with the Constitution, the Act *On Languages* further declared the Belarusian language as the only state language. This specifically meant that Belarusian had become the language of official documentation at offices of the state administration and government; the language of adopted and published active laws; and the language of inscriptions on the stamps and forms of party, civil, state and other organizations, associations and enterprises. Belarusian became the language of legal proceedings, notarial records and the state and bureaucratic agenda; the language for providing various forms of services and healthcare; the language of international conventions and agreements and of the education system at all levels; and also the language of mass media. The law assumed the implementation of entrance examinations in Belarusian for those applying to study at vocational schools and universities in the republic. In addition, the Belarusian

language was declared the priority language of the cultural and academic spheres [*Zakon Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki ab movach u Bielaruskaj SSR: pryniaty na čatyrnaccataj sessii Viarchoŭnaha Savieta Bielaruskaj SSR adzinaccataha sklikannia, 26 studzienia 1990 h. 1990: 4–13*].

Nonetheless, the law in no way governed the use of Belarusian in private communication or common communication between employees (i.e. so-called “members of work collectives”). In addition, the act did not govern the language used in the USSR’s Armed Forces, e.g. in its border, internal and railway divisions deployed on the territory of Belarus [*Zakon Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki ab movach u Bielaruskaj SSR: pryniaty na čatyrnaccataj sessii Viarchoŭnaha Savieta Bielaruskaj SSR adzinaccataha sklikannia, 26 studzienia 1990 h. 1990: 4–13*].

Some formulations from the language act were incidentally adopted and appeared a half-year later in another key document, the aforementioned *Declaration of the BSSR’s State Sovereignty* from 27 July 1990, in which Belarusian is mentioned as the priority state language of the newly declared republic [*Viedamasci Viarchoŭnaha Savieta Respubliki Bielarús 31 1991: Art. 536*].

The resolution of the BSSR’s Supreme Soviet *On the Method of Putting the Belarusian SSR’s Act on Languages into Effect* was attached to the new language law. In accordance with this resolution, the *Act On Languages* was expected to take effect on 1 September 1990. This was caused by the fact that many officials and state and other employees did not possess sufficient knowledge of the target language, i.e. Belarusian. In addition, the resolution established a gradual timetable for the transition to Belarusian which, in regard to the target group of officials and state employees, was quite frequently seen as highly benevolent and even generously slow.

Over the course of three years, consumer information on goods produced in the republic was to be transferred into Belarusian. Personal documents (identification cards, birth and marriage certificates, etc.) were to be issued in Belarusian, as were the results of scientific research activity designated for publication in the academic sphere. Public notices and advertisements were to be written in the Belarusian language, and the entirety of cultural and artistic activities was to be transferred into Belarusian. Mass media outlets were also to begin using the language.

Over the course of three to five years, state officials and employees would be required to learn Belarusian to an extent and at a sufficient level to fulfill their work obligations and carry out immediate communication with the population. This was linked to the new obligation to publish state and official documentation, including legislation, resolutions, public notices, etc. in Belarusian.

Over the course of five years, another step was to be taken – the transition of the state and bureaucratic agenda into Belarusian. Healthcare, transport, business and other common services were to be provided in Belarusian.

Over the course of only ten years, the judicial system along with arbitration and administrative procedures were planned to be transitioned into Belarusian, including the keeping of notarial records in Belarusian. Legal aid was also to be provided to the population in Belarusian. Finally, over the course of the ten-year period, instruction at basic, secondary, vocational, university and other schools was gradually planned to be transitioned into Belarusian [*NARB, f. 968, op. 1, d. 2100, l. 25*].

Questions and Goals

From an analysis of legislation, it is evident that the law after its adoption interfered and to a great degree impacted almost all the areas of the public (and to a certain extent private) life of society and its main channels of social communication. What reactions thus accompanied the introduction of this law in terms of the broader segments of the republic's population? How many people supported these dramatic changes in regard to the newly established language policy and what arguments did they use to justify their opinion? This paper will focus on these central questions and analyze the acceptance of the adoption and implementation of the law on the part of the Belarusian population after the preliminary publication of the law project in the media.

This study will be based on the analysis of a unique corpus of sources, i.e. the individual and collective letters and written statements from citizens containing notes, commentary and proposals for the project of the *Act On Languages*. In addition to factual statements, these sources also frequently contain general thoughts on the role of a national language itself in the life of the state, nation and society; thoughts on contemporary society; the political, social and cultural situation of the time; Belarusian history and so forth. Within the analysis, attention will also be focused on the language of the letters itself and the various types of argumentation (historical, political and other) that the respondents used to justify and back up their proposals and opinions. These written testimonies come from the more preserved and comprehensive collections of the National Archive of Belarus and its funds of the Supreme Soviet of the BSSR/Belarus, namely sections 2511 and 2512 containing letters written by citizens to the Supreme Soviet of the BSSR on discussing the language situation and the law project of the Belarusian SSR *On Languages in the Belarusian SSR* in the period from 1989 up to the beginning of 1990.

The Letters and Their Authors: a Sociological Aspect

Preliminary work on preparing the new language policy concept already began over the course of 1989, when the Commission on Nationality Policy and Inter-Ethnic Relations under the Supreme Soviet of the BSSR was created for this purpose. Later, on July 29 of that year, upon the order of the Supreme Soviet of the BSSR, another professional Commission for the Preparation of Proposals for Legislation on the Status of the Belarusian, Russian and other Languages Used by the Population of the BSSR, which was headed by N. N. Mazaj, was created. The primary goal of this commission was to prepare relevant legislation, i.e. namely the project of the aforementioned *Act On Languages*, according to which Belarusian was to become the new and only state language in the republic. Later, the law project was published in the media, and the common citizens of Belarus at the time whom this change was to closely impact were called upon to voice their opinions.

Letters with statements on the language law project and general comments on the contemporary language situation and the position of the national (Belarusian) language were addressed not only to the aforementioned commissions, but also to other institutions. For instance, the editorial staff of the *Litaratura i mastactva* (Literature and Art) newspaper was a frequent addressee. The language issue was dealt with on its pages since roughly 1987, and discussions were held on the position of the Belarusian language in the society

of the time. Nonetheless, the special Commission on Nationality Policy and Inter-Ethnic Relations under the Supreme Soviet of the BSSR remained the primary institution for handling this written material, and a significant number of letters, including collective ones, were addressed to it.

In total, from 1989 until the beginning of 1990, the Commission received 937 letters (including telegrams), 489 of which were sent to the editorial staff of national and local newspapers, the editorial staff of radio and television broadcasts, to regional executive committees, and to the municipal executive committee of the capital of Minsk. From these 448 letters that were initially sent directly to the Commission on Nationality Policy and Inter-Ethnic Relations, 255 were written by individuals and 193 were written either in the name of a group of people (33 letters) or in the name of organizations, enterprises, offices, associations or other institutions (160 letters). Collective letters contained mass signatures of the individuals and thus presented their opinions. By 25 January 1990, a total of more than 20,000 people had made statements on the law project [*NARB, f. 968, op. 1, d. 2379, l. 125 ob.; Kasciuk 1995: 467*].

The first letters began to be sent as early as January 1989. Some of them came as a reaction to other current and acute problems concerning the immediate situation of the national (Belarusian) language in the republic. For example, they were written in reaction to ongoing publications in the media, which as a result of their topicality resonated with social sentiment and evoked a broader response among readers. Similarly, parliamentary debates on this national question, which were regularly broadcast on television, also garnered reactions. The activities of the Commission on Nationality Policy and Inter-Ethnic Relations itself and other factors also served as a stimulus for sending letters [*NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 14-14 ob., 20-20 ob. and others*].

The geographical range of delivered letters is very broad. Not only people from the capital city used the right to express their opinion and to be heard. The Commission of the Supreme Soviet of the BSSR, editorial staff of newspapers, etc. were sent letters from various regions of Belarus at the time; from cities, towns, urban-type and rural settlements. Therefore, based on the analysis of correspondence, the greatest frequency of written letters cannot be attributed only to the country's capital Minsk or any other larger regional city or a certain region in the republic.

In regard to Minsk, however, a certain characteristic peculiarity can be observed, one which is highly symptomatic for the studied period of national emancipation in the 1990s. Authors originally from the capital relatively frequently use the former historical transcription *Mensk* [Bel: Miensk] for the city in the text of their letters instead of the official *Minsk*. The former transcription *Mensk* was used up until the Soviet period and partially during the interwar period. Later, this original title was changed by the BSSR's communist government to the present *Minsk*, which was still valid and officially in use at the time when the letters were being written [*NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 128, 183, 185 and others*].

The language law did not leave citizens outside Belarus indifferent either. Belarusians who had lived for a longer period outside the republic also felt an obligation to express their own opinions, and thus a score of letters were sent from Russia, Ukraine, Lithuania and other countries. Foreign nationals and representatives of other nations (Russians, Ukrainians and others) also expressed their opinions on the law.

In addition, respondents very frequently saw it necessary to emphasize their nationality in the text of the letters in order to give even greater weight to their arguments and support their opinions, which in this case were usually in favor of adopting the Act *On Languages*. These phrases typically read “I am Russian (Ukrainian, ...) by nationality, but [I support/welcome/ ... etc. the law]”. This is a typical example taken from a letter sent from Minsk: “Allow me, in the name of my family – my wife and I are doctors and my daughter a student of the Medical Faculty – to add our voices to those who promote the statehood of the Belarusian language. We are Russians, but we have always associated our fate with Belarus. We have therefore been so pained over the past decades in observing the decline of the Belarusian language and its displacement by the Russian-Belarusian ‘hodge-podge’ (Bel: *trasianka*). A nation is mute without its own language. Therefore, we now sincerely welcome the rebirth of Belarusian self-awareness. This is the right way, Belarusian brothers! May Belarus more swiftly awaken, may it more easily determine its own path and more decisively set off on it towards freedom and democracy. Long Live Belarus!¹ [Bel: *Žyvjie Bielaruś!*]” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 177].

A similar degree of diversity and variability mentioned above is also characteristic for the social background and professional status of the respondents, which can at times be determined from the letters. The broadest possible range of professions among respondents is typical. Teachers of nursery and secondary schools often voiced their opinions of the law project, as did university teachers, manual laborers, soldiers, doctors, highly and lowly qualified officials, housewives, retirees, students of schools and universities, etc. from throughout the republic. However, representatives of the same professional and social group could share completely differing opinions on the position of Russian/Belarusian in the republic and on promoting the law.

Individuals from various age categories can also be found among respondents. At the same time, the assumption that a possible separation of opinions would appear according to age group and, theoretically, that more conservative retirees and members of the older generation in general would lobby for preserving the *status quo* for Russian as the existing state language dominant in the Soviet Union proved to be invalid. In this sense, the abovementioned pluralism of opinions throughout social, professional and age groups is highly remarkable.

Cultural, cultural-historic and civil associations from various towns and cities of the republic often expressed their opinions on the law project, thus expressing the collective opinions of their members. For instance, this included the associations *Ahmień* (Hearth), *Pachodnia* (Torch), *Vytoki* (Springs) from Vawkavysk [Bel: Vaŭkavysk], the *Uzhorje* (Hill) club from Vitebsk, a number of regional branches of the *Francišak Skaryna Belarusian Language Society* from various cities, and others. In addition, collective letters were sent by respondents associated by certain occupational, professional or similar groups (e.g. teachers, university students, etc.). This also included letters that unified groups of signatories (e.g. neighbors, families, etc.) that were of a similar opinion (e.g. supporters of laws, etc.).

In commentaries on the project, the voices of prominent representatives of Belarusian Soviet dissent also appeared. Several letters expressing support for the law were penned

¹ Long Live Belarus! [Bel: *Žyvjie Bielaruś!*] is a traditional patriotic national motto that is widely used to express support for Belarus.

by professor of medicine Ivan Mirončyk, who had become the victim of persecution and punitive psychiatry for his ideological convictions regarding the Soviet Union's policy on Afghanistan [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 1-1ob.].

It often occurred that the Belarusian language itself used in the letters was of an insufficient quality and the texts contained a number of grammatical mistakes and Russianisms. This usually concerned the use of Russian words in Belarusian sentences as a result of an insufficient knowledge of Belarusian. It is interesting to note that the authors often intentionally apologize for this fact but nonetheless continue to write in Belarusian. Sometimes these letters begin in Russian, but the author then spontaneously shifts to Belarusian, especially when he/she is emotionally describing the present situation of the Belarusian language or Belarusian culture in society. Many letters in support of the Belarusian language as the only state language are written in Russian, but more than half are nonetheless written in Belarusian. For example, one female respondent, a researcher at the Institute of Experimental Botany at the BSSR Academy of Sciences in Minsk, S. Buško, begins her letter with an apology: "Forgive me for writing in Russian. I, like the majority of my fellow citizens, have almost completely forgotten my mother tongue and have had to use Russian for a number of years ..." [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 138]. "I am writing in Russian, as I belong to the generation of Belarusians that has been deprived of its roots, national culture and history (i.e. the true history)," [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 187 ob.] can be seen in another typical example.

Language and a Social Critique of the Existing Situation

Letters fairly often cite the fact that any type of national distinctiveness is lacking in contemporary Belarus due to the almost complete absence of Belarusian in public discourse (in street names, shops, the environment of institutions, etc.), and it is thus possible to feel as if one is located in one of the many regions of Russia [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 5, 27 ob., and others]. "All labels on foodstuffs and consumer goods, advertising boards at markets and sporting grounds are all in Russian throughout Belarus. Does a nation of ten million not have its own language?" typically asked one of many respondents. He continued on in the same letter: "The republic is represented in many high-level international organizations as an independent state, and the native language as the state language is lacking here" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 5-5 ob.].

In their letters, respondents often pointed to the existing chasm between the use of the language in the countryside, where Belarusian is still sometimes used, and the city, where Belarusian has been allotted a wholly marginal space as a result of the language's undesirability and social non-prestige. "It interests me whether there is a situation anywhere else in the world where the inhabitants of the countryside speak in one language while using another one in the city," a Belarusian from the Lithuanian town of Grigiškės began his letter. "A village boy completes 8th grade [of basic school] and arrives in a provincial city to continue on in his studies. And what does he hear first from his urban classmates? 'You're quite the bumpkin!'" he wrote in his letter to the Supreme Soviet of the BSSR [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 3 ob.].

These and similar comments and arguments served as additional reasons for the unambiguous adoption of the Belarusian language as the only state language in the republic.

Sometimes letters were used as a platform to criticize the existing political, economic and social situation. This critique was often highly specific and directed at negotiations in parliament, etc. Targets of criticism were those such as individual deputies and members of parliament, who intentionally hesitated to speak Belarusian in debates despite obviously knowing Belarusian and even having a strong Belarusian accent [NARB, *f. 968, op. 1, d. 2511, l. 28; d. 2512, l. 14 and others*]. As one respondent therefore concluded, such behavior on the part of the parliamentary deputies “has shown the whole nation that they despise their native language. What kind of people are they – they are not people from our native land, they are miscreant deputies” [NARB, *f. 968, op. 1, d. 2511, l. 28*]. “I ask you,” the same author continued, “is such a session of parliament in England or France conducted in Italian or Spanish? ... Every language is dear and beloved to every nation, even a small one, and therefore it is incomprehensible why our leadership, beginning with the Gen. [eral] Sec.[retary] of the [Communist] Party Sokolov himself, wants to forget the language (which they seem to have managed anyway) and incite others to do the same” [NARB, *f. 968, op. 1, d. 2511, l. 28-29*].

Another author originally from Moscow noted in this context that, during a session of the Supreme Soviet of the BSSR broadcast on television, “over the course of three days, none [underlined by the author] of the deputies (including the highest representatives of the republic), perhaps with the exception of the chairman and two or three other individuals, spoke in Belarusian. They probably do not know their mother tongue and thus the language of their constituents. Now I understand why Belarusian is neglected in this republic like nowhere else. Now I understand why the highest leadership of the BSSR’s Communist Party did not need it (i.e. Belarusian). It [this leadership] was installed by the Central Committee and Politburo and they are their agents. But why do state, union and public representatives of the working class and peasants, who have been elected by the people, despise speaking in the language of their forefathers and prefer instead – even despite their terrible accent – to speak Russian?” “I repeat once again that it was highly painful to watch these appearances ... Is the BSSR a part of Russia? Or does Belarus not have its own language?” the same author continued on with a rhetorical question [NARB, *f. 968, op. 1, d. 2511, l. 63-64*].

“It is a disgrace – I repeat, a disgrace – when the president of Belarus does not know how to speak in the language of the country which he leads!” [NARB, *f. 968, op. 1, d. 2511, l. 44*] said another author from Grodno (Bel: Hrodna).

In regard to the language issue, the political position of the elites of the republic was also frequently commented upon: “There are forces in the leadership of the republic in whom the phrase ‘sovereignty for Belarus’ evokes rage, as they have led the republic for practically their whole lives to lose its sovereignty and become a region of Russia,” said another respondent from Vitebsk. “It is therefore my assumption that the project of the law *On Languages in the BSSR* contains concessions to these powers” [NARB, *f. 968, op. 1, d. 2512, l. 167 ob.*]. Here in this final sentence, the mentioned author is specifically referring to the fact that the existing law has not been sufficiently defined with regard to Russian as a potential language of so-called “international” or “inter-ethnic” [*mižnacyjanal’naja*] communication and the language of the Russian national minority and the Russian-speaking population of the republic.

Was this truly the case?

Russian's Place in the Law: the Grey Zone

All letters cited above were alluding to the fact that, if the law *On Languages* was potentially adopted to the full extent of its wording, Russian would *de facto* be given a significant space as the second primary or substitute language of the republic. The wording of a whole score of paragraphs definitely indicated this. For example, it was assumed that citizens would have the right to address state and party authorities, enterprises, institutions and civil organizations in Belarusian, Russian or another acceptable language for the parties involved. State institutions, governing bodies, offices and organizations then had the obligation to accept and handle documents and materials both in Belarusian and Russian. Potential replies to citizens' requests, questions etc. should be made to them in Belarusian or, upon their request, translated into Russian. The same applied to investigative and judicial documents and other documentation for the persons involved in judicial or other proceedings. In other words, this documentation was to be provided to them "in the native language or other language that they speak" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2100, l. 30 ob.]. The refusal on the part of a public official to accept and handle requests in both Russian (i.e. in the language of existing "inter-ethnic communication") and the state language (i.e. Belarusian) was punishable according to existing legislation.

In addition, according to the law project, public officials, the employees of party, civic and other associations and other workers had a legal obligation to know both languages, Belarusian and Russian, in the extent necessary to carry out their work. The laws, regulations, records and other documents of the higher authorities of the republic's state power were to be approved in Belarusian, but were then to be published in both – Russian and Belarusian – languages. Inscriptions on the stamps, seals and forms of the state administration and other organizations were to be created in Belarusian and, if necessary, in Russian.

The matter, however, did not end here. While the language of the bureaucratic agenda and mutual official communication between state and party offices, institutions and civic organizations in the republic was primarily Belarusian, the language of the bureaucratic agenda and documentation in companies (Bel: *pradpryjemstva*) was again either Belarusian or, "if necessary", Russian. Technology and project documentation was also to be prepared in either Belarusian or in Russian, even without the vague condition of "if necessary".

According to the draft of the law project, personal documents (passports, diplomas, marriage certificates, etc.) were to be printed in a combination of Belarusian and Russian. In the area of services (commercial, transport, healthcare and others), Belarusian was to be used, "or, if necessary, another acceptable language for the parties involved", which in the vast majority of cases was Russian. An individual who went to a notary office and did not speak the language of the state bureaucratic or other agenda still had the right to be provided with the texts of the requested documents in Russian. Similarly, legal services could be provided in Belarusian "or another acceptable language for the parties involved".

In addition, one of the most important articles of the law, Article 22, *The Right to Education in the National Language*, also stated that "the Belarusian SSR provides each citizen of the republic with the right to training and education [*prava na vychavannie i atrymannie adukacyji*] in the Belarusian or Russian language" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2100, l. 31]. Finally, instruction of Russian (together with the instruction of Belarusian) was mandatory for

all basic and secondary schools in the republic. As is evident, the law project was thus very loyal in terms of the use of Russian as the second most widespread language in the state.

The formulation of “Belarusian *or Russian if necessary*” mentioned above and common for the law evoked distinct uncertainty (i.e. in its de facto vagueness of the concept of what is *necessary* or *needed* and primarily when this *necessity* arises or will arise) and was often considered to be a sign of the inconsistency and ambiguity of the whole law and the efforts to establish Belarusian as the only state language connected to it. Therefore, these formulations often caused perplexity and evoked harsh critiques from respondents: “The highly frequent use of explanations such as ‘*or Russian*’ will most likely make this law functionless,” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 77 ob.] claimed one of the respondents to the members of parliament in December 1989. “The vagueness of the expressions and wording and the extremely drawn-out deadlines for implementing the law will provide the opportunity to prolong the process of its validation forever. It is possible that the creators of the law wanted to preserve the existing situation in order to prevent any significant changes from taking place. The deadlines to an extent of 10 and 5 years place today’s enforcers [of the law] outside the framework of their responsibility for the results of their actions in enforcing the law. The position of the language’s statehood is so unsteady because it is always confronted with the alternative ‘*or*’. For the whole time, it has shyly groveled before Russian, which has allegedly come under true danger due to the establishment of Belarusian’s ‘statehood,’” friends and members of the historical-cultural and political club *Pachodnia* (Torch) wrote from the regional city of Grodno in another letter [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 203].

“If it is passed, it will be the worst [language] law in comparison to [language] laws in other countries,” said Josif Bychaviec from Vitebsk Region as one of the many critical voices. “It will change practically nothing, as the law is confused and its sections mutually contradict one another. They are written in an unspecific way, i.e. it is not the language of laws, but the language of our previous regulations and resolutions, which used to be unanimously passed with no one responsible for their enforcement.” He went on: “It is evident that true experts worked on the project, who understated the sharp points of conflict and managed to make too big a commotion” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2100, l. 223].

As is evident from the letters, one of the most common targets of criticism in this sense was Article 8 of the project, *The Language of Agenda and Documentation*, which primarily regulated the language of the bureaucratic and state agenda. According to this article, “The language of the agenda and documentation in institutions (including those that are under Soviet subordination²) is Belarusian and Russian if necessary” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2100, l. 29 ob.]. This drafted formulation elicited numerous indignant reactions and questions [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 225 and others]. “Disagreement is arising with the [8th] Article concerning the bureaucratic agenda, which states that this agenda can be conducted in Russian. I guess this is a loophole for the enemies of Belarusian, allowing them to avoid shifting this bureaucratic agenda into Belarusian” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 168] one letter pertinently states. “According to the wording of Article 8, Russian can be used

² At the time, the BSSR was still a part of broader Soviet industry and had close industrial, business and other contacts with Russia and other republics of the USSR. For example, there were numerous companies on the territory of the BSSR that provided components for factories and companies in Russia. Such a company was “under Soviet subordination” (in other words, the main company was located in the USSR or its republics and a branch of it in the BSSR).

'if necessary' in the bureaucratic agenda. Is it not possible to include just about anything into this 'necessity'? This term 'if necessary' needs to be specified; it should not be used to create loopholes for bureaucrats" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 225], one of many letters criticizing the vagueness of the project's formulations noted. "What does this 'necessity' actually entail? The cases in which such a 'necessity' arises needs to be specifically stated" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 39], said one author from the town of Masty.

The workers of a Minsk metro construction project as well as the members of the *Association for the Belarusian Language* in Novopolock (Bel: Navapolack) made almost exactly the same request in their collective letters: "The words '... and if necessary Russian' need to be omitted from Article 8" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 140, 231]. In other cases, the author strictly declared that "Belarusian should become the only state language throughout the whole territory of the republic, and it should do so without any excuses like 'or' [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 187] and so on".

Naturally, there are isolated incidences of more radical reactions in letters supporting the law, calling for the law to "omit Point [i.e. Article] 3, *The Right of Citizens to Use Their National Language*, as this point [article] provides the opportunity to the inhabitants of the republic, even Belarusians, to avoid the native Belarusian language in their everyday lives," which came from the historical-cultural association *Vytoki* from Vawkavysk [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 215]. Nonetheless, even such exaggerated reactions in defense of the language can be explained by previous and long-term Russification, the contemporary absence of Belarusian in the education system and public discourse of society at the time, and the general upheaval and national emancipation sentiments at the beginning of the 1990s.

Neighboring States: a Role Model and an Anti-Model

Nonetheless, despite the law's evident loyalty towards Russian described above, concerns were voiced regarding the creation of grounds for possible national and interethnic (*nacyjanal'nyja i mižnacyjanal'nyja*) conflicts that the law would provide via its very existence. This primarily concerned references to the Baltic states and other post-Soviet countries, which were frequently used strictly as anti-models.

These opinions and contexts in which these states are mentioned are highly diverse and often contradicting. The Baltic states are referred to in two cases – as a positive example of the accentuation, preservation, promotion, and even glorification of the national language and, on the contrary, an anti-model of the "locals' fanatical adherence" to the national language, which eventually results in discrimination according to linguistic and national attributes and grows into unmasked chauvinism, especially against Russian-speaking individuals. It is highly symptomatic that this very argumentation, i.e. the promotion of the national language, is almost automatically likened to the slogan "Down with Russians!" and continues to radicalize in this manner. In this context, the warning examples of conflicts in Nagorno-Karabakh, Kazakhstan, Azerbaijan, Georgia and other states are also frequently cited.

In connection to the future adoption of the law on a single state language, some respondents predicted an almost tragic chain of events with consideration to the developments in the Baltic states. "Passing laws on citizenship in the Baltic republics has led to the suppression of the rights of other nationalities, the strengthening of interethnic conflicts, and even

political strikes in Estonia. If these laws on citizenship and a national language in the Baltic republics are not directly amended, this can lead to a highly dangerous interethnic confrontation in the future,” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 25] one respondent noted. “If you introduce a status only for Belarusian, it will lead to an interethnic confrontation between Russians and Belarusians! It will be the same as in Nagorno-Karabakh! Do you want that?” other respondents stated in a collective letter and continued: “The opinion of the majority may not be ignored, and ethnic conflicts must not be artificially incited ...” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 104-104 ob.]. Fortunately, today with the benefit of hindsight, we can claim that these pessimistic scenarios of development concerning the national language issue have not materialized.

In addition, the roles of the neighboring states as were mentioned above have been indefinite. The same examples, states and the arguments linked to them were used on the contrary as positive examples of “love and respect for one’s own language” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 14 ob.] as a result of the adoption of similarly conceived language laws, which had already frequently been in long-term operation.

Save the Language – Save the Nation

Letters usually began with a statement on the disconsolate situation in which the Belarusian language presently found itself. In this context, respondents often used expressions such as “spiritual Chernobyl” (*duchoŭny Čarnobyl*) for their description in order to emphasize its graveness and urgency [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 66].

The nation itself and its existence are often associated with the persistence of a full-fledged national language and, on the other hand, the national language is an unconditional and primary attribute of national existence. This attitude can be summarized via a phrase from one of many similar letters: “Language, as it is known, is the primary attribute of a nation, which underlies all its other attributes” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 6]. It is for this reason that the rescue of the national language within the law being discussed and promoted is understood as the rescue of Belarusians themselves, the Belarusian nation and also often as the reinstating of historical justice. “Granting Belarusian the status as the state language of the Belarusian SSR is supremely crucial; it is likely and truly one of the last opportunities to salvage the Belarusian language and thus also the Belarusian nation, and this decision will be historically justified,” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 191] one letter begins. “A person differs from another in appearance, face and clothing, while a nation differs from another – in language. Therefore, language is the holiest sanctuary of nations. Losing language equals death. Therefore, this sanctuary should be protected like the apple of one’s eye,” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 217] another respondent from Vitebsk Region began his letter in support for the law project.

“This law,” written at the beginning of another multiple-page letter from Vitebsk, “is to avert one of the terrible tragedies of the Belarusian people, that is the destruction of the Belarusian language and thus the destruction of the Belarusian nation that follows it. ... For many years, the Belarusian language and the history of the Belarusian people has been persecuted, and it must be noted that remarkable results have been achieved in this respect: a huge blow has been dealt to the practical use of Belarusian, i.e. the use of the native Belarusian language has been destroyed in social establishments, schools, universities, companies

and institutions. The bureaucratic agenda has been transferred to Russian, all on the backdrop of constant discredit and denigration to Belarusian and, contrarily, the promotion of everything Russian. All of this has evoked a negative attitude towards the mother tongue in a part of the Belarusian population" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 166-166 ob.].

Another collective letter from the cultural-educational association *Ahmień* (Hearth) from the town of Byelaazyorsk (Bel: Bielaaziorsk) signed by 56 people even considered it (i.e. the language law) to be a "Law designated to confirm the decisive intent of the government to save the Belarusian language, and this means saving the Belarusian nation with its unique culture from complete self-destruction" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 156]. At the same time, opinions were voiced that "when a language dies, after a certain time the nation itself will die out as well" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 128] etc. [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 1, 14, 24, 128 and others].

The overall attitudes that a number of respondents have towards the law can be summarized in the following: "During *perestroika*, a serious step has been taken towards the revival, preservation and expansion of the use of the native language on the state and ethnic territory of the Belarusians. As is known, the language of the Belarusians is unused now in both public and political discourse, but also in the family environment and everyday life. History is giving us Belarusians one more chance to reverse this injustice and revive our own mother tongue, culture, rich traditions and customs and survive into the future as an independent nation. Granting the Belarusian language status as the only state language will help our long-suffering nation preserve its national individuality [*nacyjanalnaja samabytnasć*], cultivate a feeling of [national] self-awareness, national dignity and pride to be called a Belarusian. This acknowledgment shall prevent the nation from dissolving and disappearing from the face of the earth together with its rich culture and history," wrote a retired "veteran of labor" (*veteran pracy*) Mikalaj Nasko from the capital city in support of the law [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 110]. This author openly calls the law "a great event in the history of the Belarusian nation" and a law that will "ensure the constitutional protection of Belarusians' native language and stop the violent process of its further eradication" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 110].

A number of letters written by various respondents in a similar tone share this opinion. Thus, one can read from other letters that "the language's statehood is a star that will illuminate the path to the revival of the nation, the Belarusian people, our sovereignty and culture" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 5], "If there is no language, there is no nation" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 24], "Language is like an invisible thread that links each person to the country of his forefathers and his native land" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 278], "The Belarusian language is the soul of our nation, it is the voice of our mother earth [*matka-ziamlia*]" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 141], etc. [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 114, 166, 128 and others].

In this context, some respondents turn to the classics of Belarusian literature (Pimen Pančanka, Alieš Harun, Francišak Bahuševič and others) and cite relevant excerpts from their work [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 109, 125, 183 and others].

In this sense, only few respondents remain wholly neutral and impassive, as the language is dealt with explicitly as the highest national value that connects many generations and whose existence is now quite unclear. Therefore, it is no surprise to encounter the opinion, especially in collective letters, that "We are Belarusians, and we must acknowledge

our national pride and stand up in the defense of our mother tongue” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 109 ob.], or “providing Belarusian with the status of national language is the only path to saving it from definitive demise” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 97] etc.

As is evident from the analysis of correspondence, the law often elicited strong emotions, which were shared by a number of respondents, such as this author typically claimed: “In my lifetime, I would very much like to see my native Belarus be Belarusian, hear the native language everywhere and feel like a full-fledged person. The means and energy spent on this can never be too great. In conclusion, I would like to express my feelings during the reading of the law project. The law project on the Belarusian language, despite its deficiencies [here the author is referring to the inconsistency of some formulations regarding the use of Russian and its broad use secured by the law in general – A.M.], has aroused a feeling of heartfelt love for our long-suffering country. It has sown the hope that not all is lost for the Belarusian people, and the indifference and apathy to everything happening will disappear. It is like a second wind” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 169-169 ob.].

Letters very frequently called for the publication of the individuals who took part in creating the law *On Languages* [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 1 ob.; d. 2512, l. 1-4 and others]. This usually concerned thanking or informing the general public of the figures behind it.

Shortening the Transition Deadline and Concerns About Bureaucrats from the State Administration

Special attention should be given to proposals that appear frequently. They concern shortening the deadlines for transitioning to the Belarusian language in the state administration and education. These specific suggestions and commentaries follow the general support for adopting the Act *On Languages*. The target of criticism is usually the 10-year period for transitioning to teaching in Belarusian at basic, secondary, vocational, tertiary and other schools and universities [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 16 ob., 17, 18 ob., 22, 25, 50-52, 75-75 ob., 90-90 ob., 99 ob., 109, 111, 112, 114, 116, 121, 137, 144, 170, 185, 187, 191 ob., 194 and others]. “In all respect to the *Project*, I can in no way reconcile with the fact that still one more generation of Belarusians will be deprived of education in Belarusian. ... It is an extremely lengthy deadline. It was most likely created so that bureaucrats could easily retire without having to bother with studying Belarusian,” Jaühien Laürel from Minsk noted in his letter entitled *Ten Years in Vain* [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 8].

“My dear people – another whole generation will grow up without the knowledge of their native language!” another author declared, “We must realize this!” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 193]. The following author, Alieš Jaževič, noted in this regard: “The Soviet of Ministers of the BSSR [Saviet Ministraŭ BSSR] is suggesting to me – a Belarusian – to learn my native language in some cases for up to ten years, and all of this with cases and grammar that are nearly identical to Russian. This must be a bad, insulting joke, not the state negotiations of grown men. Who do they [in the government] think I am?!” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 233 ob.]. “The ten-year deadline is a clear insult to the population,” manual laborer Viktor Sciepanovič from Minsk concluded his letter, and such comments were not rare [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 124].

“It is very sad that the deadline for realization [in Article 6 of the *Project*, which made the knowledge of Belarusian mandatory for state officials] allows for three to five years,” noted a secondary school teacher of the Belarusian language and literature from the Kletsk district. “Have the senior officials and other such staff been living in Africa and have never heard Belarusian words? I am sure that a foreign language can be learned over the course of five years. I guess that an adequate period would be one to two years. ... If a superior begins to speak in the native language, then the subordinates will also stop being Russified [*perastanuć rusicca*]” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 211].

In addition to the drawn-out transition deadline, the realization of the law itself as conceived by state bureaucrats also frequently raised concerns. “The most disconcerting of all is that ... party functionaries and bureaucrats will do anything to save their positions, which means that no transformations will take place in our long-suffering country,” were common thoughts frequently voiced by respondents [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 135 ob.].

Other authors often noted that it depended on high-ranking officials in senior positions whether “the people will speak in their native tongue. Therefore, they must first learn the [Belarusian] language, and without delay” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 122].

“The population of towns and villages strives to speak in the same manner as the state offices and institutions that they are to rely upon. In addition, each local administration must use the language used by the staff of its superior institution. Which means,” Aliaksandr Babič from the town of Hlybokaye [Bel: Hlybokaje] stated in his letter, “that if our government, all the central governing authorities, offices and universities of the republic use Belarusian in both conversation and the written agenda, the necessity to create such a complicated law on languages would probably not arise. Then the population of the republic would not abandon its language, but on the contrary would request the opening of Belarusian schools. Everything in the republic would be in its place. Once the republic’s leadership begins to speak Belarusian, the whole matter concerning the revival of the Belarusian language will proceed much quicker than the law on languages anticipates” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 207].

More constructive and pragmatic proposals usually included the establishment of a specific institution responsible for enforcing the law and also instating punishments for its improper implementation (e.g. violation of the transition deadline, etc.). “In order for the whole effort of the revival of Belarusian not to remain merely on paper, every article [in the text of the law] must be linked to a responsible organization, e.g. the Ministry of Education or the Ministry of Justice,” respondents from Polock proposed in a collective letter. “It is necessary to instate accountability for those who fail to adhere to the law in agreement with the set deadline” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 137 ob.] etc.

Numerous proposals were made to introduce language examinations for officials and provide material and financial benefits for more quickly learning the language and so forth [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 150]. Letters suggested devoting greater attention to the promotion of the language via civic institutions, public advertisements in Belarusian, shifting announcements in urban and nation-wide transport to Belarusian, and so forth [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 7-7 ob.; 2512, l. 213]. There was also discussion of the necessity to organize short-term preparatory language courses for the study of Belarusian [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 227].

A very frequent reason cited for shortening the deadlines proposed by the law was the proximity or relatedness of both the Slavic languages – Russian and Belarusian, which in the respondents' opinion would significantly speed up the study of Belarusian for those who did not know the language hitherto, those who were to begin learning it, or those who had forgotten it due to the lack of active use and thus subsequently ease the following shift to this language at the state level [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 120, 122, 145, 228 and others]. Respondents typically speculated that “the Belarusian language, which is a kindred language and easily comprehensible to Russians, Ukrainians, Poles and all those who know Russian well, could be in several months learned by the population, the vast majority of which moreover consists of Slavs” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 145], or that “our language is not so complicated, and it is easily understandable for those who have a fluent grasp of Russian and speak it, regardless of whether the individual is hearing Belarusian for the first time or not” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 229], etc.

Proposals on shortening the deadline for transitioning teaching into Belarusian often came from the target groups of secondary school teachers, students and university teachers whom the law was to affect. “More than 800 students took part in the discussion on the *Act*. The primary conclusions are as follows,” wrote the docent of the Department of Philosophy of the Belarusian State Polytechnic Institute [now the Belarusian National Technical University] Anatóľ Šastakovič in December 1989. “The deadline for transitioning instruction of all disciplines [areas of study] at the university into the Belarusian language, which is supposed to take a decade, is completely unsuitable; it is unnecessary to do things in such a way. ... At universities, just like other schools, the teachers are primarily Belarusians and so are the students. They know the language, and are only lacking practice [the last sentence was underlined by the author in the text]. Over the course of three, at most five years, each higher education institution will completely transition to instruction in the Belarusian language without any complication, but only under the condition that practice will be adopted by the law” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 112].

The next respondent expressed typical resentment: “The 10-year deadline is absurd; it is a continuation of the process of unteaching Belarusians their mother tongue! Over the course of 2 to 3 years, one can perhaps even learn Chinese ...” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 75 ob.]. “I think that the program of language revival should be carried out over the course of 3 to 5 years, as an individual can learn to walk and talk over the course of two,” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 185] claimed another letter.

Criticisms also arose concerning the length of other deadlines. For example, a common proposal was to shorten the deadline for transition into Belarusian in the provision of various services (transport, commercial and others) from five years to three and so on [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 16 ob., 77 ob., 99 ob., 114, 116-117, 118-118 ob., 120, 127-128, 185 and others].

As an argument for setting an earlier deadline for transition to Belarusian in the educational system, a group of students from the Polytechnic Institute of Novopolotsk [now Polotsk State University] (Bel: Navapolack and Polack) mentioned the example of the interwar nationality policy of *Belarusization*³ in the 1920s, when non-Belarusian senior

³ *Belarusization* was a Soviet nationality policy to intensely promote the Belarusian language into all areas of public discourse of that period and also to promote and support the development of Belarusian national

officials [*kiraŭniki*] and teachers arriving in Belarus managed to learn Belarusian in a very short time [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 18-19]. Many other respondents also refer to the experience of interwar Belarusization in the BSSR in support of the proposition to speed up the transition to Belarusian and shorten its existing deadlines [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 7; d. 2512, l. 25, 114 and others].

Historical Argumentation and the Belarusian Orthography Reform of 1933

In other letters, authors often rely on a different historical argumentation and use it to support their opinions, and this argumentation deserves special attention. For example, some respondents traditionally point to the significance of the Belarusian language over the course of Belarus's more distant history. This primarily concerns the legacy of the medieval statehood of the Grand Duchy of Lithuania, which incorporated ethnically Belarusian lands and the role of (Old) Belarusian (Bel: *starabelaruskaja mova*) associated with it. At the time, (Old) Belarusian was used in the Duchy as the official language of state documents, legislative acts, the judicial system, etc. In addition, references are made to the legacy of Belarusian scholar, intellectual and pioneer of Eastern European book printing Francišak Skaryna, who translated biblical and other religious texts into (Old) Belarusian in the first half of the 16th century [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 219].

The question of reinstating historical justice as a reaction to the past wrong-doings of Soviet and even earlier Tsarist Russification often surfaces in connection with the issue of the Belarusian language [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 24]. In this regard, mention is made of the massive Russification that accompanied the annexation of ethnically Belarusian territories by the Russian Empire and the subsequent and definitive demise of the Rzeczpospolita at the end of the 18th century, of which the Grand Duchy of Lithuania was a part [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 219].

Most frequently, critique of Russification was focused especially on the Soviet period [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 219 and others].

"The people's language, which was once taken from them, must be returned," said an author from Grodno. "I am referring to the closing of Belarusian schools and decreasing the use of Belarusian, which has almost completely disappeared. All of this has happened due to [communist] party leadership, as schools were closed (i.e. transitioned to instruction in the Russian language) without the people being asked about it. The same has been done with culture, art and ideology. Now they are imposing so-called bilingualism on the people ..." [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 46 ob.].

In his letter, correspondent from the regional newspaper *Hrodzenskaja praŭda* [Grodno's Truth] Liavon Vaško noted that "genocide against Belarusians, the destruction of our culture, the profanation of our sacraments and Russification were all a part of the policy of the TsK KPSS [the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union] and the TsK KPB [the Central Committee of the Communist Party of Belarus]. ... As a result of Russification during the Soviet period, Belarusians lost much in terms of accumulated

culture and Belarusian studies. Belarusization took place on the territory of the BSSR from 1924 to 1929. For more details, see Marková, Alena [2021]. *The Path to a Soviet Nation. The Policy of Belarusization*. Paderborn: Brill Schöningh.

language culture. Huge losses took place during Stalin's period. The treacherous Belarusian [orthography] reform was one of the first steps taken against our Belarusian word" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 37]. This concerned the well-known reform of Belarusian orthography from 1933, the primary goal of which was to bring the Belarusian language closer to Russian and artificially eliminate potential grammatical and other differences that were seen as "artificial barriers" between the two "fraternal" languages. A number of originally Belarusian words and terms were therefore replaced with Russian equivalents, and phonetic and formative elements characteristic of Russian were incorporated into Belarusian grammar. Belarusian was put in danger of losing its existing individuality and lost its line of defense against assimilation with Russian.

In this context, a whole score of letters propose to abolish the orthography reform of 1933 and renew or return to the original Belarusian grammar elaborated by linguist Branislaŭ Taraškievič, author of the first manual of Belarusian grammar from 1918 (or so-called *taraškievica*, which was in effect during the period of Belarusization in the 1920s and was later amended in 1933) [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 99, 102 ob.-103 ob., 124, 128, 134 ob., 136, 187, 190, 194 and others]. One of the primary reasons for the return to Branislaŭ Taraškievič's original grammar, besides undoing previous Russification interferences by Soviet authorities, was the return to and greater emphasis on the individuality of Belarusian as the national language.

According to one of the authors, it was this communist reform from 1933 that "intentionally mutilated Belarusian and transformed it into a 'croaking' language, ridding it of its original charm and softness" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 103]. Therefore, it is necessary to "begin work on cleansing the Belarusian language of Russianisms and perfecting [its] grammar (i.e. returning the softness and euphony to the language)" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 145 ob.] as other letters propose.

The collective letter from the cultural-educational association *Ahmień* (Hearth) was addressed directly to the Commission on National Education and Culture of the Supreme Soviet of the BSSR, calling on the Commission to "carry out a language reform and restore Belarusian's grammar, which was persecuted in the 1930s, as it provided the language its visual and national uniqueness" [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 158]. The same appeal was formulated by the members of the historical-cultural association *Vytoki* (Springs) [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 215]. Some respondents went even further, proposing a discussion on returning to the Latin alphabet, i.e. to Belarusian transliteration in the Latin alphabet instead of Cyrillic, which was also related to Taraškievič's original grammar [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 190]. One can even find a direct attempt to write in the so-called "Belarusian Latin alphabet" (*bielaruskaja lacinka*) made by some respondents in their letters [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 233 and others].

In addition to these thoughts on the language reform, a number of letters contain other relevant proposals for better implementation of the law. These typically dealt with the creation of a state institution (commissions, etc.) to defend the language in the media. This institution would have to "supervise the use of words characteristic for the Belarusian language instead of loan words [from other languages] in printed media and television broadcasting. These measures are crucial for preserving the language, as one today can encounter numerous words borrowed from Russian in every newspaper or book despite the existence of relevant Belarusian equivalents. Similar institutions have already long existed in other

republics,” argued a group of respondents from Polotsk (Bel: Polack) [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 136]. It is characteristic that these tendencies are highly similar to the revivalist attempts at so-called “linguistic purism” that were so typical of the period of national emancipation in the 19th century [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 145 ob. and others].

In addition, many respondents utilized the debate on the law to propose the reevaluation of Soviet toponyms that appeared during the Soviet period and did not correspond to original Belarusian names and the rules of Belarusian word formation [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 232 and others]. In this context, the author of one letter suggested “returning all Belarusian toponyms in Belarus that have been stolen [ukradzenyja] from the city of Minsk” and so on [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 194 ob.].

Voices of Protest

How can the arguments used by individuals in opposition of Belarusian as the only state language be summarized and classified? The majority of cases involved arguments on the unnecessary material and financial expenses that the campaign would cause after shifting the bureaucratic, state and other agenda including the education system, changes to street names, etc. into Belarusian [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 112-113, 149 and others]. In the respondents’ opinion, this was a valid reason in the current economic, social and generally transitional crisis to stop the campaign to promote Belarusian as the only state language and defend the existing bilingualism or preserve Russian as the primary state language, as was the case in earlier Soviet times. For example, a collective of teachers from a secondary school in the Minsk district thought that “instating the single state language over the course of ten years will require great expenditures, but it will not provide more bread or goods” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 129]. “Is there no other place to direct our resources? Have all the social and cultural-educational questions except for the promotion of Belarusian been solved?” asked an anonymous author in a letter [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 149]. Finally, another respondent from the Korma (Bel: Karma) district of Gomel Oblast noted that “this *Act on Languages* will not bring a single extra gram of meat, milk or pair of shoes” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 107 ob.].

These arguments were clearly and intimately known to the supporters of the *Act On Languages* on the other side of the ideological field of discussion, and the polemic was thus shifted from personal and media debates to letters. Correspondence in support of the law therefore often contains immediate rebukes and counterarguments aimed at these imaginary opponents and adversaries of passing the law for economic reasons. “I do not see especially great economic costs here [in the transition],” stated for example one of the other many respondents, “with all things considered, the personnel and the machines will remain, and only the language will change” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 234]. “These activities [putting the law into effect and promoting the language] cannot be measured with money. The native language is not an economic category, but something much greater” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2512, l. 190], came the argument in another letter, etc.

In some cases, opponents of the language law used other arguments, which included mentioning the inability and undeveloped nature of Belarusian as an independent language for the linguistically autonomous or self-sufficient development of science, research and other branches of the society’s full-fledged existence [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 2 ob.].

In wholly isolated cases, individuals cited the outrage that, in their opinion, would accompany the enforcement of a single state language as a result of adopting the language law [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 20].

Some authors expressed themselves in a broader manner and focused on the Belarusian intelligentsia in general, pointing to the insurmountable difference in the approach to linguistic and cultural problems caused by almost abysmal social and class differences: “And all of these authors, cultural actors, reporters and many pedagogues [...] loudly exclaim: the nation ‘is dying,’ culture – ‘the same’. And what is it to them? All the problems of their everyday livelihood have already been solved; they now want the respect and esteem that they are momentarily lacking and naturally want dearly. ... I don’t think the simple folk like me, the laborers and peasants, will understand you” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 76-76 ob.] the author expressed his opinion, which we would today label as typical hate speech due to the references to the language, social position and nationality of the individuals involved.

Another author from the village of Chlyaby [Bel: Chliaby] in the Pinsk district in Polesie proclaimed in a similar spirit that he was highly “shocked at the hysteria which has lately arisen in questions concerning the Belarusian language”. “I think,” he continued, “... you’ve been spoiled by your idle life in your [capital city of] Minsk! I wish they’d drag you here to our swamps!” [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 156].

Some respondents also saw conspiracies and snares behind the promotion of the law on the part of the American CIA and personally by its director John Foster Dulles, who predicted the fall of the USSR as a result of each of its nations speaking its own (national) language, etc. [NARB, f. 968, op. 1, d. 2511, l. 57 ob.].

Final Statistics: Conclusion

Based on the overall analysis of existing correspondence, we can conclude that from the total of 448 letters (193 collective and 255 individual) containing the opinions of 16,185 individuals that were delivered as of 25 January 1990 directly to the address of the Commission on Nationality Policy and Inter-Ethnic Relations under the Supreme Soviet of the BSSR, 13,833 people (i.e. the signatures of 151 collective and 155 individual letters) expressed their support of Belarusian as the only state language. According to the analysis of correspondence, 2,352 people (42 collective and 100 individual letters) were against adopting the law. In percentages, this was 86% and 14.5% respectively for and against the adoption of Belarusian as the state language [NARB, f. 968, op. 1, d. 2379, l. 125 ob.].

In addition, 489 letters were also originally addressed to radio and television broadcasts, newspaper editorial staff, regional executive committees and the municipal executive committee of the capital city. These statements were then forwarded to the Supreme Soviet of the BSSR and its Commission on Nationality Policy and Inter-Ethnic Relations and thus added to the overall amount of similar correspondence in reaction to the publication of the law project *On Languages in the Belarusian SSR*. In this correspondence, a total of 475 people expressed their favor for passing the law, while only 14 individuals lobbied against it (97.2% and 2.8% respectively) [NARB, f. 968, op. 1, d. 2379, l. 125 ob.].

According to the final comprehensive data of the Presidium of the Supreme Soviet of the BSSR, a total of 937 letters containing the statements of more than 16,674 individuals were

obtained. The total number of citizens who supported the law was thus 14,308 (85.8%), while 2,366 individuals (14.2%) were against it. Aside from this, 2,147 citizens from this total number proposed giving state status to both languages (i.e. Russian and Belarusian), and 235 additionally called for a nation-wide referendum to be held on the future wording of the law [*NARB, f. 968, op. 1, d. 2379, l. 125 ob.*]. Overall, more than 20,000 inhabitants of the country made statements in some form or other on the language issue according to data from the Supreme Soviet of the BSSR.

In conclusion, it can thus be said that the discussion on adopting this wholly fundamental language law, which took place from 1989 until the beginning of 1990 and was to decide the fate of the Belarusian language as the only state and official language in the republic, truly involved the participation of a great number of people of all possible age groups and social categories and from all various parts of the country, from both larger cities and smaller villages, and from abroad.

The urgency of this issue and the great acceptance of the law in society at the time is attested by the arguments applied in this discussion and the arguments that respondents frequently referred to. These arguments most often focused on the need to save the national language as the soul and heart of the nation, as without them the nation would be doomed to perish and lose its national individuality; the need to undo previous injustices committed against the Belarusian nation and the national language by Tsarist and primarily Soviet Russification; and also the need to support the national language as the primary basis of the national identity. On the other hand, the infrequent arguments against Belarusian as the state language usually focused on the economic aspect of promoting the law, specifically financing the transition of the state administration's agenda into Belarusian and the resources expended on it in the unfavorable economic situation of post-socialist transformation.

Acknowledgements

This publication was supported by the Czech Science Foundation (GA ČR) – GAČR 18-18108S, Neo-Belarusization Processes in Post-soviet Belarus in the National Independence Era (1990–1995) – Charles University, Faculty of Humanities, 2022.

Bibliography

Archive materials

The National archives of The Republic of Belarus, in the text – NARB (Nacyjanalny archiŭ Respubliki Bielaruś, NARB), Minsk
 f. 968, The Supreme Soviet of the BSSR/Belarus (Viarchoŭny Saviet BSSR/Respubliki Bielaruś)
 op. 1, d. 2011, l. 42.
 op. 1, d. 2100, l. 25, 29 ob., 30 ob., 31, 223.
 op. 1, d. 2379, l. 125 ob.
 op. 1, d. 2511, l. 1-1 ob., 2 ob., 3 ob., 6, 7-7 ob., 14-14 ob., 20–20 ob., 25, 28-29, 44, 46 ob., 57 ob., 63-64, 66, 76-76 ob., 77 ob., 104-104 ob., 107 ob., 112-113, 129, 149, 156.
 op. 1, d. 2512, l. 1-4, 5-5 ob., 8, 14, 16 ob., 17, 18-19, 22, 24, 25, 27 ob., 37, 39, 50-52, 75-75 ob., 77 ob., 90-90 ob., 97, 99, 99 ob., 102 ob.-103 ob., 109-109 ob., 110, 111, 112, 114, 116-117, 118-118 ob., 120, 121, 120, 122, 124, 125, 127-128, 134 ob., 135 ob., 136, 137, 137 ob., 138, 140, 141, 145, 145 ob., 150, 156, 158,

166-166 ob., 167 ob., 168, 169-169 ob., 177, 183, 185, 187, 187 ob., 190, 191-191 ob., 193, 194, 194 ob., 203, 207, 211, 213, 215, 217, 219, 223, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 233 ob., 234, 278.

Secondary bibliography

Kasciuk, Michail (ed.) [1995]. *Narysy historyji Bielarusi 2*. Minsk: Bielaruś.

Marková, Alena [2021]. *The Path to a Soviet Nation. The Policy of Belarusization*. Paderborn: Brill Schöningh.

Viedamasci Viarchoŭnaha Savieta Respubliki Bielaruś 30 [1991]. Minsk: Viarchoŭny Saviet Respubliki Bielaruś.

Viedamasci Viarchoŭnaha Savieta Respubliki Bielaruś 31 [1991]. Minsk: Viarchoŭny Saviet Respubliki Bielaruś.

Zakon Bielaruskaj Savieckaj Sacyjalistyčnaj Respubliki ab movach u Bielaruskaj SSR: pryniaty na čatyrnaccataj sessii Viarchoŭnaha Savieta Bielaruskaj SSR adzinaccataha sklikannia, 26 studzienia 1990 h. [1990]. Minsk: Bielaruś.

Alena Marková is an Assistant Professor of the Department of Historical Sciences of the Faculty of Humanities, Charles University. Her main research interests cover contemporary history of Eastern Europe and post-socialist transformation. Dr Marková is the associate editor of The Journal of Belarusian Studies (BRILL), and the principal investigator of numerous educational and research projects. Her latest publication is A History of Belarus (co-author) (Prague: NLN, 2021).

The Continuity of the Traditional Livelihood of the Altai-Kizhi People in the Post-Soviet Period from the Perspective of Material Culture and Social Change

DANIEL DĚDOVSKÝ*

Kontinuita tradičních způsobů obživy Altai-Kiži v postsovětském období prizmatem materiální kultury a sociálních změn

Abstract: The livelihood of the Altai-Kizhi people saw two paradigm shifts during the 1900s: forcible collectivization at the turn of the 1930s, and its impromptu deconstruction in the 1990s. This paper observes the changes to the livelihood of the Altai-Kizhi following the collapse of the USSR with a particular focus on the area of material culture and social change. It investigates the issue of continuity of traditional culture patterns in modern society and their importance. Particular attention is paid to the form and function of farming buildings in the context of climatic conditions in the South Siberian Mountains, the veneration of the horse hitching post, the aspect of agriculture, and the relationship of the Altaians to their livestock.

Keywords: livelihood; pastoralism; agriculture; social change; the Altai Republic

DOI: 10.14712/23363525.2022.16

I. An Overview of the Livelihood of Southern Altaians before Russian Interventions and Changes Resulting from Forced Sedentarization of the Inhabitants

In the period preceding the forced sedentarization of the inhabitants, the system of the livelihood of the Southern Altaians was based on the specific semi-nomadic manner of the pastoral lifestyle involving prevalently livestock production. The basis of their diet was mutton, less frequently goat meat, and especially on festive occasions also horse meat; venison acquired by hunting played a less prominent role compared to the Northern Altaians. The primary purpose of cattle farming was production of milk. In the summer, while grazing on high-mountain pastures, the local breed of so-called mountain cattle produced approximately 8 litres of fatty milk per day [Cunow 1926: 533] – this was a staple food in the region. The Altaian semi-nomadic lifestyle was a transitional kind of lifestyle between shepherding and farming. Mountain meadows also served for haymaking, but the manner of harvesting was not extensive because hay was only used for feeding of babies of farm animals, exceptionally also for milk cows and mares [Tokarev 1936: 11], while the remaining livestock had to feed in the wild. The German botanist Carl Friedrich von Ledebour mentions the existence of farming as early as 1830, although it only played a complementary role in the livelihood of the Altaians. In the valley of the Katun river, on the Lower Chuya, and

* PhDr. Daniel Dědovský, Ph.D., Department of Asian Studies, Faculty of Arts, Palacký University Olomouc. E-mail: daniel.dedovsky@upol.cz

in the valley of the Ulegumen (present-day Bolschoi Ilegumen; Большой Ильгумень – a left-bank tributary of the Katun, south of Onguday), von Ledebour met farmers who watered their small fields from small water canals fed from a dammed river, tilled them with shovels, and grew grains: summer rye, wheat, and especially barley [*von Ledebour 1830: 135*], which served as an ingredient for preparation of tea. As documented by the German natural scientist Peter Simon Pallas, tea from wild tea bushes, growing in the northern provinces of China, was imported in the form of distinctive tea bricks [*Pallas 1776: 180–181*]: tea leaves fermented in water were bound together with jelly made from the blood of sheep or cows [*Ritter 1833: 253*] and pressed into a particular shape. The prominent German anthropogeographer Carl Ritter even mentions the utilization of such tea bricks as a means of exchange in barter trade. The nutritious tea, consumed from large wooden bowls, was prepared in the Mongolian fashion in a large iron cauldron over a large open fire with a bit of salt, complemented with milk, a little fat, and ground dried barley [*von Ledebour 1830: 44–45*]. In areas with the Mongol cultural influence, this type of tea is consumed even today as are weak alcoholic beverages: fermented *kumys* made from mare milk and *arakh* – a spirit from sour cow milk that used to be consumed especially on ritual or ceremonial occasions. The preparation is also described in old literary sources. Distillation of *arakh* (*arr'ki* in Pallas's transcription) served, among other purposes, as a way of using surplus milk, but it was also a social event where neighbours from the wide area were invited. *Arakh* was usually a very weak spirit from single-distilled milk, but wealthy people exceptionally distilled it up to six times [*Pallas 1776: 134–136*], and some of such spirits were called specific names (*dang; arsa; khorza*; the fourth distillation did not receive any specific name, the fifth was called *shingza*, and the sixth *dingza*). *Arakh* was commonly consumed either warm or hot. Von Ledebour, who was served *arakh* in the valley of the Charysh river, mentions that the high season for production and drinking of *arakh* was June [*von Ledebour 1830: 98*], when herds were traditionally moved to summer high-mountain pastures. Based on data from field research interviews, the custom of drinking *arakh* during transhumance was maintained until the forced collectivization following the Russian civil war where organisation of the pasturing cycle was taken over by the Bolshevik state administration. Herds of individual Altai kins were integrated into gigantic state factory farms; the newly state-owned animals and pastures were, however, still cared for by experienced local herders, and this fact had a substantial influence on the continuity of certain traditional sociocultural structures within Altaian society.

The manner of Altaians' adaptation to recent technological and socio-cultural changes has numerous ethno-cultural specifics following organically from the native systems of livelihood. If we disregard older Russian settlements established around trading posts [*Hejzlarová 2014: 5*], the semi-nomadic life of the pastoral community of Altai-Kizhi was only restricted by the gradual state-induced sedentarization of inhabitants over the second quarter or 1900s [*Edokov 1987: 53*]; this is why rural settlements inhabited by ethnic Altaians are usually rather recent. The structure of a modern-day Altaian village, created in the period of the establishment of *sovkhoz* (large state farms), is therefore still based on the structure determined upon its establishment: it is still possible to find wooden buildings from the first five-year planning period of collectivization taking place in 1928–1932 [*Torushev 2009: 203*]. The settlements consist of enclosed farmsteads whose core comprises

a wooden house based on Russian folk architecture [Sheglova 1996: 94] complemented by a modern form of the original Altai winter dwelling (*ayil*) which is currently used especially as a summer kitchen, or less frequently as a life tenancy for old parents [Data from field research 2017].

Although the settlement structure created by Russians within forced sedentarization of Altaians is more similar to an agricultural Russian village, the institution of a farmstead with an enclosed flower or vegetable garden around the centrally situated house was adopted by many Altaians only formally. Although these farmsteads are not missing, even in cases of new settlements, they are more of a stereotypical reproduction because they usually fail to serve their indigenous function; they usually remain grassy areas unused until today – after all, the entire living complex is significantly adapted to the pastoral manner of livelihood.

II. The Role of Agricultural Production and the Importance of Wild Plants in the Livelihood of Southern Altaians

In the pre-Soviet period, Altaian agriculture constituted a secondary, auxiliary component of livelihood [Baylagasov 2011: 249]; it was mainly focused on production of cereals (barley, wheat, oat, buckwheat, millet) used in the national cuisine (*talkan* porridge, flatbread, groats) [Torushev 2005: 96]. If a present-day farmstead includes a vegetable garden, the crops commonly grown are potatoes, less commonly carrots, beetroot, onions, white cabbage, and at times also early cauliflower. Concerning the climate conditions, the range of crops to be grown is significantly limited. Some inhabitants use wooden garden frames covered with plastic sheeting for warm-requiring plants; in such cases we may find zucchinis, cucumbers, tomatoes, and peppers; a rarity reported by an interviewee from Ust-Kan was melons being successfully grown here. The system of livelihood began to be more significantly agriculture-oriented as of the 1930s as a result of the already mentioned sedentarization of the inhabitants. Russians experimented with agriculture in the mountains, so as the interviewee from the village of Kurota reports, his own grandfather already ploughed and sowed, growing oats, barley, and even wheat, because the climate in the region used to be warmer up until the 1940s [Data from field research 2019]. Many of the agriculture experiments were a failure; the political leaders, however, only admitted poor results reluctantly. In the 1970s and 1980s, Altaians were ordered by the *sovkhoz* to plant potatoes for several years; in the unsuitable conditions of the Siberian Mountains, however, they usually froze before the harvest. At present, potatoes are more frequently grown in the Altai Krai, where the climate is milder, while in the mountains of the Altai Republic, people sometimes grow early varieties of potatoes for their own needs [Data from field research 2019]. In addition, they seed feed crops (clover and oats); these crops also frequently freeze and the yield is therefore smaller than in the neighbouring lowland areas. The fruits grown here include especially currant for home-made jams, [Data from field research 2019] although fruit trees and bushes are entirely missing in the majority of the gardens. A traditional form of obtaining fruits was collecting wild berries [Potapov 1951: 41] – a practice more intensive in the past, but rather rare at present. Some people go to mountain woods to collect *kyselica* (sorrel) for their own needs, as it is rich in vitamins, as well as wood garlic and cedar nuts; herbs for herbal teas are presently collected

only rarely, since they may be bought in the pharmacy [*Data from field research 2019*]. In rare cases, within larger settlements, people grow herbs in their own yard. Berries are collected in forests until the first autumn frost: they include wild currant and gooseberry, sea buckthorn, barberry, honeyberry, and cloudberry; Altaians also occasionally pick mushrooms – a practice some of them acquired from Russians, as with beekeeping (in the past, Altaians only collected honey from wild bees). An interviewee from Onguday also recalled collecting wild hops as a child, which was dried and used when baking bread instead of yeast. In her own words, she intends to grow her own hops because she is used to the taste of hops bread from her childhood. Hop yeast is known to be frequently used for bread baking around Middle Asia; in addition, it is also an ingredient for the production of home-made spirits [*Uherek – Valášková – Kužel 1999: 255*]. Up until the present, the Altaian cultural landscape therefore still corresponds to the system of mountain pasture farming with preserved elements of the nomadic lifestyle represented by periodical alternation of farming in high-mountain summer pastures and valley winter pastures. Habitual division of large territorial units, according to the pastures of the individual Altaian kinships (*söök*) [*Tokarev 1936: 14*], has been replaced with the cadastral system. The property rights of individuals, based loosely on the older habitual ownership system, were only included in the system after the collapse of the USSR. The awareness of the family's ownership of a particular territory (forests, pastures, and fields) is therefore passed on from one generation to another. People do not use any milestones or other landmarks; children work in the fields and pastures from an early age and learn where the borders of their territory are located [*Data from field research 2017*]. For this reason, even at present the agricultural produce of the Altai Republic is limited: growing crops is almost entirely restricted to private properties and the prevalent plants are feed crops, especially oats [*Zhdanova 2015: 39*]. Villages are organised into a system of centres and the local administration is led by the *Head of Farm Administration*, representing the mayor's office of the particular farming unit comprising several farmsteads. In the neighbouring flat Altai Krai, inhabited prevalently by ethnic Russians, the production of grain on vast fields has prevailed since the Soviet era, while commercial growing of vegetables is almost missing and their import is necessary.

III. Characteristics of Southern Altaian Herding in the Post-Soviet Period

Around the perimeter of the individual village farmsteads, the fence is connected to a sauna-bathroom (Russian *banya*), which is usually followed by a row of farm buildings around the perimeter, including stalls with a separable corral, chicken coops, and separate corrals for horses and cattle; in case of newer houses, the bathroom is not part of the farmstead complex. The function of farm buildings depends directly on the system of livelihood: stalls serve for rearing of lambs, less frequently for rearing of calves during the chilly early spring, while in the summer they are usually empty and serve only for milk cows, and in winter they accommodate selected individual animals – cattle and the most valuable horses [*Data from field research 2018*]. They are wooden constructions situated in a row, with a dirt floor and a flat, slightly pitched roof made of planks or corrugated metal sheets, usually entirely open from the entry front side. The pitched roof serves for drying, as they are usually covered with a thick layer of cattle manure. In the summer,

nitrogen-requiring plants such as nettles grow from this soil. This cover layer serves two purposes: farmers cover the roof with manure in the autumn so that it serves as insulation in winter, but this is also one step in the production of bedding litter. Liquids are extracted from the manure in the freezing weather as they drain on the pitched roof. In the summer, farmers take the matter down and spread it so that it dries thoroughly. The result is a light but firm and impermeable matter used instead of breathable and permeable plant bedding litter. This type of bedding litter makes removing of fresh frozen manure easier in the Siberian winters: if hay was used, it would freeze to the ground, while here it freezes to this dry bedding litter instead and may be removed easily. In addition, it eliminates the risk that stalled animals could freeze to the ground [*Data from field research 2017*].

During the Soviet period, pig farming was widespread in the area; at present, it is significantly less frequent and has even entirely disappeared from some villages, as it has become economically unfavourable – it tends to appear in bigger settlements with larger families because these produce greater amounts of leftovers [*Data from field research 2019*], otherwise it is inconvenient. Prior to the collapse of *sovkhoz*, Altaian farmers used to obtain oats for feeding free of charge [*Data from field research 2017*], while at present they need to grow it themselves. This is why the most frequent type of livestock is sheep, followed by cows and goats. Some farming buildings have a fireplace with a chimney – these are stalls intended for spring rearing of lambs. In May, there is a period called *sakhman* [*Data from field research 2019*] when lambs are born; Altaians provide special care for them because there is still the possibility of heavy frost, so farmers make a fire in the old furnaces if necessary. If an ewe gives birth to multiple babies at the same time, she usually refuses to suckle the weaker lamb; the farmer then has to force the ewe to suckle such a lamb. An interviewee from Ust-Kan reported that she once encountered an ewe rejecting her lamb when she was at home alone, so she had to hold the ewe, tie her up and force her to suckle the baby. She had to repeat the procedure several times in order for the ewe to accept her lamb. If such a process is not successful, the farmer has to take the rejected lamb to be ‘adopted’ by a goat [*Data from field research 2019*]. From this perspective, the care for bovine is easier: cows are highly independent and give birth in the pasture without any human intervention. The farmer only needs to provide help in cases of first-time mothers, ill cows, or if the birth might be complicated (the calf is too big). In case of bad weather, young calves need to be protected; if they get wet from rain that is followed by freezing weather, they might die. Horses are completely independent; farmers do not care for them – they only check on the herd’s location from time to time. Horses and goats roam the mountains without any control, so when needed, the farmer has to seek them. For this reason, farmers place bells around the neck of dominant stallions to facilitate the search for a herd in the difficult mountain terrain.

Apart from a public dug well serving the entire village, the individual houses commonly have six-metre-deep driven wells with pumps providing water for both people and animals. To create such a well, a tipped water pipe is driven into the ground with a round or square iron weight that is alternately pulled up and dropped. If the pipe hits upon a stone, it is either pierced, or the well must be driven in a different place. At present, the pipe is usually driven into the ground with a pneumatic hammer. Above the ground, the pipe is subsequently connected to a manual pump serving as the main source of drinking water, despite the proximity of the river. The only farm animal stabled throughout

the year, except for increasingly rare pigs, is fowl, mostly chicken; even milk cows freely roam the pasture and daily return home on their own for milking [*Data from field research 2019*]. Concerning farm animals, the interviewee from Ust-Kan remarked that sheep and horses like freedom, while cows are attached to the farmer – they come home on their own, do not need to be looked after, and tend to not run away. The primarily pastoralism-oriented culture still does not regard dogs fully as pets; their role is rather that of a guard, and they are not allowed into *ayils*. This custom also applies to the house, while cats are allowed wherever they like. Other house pets are not very frequent in the agricultural areas of Altai, but as the interviewee remarks, people should treat animals like brothers, especially horses and dogs.

IV. The Horse Hitching Post *Chacky*: the Importance of the Tradition and Religious Faith in Modern-Day Altaian Society

There is a horse hitching post in front of every village house, called *chacky* in Altaian, *konovyaz* in Russian, or *konovyazka* as a diminutive. Apart from its practical function, this hitching post also serves as a symbol of the kin, and a manifestation of the owner's masculinity and prosperity. In addition, *chacky* also symbolizes the interconnection of three spheres of the shamanist world similarly to the world tree. In the pre-Soviet era, it was part of a wider sacred space located in front of every *ayil*; at present, the hitching post is the only remnant (as it resisted anti-religious attacks from the state thanks to its practical function). These days, the spiritual plane of *konovyaz* is strongly accepted especially by the religious minority of Burkhanists [*Kleshev 2004: 187*]. Prior to sedentarization of the inhabitants, *chacky* used to be placed in front of every *ayil*, a mobile home of nomads, as well as every permanent winter dwelling. It may also be found even today at summer mountain herder huts called *stayanka*, which replaced the mobile *ayil* following the collectivization. In rare cases, it is also placed independently at a convenient place near a road or on a pasture. Since sedentarization, Altaians place *chacky* in their farmstead; a modern permanent form of *ayil*, developed from the older forms of the traditional dwelling, is mostly located here as well. For practical reasons, *chacky* is always situated outside the enclosed yard, although the traditional layout is still preserved in general. *Chacky* is a post with hewn notches for tying ropes and a capital carved into one of two types: the most frequent is the acorn (phallic) shape, while another frequent shape is the fork shape. One very occasionally also encounters anthropomorphic or zoomorphic capitals (the top part is carved to depict the head of a person, a bird, or a horse) – this is, however, a recent invention related to the revitalization process that Altaian traditions encountered as a result of the opportunity to manifest a cultural identity following the collapse of the USSR. The *konovyaz* with a fork-shaped capital serves primarily for tying a young horse because manipulation with such a horse is easier if tied high to the capital, above the notches for adult horses. In case of *chacky* with the acorn capital, circular tying notches are located directly on the body of the post; their number symbolically corresponds to the number of animals the herder owns. In the past, Altaians used to derive a family's wealth from the number of horses owned, so the number of tying notches may serve even today as evidence of a farmer's wealth [*Data from field research 2018*]. A strong religious veneration of *konovyaz* has been preserved up until the present even

outside Burkhanism, as part of traditional shamanism. Although it is possible to have *chacky* made by a more skilful neighbour, the owner has to erect it himself while performing a simple ceremony, and the post cannot be subsequently moved to a different place [Kleshev 2004: 187]. According to the local beliefs, if the post is replaced, the particular person would be put at great risk of failure or bad luck, most often in the form of a human or horse disease resulting frequently in the loss of a horse. If an old *konovyazka* is no longer usable, the farmer must also dispose of it himself. When the old post rots, the owner cuts it as firewood; a new post, however, needs to be erected at the same place. Otherwise, the person would be exposed to the same misfortune as in the case of replacing the existing *chacky*: either disease, bad luck, or an injury. In the past, the procedure of erecting a new *chacky* always involved a ritual, and even today it is accompanied with a small ceremony performed by the family. The most important aspect at present is finding a suitable place for the post, so that it does not become an obstacle for instance for a car; concerning the taboo related to the replacement of *konovyaz*, its unsuitable location would cause discomfort to the user of a particular estate. This is often the case with older houses built before cars spread in the Altaian countryside, where *chacky* is placed inconveniently. It is nevertheless replaced rather rarely. Several years ago, despite a warning from others, a man from the village of Boochi near Onguday replaced a *konovyaz* as it stood in the way of his car. After some time, he fell ill and his neighbours believe that the disease was a lesson for his stubbornness [Data from field research 2017].

V. The Sociocultural Importance of High-Mountain Pasturing

A special type of dwelling related to the mountain pasture farming system is *stayanka* – a temporary dwelling for herders. Summer *stayankas* built high in the mountains are used by herders only during the warm part of the year in Siberia – according to an interviewee from Boochi, this period begins in May and ends in October [Data from field research 2018]. The interviewee from the village of Kurota stated that herders work in *tyaylu* (summer pasture with facilities) from the end of May until the first snow, which usually falls shortly after haymaking time (September) [Data from field research 2019]. It is a simple wooden dwelling with one room and the average area of up to 10 square metres with a flat, slightly pitched roof with a chimney and a dirt floor. The only equipment usually includes an old stove, a table, a shelf for crockery and food, and plank beds situated at the walls with tools stored underneath. Other tools, including necessary weapons, are hung both inside and outside on the wooden walls. A *chacky* is always placed in front of the dwelling; since the majority of *stayankas* are located in a terrain that can only be reached on horseback. The complex of the summer *stayanka* is complemented by a cattle corral, made usually by intertwining found wood and coating it with red clay from mountain sites to prevent rotting; in case a place can be reached by car, corrals are made from planks and plots, usually coming from dismantled older constructions.

Herders usually stay here alone or with a family for several weeks, guarding sheep grazing on the high-mountain meadows up to the snow line, until their relatives come to take their turn. In the pre-Soviet period, the entire family used to live on the pasture in a mobile *ayil*. At present, however, the number of people present and the time of their stay at the summer *stayanka* differs based on the size of the family and their availability (many

Altaiian women have a job these days) as well as the number of herds owned. An interviewee from Ust-Kan remarked that the men within a family, or a group of friends agree on the turn-taking at the *stayanka*; at present, there is usually a single person who stays for three to five days [Data from field research 2019]. Twenty years ago, the father of an interviewee from Ozernoye used to stay outdoors almost non-stop – in winter at the *stayanka*, in summer in taiga; he scarcely came home. These days, he is already retired and does not go to *stayankas*, but the family still has sheep, cows and goats. In the past, they used to even keep pigs, but the interviewee stated, in accordance with others, that they require a great deal of food and need to be fattened up, while cattle graze on their own and there is little need to feed them with purchased feedstuffs [Data from field research 2019]. In the Soviet times, Altaian highlanders used to make hay according to the norms within paid obligatory work brigades [Data from field research 2019]; at present, manual work has been replaced with machinery. A recent European innovation is autumn production of spiral-twisted round bales containing the whole dried plants of wheat and oats mixed with hay that may remain in the field or pasture and do not require being covered for storing. Herders use them for spring feeding of babies, less frequently even for adult animals in case of a harsh winter or for pregnant females. The shape of the bale prevents penetration of water, so the feedstuffs remain dry and feedable throughout the entire winter. Unlike silage production, which is economically inconvenient due to the harsh cold Siberia, feedstuffs in bales remain feedable thanks to the chilly and windy climate.

A wealthy farmer from the village of Elo also keeps pigs, chicken, turkey and maral deer; he owns three big *stayankas* acquired after the collapse of the USSR, where he spends his spare time. The number of *stayankas* corresponds to the number of farmer's sons, who take turns in guarding according to the amount of time they have and based on mutual agreement. Large-scale farmers often hire herders and only visit *stayankas* to check on them. A typical Altaian countryman, however, usually only owns smaller herds [Data from field research 2019]. Winter *stayankas*, in the form of full-fledged farmsteads, including a timbered house, frequently also an *ayil*, a necessary *konovyaz*, and corrals for cattle and horses are situated in lower mountain parts, not far from permanent settlements, and may be easily reached by off-road vehicles; in many cases, they also have access to electricity. In rare cases, smaller-scale farmers have winter *stayankas* in the form of the original winter *ayil*; here, the traditional equipment as well as habits related to the Altaian dwelling have been preserved. It is a solitary hexagonal logged dwelling with a plank roof, an open fire with a traditional tripod to hang a cauldron, and a smoke hole in the roof. It is equipped with several plank beds around the walls to put up a greater amount of people. In the pre-sedentarisation period, Altaian kins did not establish village settlements, and the permanent winter dwellings of the individual families were scattered several kilometres from each other. The herder's family used to live here throughout the winter, separated from the others, so even in this regard, the collectivization-induced settling of the population into villages meant a great shift in the social life of the inhabitants. A low, eastward-oriented, entrance forces the incomer to bow in the direction of the central fireplace, while behind it, there is a sacred area that cannot be entered by anyone. Winter *stayankas* are used even today for winter grazing of cattle and for seasonal work with animals (spring sheep shearing, cattle branding and sterilizing), and also throughout the year as a shelter for herders working outdoors. In the winter, farm animals roam

lower-altitude pastures close to winter *stayankas*; horses can dig up deep snow and reach grass, unlike sheep and goats – which is why they always follow the horse herds. At the turn of June, when the snow is thawing in the mountains, the herds set off for higher taiga pastures; cows are the first ones, followed by sheep after shearing (shearing only takes place once a year, at the end of May, due to cold climate) and sterilizing of selected lambs, while mares set off for the taiga on their own after foaling, similarly to goats, which are considered clever animals thanks to their independence, in contrast to sheep [*Data from field research 2019*]. Sheep are the only animal species that need to be driven to high-mountain taiga and watched over by a *chaban* (shepherd). An interviewee from the village of Kurota stated that in the past, driving the herds to the pasture used to be a social event; when his grandfather was a young man, men used to go from one *ayil* to another to gather, and women would warm up *arakh*. Everyone only drank one cup until lunch; it was not common to get drunk. They talked about work and cattle, as well as family and other social topics [*Data from field research 2019*].

VI. Social Pathologies in the Altaian Countryside and the Traditional Manner of Resolution

Settling Altaians into closer communities in combination with the post-Soviet renewal of private ownership also brought about intensification of some socially pathological phenomena, especially cattle stealing; tackling such crimes works different compared to Europe. After the collapse of the USSR in the 1990s, the function of the elder called *zaisan* (from Chinese) was semi-officially re-established; apart from patronage and supervision in maintaining the ethno-cultural activities, this position also involves solving social problems and greater kin disputes including criminality [*Ivanova 2007: 135*]. In the past, the personality of the *zaisan* represented a social authority with official powers: von Ledebour describes a *zaisan*'s richly furnished dwelling situated near the river Tegagom (present-day Тыдтугем; Tydtugem, a tributary to the Chuya), including wooden figures of gods, plenty of silk fabrics and clothing and rare imports from China [*von Ledebour 1830: 93–96*]. At present, there are twelve *zaisans* in the Altai Republic, representing the individual *söoks*. *Zaisan* trials, however, take place only rarely (for instance in 1999 the *zaisan* of the Kipchak *söök* had to tackle a major theft of cattle in the Ongudai district) [*Ivanova 2007: 135*].

As for petty crimes within a small village where people know each other, the problem is solved internally. If one member of the community makes another one angry, neither party speaks about the issue in public; in contrast, even an unpopular person gets a wedding gift from neighbours and is helped when building a house (for instance, the neighbours dig a hole for the privy), and the mutual relationships gradually settle. In case of more serious crimes, such as theft, the victim does not speak about the thief in public either, even if the crime is not a secret. The police are therefore usually not called for, and the victim rectifies the situation in person [*Data from field research 2017*]. A neighbour of an interviewee from Boochi had a piglet; at night, he was sitting in his privy and heard the piglet oinking desperately – somebody was stealing it. He silently crept to the stall and shouted at the thief so hard that he almost died of fright. “Let the piglet free and come in the morning,” the man then ordered the thief. The thief came in the morning in

his own car. “We will go to Karakol,” the piglet’s owner ordered sternly. At the Karakol grocer’s, he ordered food, vodka, and various necessary supplies, and the thief had to pay for them and take his neighbour and the shopping back home. Whenever the neighbour needs something, he primarily asks the thief for help. Similarly, an interviewee from the village of Ozernoye states that a farmer either puts up with the theft of an animal, or deals with the theft on his own [*Data from field research 2019*]. According to an interviewee from the village of Elo in the Ondrugai district, animal breeders watch over their animals from a *stayanka*, but do not move around with them. In case of horse herds, the dominant stallion leads the herd and does not need humans; animals move freely, and theft is a rather rare phenomenon in the countryside. One interviewee reported his animals having got lost and they were found three months later by his neighbour somewhere in the neighbouring Ust-Kan district [*Data from field research 2019*]. In contrast to freely roaming horses, even adult sheep have their shepherds to watch over them and have their backs or legs painted so that they are easily recognizable with binoculars. As for horses and cows, spring branding of new animals is frequent. Sheep and goats are commonly only grazed on the farmer’s own property and their movement is observed, because the implementation of European-type private ownership results in the gradual disappearance of kin-based division of land into vast territorial units constituting summer and winter pastures, and Altaians presently tend to graze sheep on their own land, based on which parcels they own or have hired.

There is a greater danger than thieves – wolves; in the winter and spring, they can cause the loss of twenty to thirty animals. It is illegal to shoot wolves, but the herders often break the law; however, there is an ethnocultural hunter’s code of ethics, still closely connected to traditional religious patterns [*Turlunova 1998: 237*]. According to an interviewee from Elo, they never shoot wolves without a reason, and they are careful not to shoot a female with puppies. There are, however, many poachers who shoot at every living creature [*Ekeev – Ekeeva 2007: 130*]; the Chinese and Koreans use horns and other parts of wild animals as a cure, and poachers supply these to them with a great profit [*Vaysman 2013: 27*].

The absence of collective dispute tackling apparently results from the former way of life in small and scattered groups, and helps maintain the social balance within a sedentarized community. In greater settlements with a police station, the situation is already quite different. An interviewee from the district town-like settlement Ust-Kan (officially, the only place with the status of a town in the Altai Republic is Gorno-Altaysk) mentioned that if there is a suspected theft of a calf that has not yet been branded, some victims already report it at the local police station; in many cases, however, this serves as a tool of vengeance among enemy neighbours. She also reported a personal experience, where she and her family went to their farm to corral the cattle due to a rapid spring cold spell after a rain, and they found a calf not belonging to them at their herd. They took care of it, so that it would not freeze, and on the following day, the owner came – a problematic neighbour, followed by the police, accusing them of theft; he might have taken the calf to the neighbour’s herd himself [*Data from field research 2019*]. Even here, however, infrequent thefts of horses mostly result in a personal confrontation of two herders, where the accused farmer has to prove to the victim the ownership of the particular animal in dispute.

VII. Recent Development of Traditional Livelihood Forms from the Perspective of Social Shifts

The utilization of farm animals has been adapted to the current form of the Russian market economy, but is significantly influenced by ethno-cultural specifics. Compared to the period preceding the collapse of the USSR, when all herds were owned by a *kolkhoz* or a *sovkhos*, there are increasing numbers of Altaians at present who make a living by pastoralism, and some individuals return to the elements of the pre-*kolkhoz* manner of farming [Data from field research 2019]. Pastoralism has even been taken up by numerous ethnic Russians, and the system of caring for herds is not all that different from that of Altaians. What is different, however, is the missing religious veneration of *chacky*, the dwellings and animals. According to an interviewee from Boochi, the fact that *sovkhoses* used to employ herders based on a state directive led to the conservation of a way of living that would otherwise have disappeared much earlier, had the development of the society taken place naturally. Immediately after the collapse of the USSR, as a result of the availability of new options for livelihood, the interest in traditional pastoralism among the young generation dropped dramatically; almost all men started to commute from villages to towns and larger settlements for work, and many even moved there. After some time, job opportunities in towns became limited and the stagnating wages for relatively demanding jobs resulted in the influx of people back to the countryside and a return to cattle farming. After this return to the traditional way of livelihood, some people began to better realize their Altaian identity, which is affected destructively in many respects by the town environment [Data from field research 2017].

While in the period of *sovkhos*, huge herds included up to 500 animals, at present such amounts of animals are not kept by Altaian farmers; every farmer only owns a number of animals he can accommodate and manage economically. Apart from a cattle tax, there are no limitations from the state as to keeping animals. Having paid the tax, farmers can trade their produce as they wish (some of them still avoid paying the tax) [Data from field research 2019]. Sheep are bred by private owners especially for meat that is sold to local meat-processing enterprises and also covers their own needs. Mutton still represents one of the basic foods for many people; before a farmer kills a sheep for his own needs, the family performs a small religious ceremony, and it is important that they subsequently consume the whole animal [Data from field research 2017]; even the hooves are used for preparing a jelly, or boiled together with the sheep's head and given to the dogs, similarly to other leftovers, so there is almost no waste, except for bones and possibly also horns. A certain hierarchy in dividing the food has also been preserved up until the present – the sheep's head is usually only eaten by the head of the family. In addition, there is a preserved taboo involving breaking the bones, especially the ribs – they must not be crushed, because that is where the animal's soul dwells; breaking an animal's bones could cause a greater misfortune to the farmer such as the great loss of cattle [Butanaev 2005: 110]. Smaller herds of goats also serve, apart from meat, as a source of fur achieved by grooming; the wool achieved from sheep is sold for production of felted boots and carpets [Data from field research 2019]. At present, the greatest purchaser of Altaian sheep wool are the Chinese. An interviewee from Boochi, who works as a private truckload carrier, stated that the trade line goes via Kazakhstan to China, and he himself carried wool along this route several

times. The neighbouring Mongolians order wool from Bashkiria, because its properties are more convenient for them, but they also purchase common wool from various regions of Russia including Altai, in order to clean it and sell it to China. Russians also purchase wool from farmers; it is subsequently processed to felt, which is later resold several times and ends up in China as well [*Data from field research 2019*].

Conclusion

Despite repeated Soviet anti-religious measures, Altaians succeeded in preserving their food-related customs, custom patterns and the shamanist system of religious faith; their elements are even manifested in the recent material culture, adapted more or less to the modern era. There has been a paradigm shift in the change to the nature of ownership following the collapse of the USSR – one similar to that brought about by the disappearance of the ethno-cultural system of ownership induced by forced collectivization at the turn of the 1930s. The deconstruction of *sovkhoz* was accompanied by the disappearance of the established Soviet model of *sovkhoz* pastoralism, which the Altaian population had already adapted to. This process was also accompanied by a fast inclination to the Euro-Atlantic notion of ownership with market relations and new ways of livelihood. Some patterns of the traditional Altaian culture began to seem somewhat old-fashioned and their reproduction was shifted to the individual plane. If some herd owners are interested in returning to the pre-*kolkhoz* manner of pastoralism, this return is especially conditioned by personal financial circumstances and its rentability, as it is primarily a business intended to raise profit. In this regard, Altaians are particularly motivated by the strong demand for local products from the Chinese, which in many aspects outweighs the area's dependence on the Russian market. Concerning the fact that Altaian pastoralism implies a wider system of cultural values, it is an occupation to which people take a different and more personal attitude to, compared to other professions offered by the modern era, and this factor also significantly influences its viability.

Although the majority of people in the modern Altaian society also manifest their prestige in other ways than with the number of animals in their herd, and prefer to do so in similar ways to people from Western cultures, the efforts at revitalization, open practising and presentation of the Altaian cultural heritage is growing stronger in the region. The conditions enabled by post-Soviet permissiveness are also facilitated by an awareness of the fact that the culture is threatened by new technologies and the demand for a higher-quality lifestyle.

Acknowledgements

The work was supported from the European Regional Development Fund – Project “Sinophone Borderlands: Interaction at the Edges” CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000791.

Bibliography

- Baylagasov, Leonid Vasilevich [2011]. Prirodoochrannye tradicii Altai-Kizhi i ikh izpolzovanye v praktike prirodopolzovanya. In. Matveeva, Natalya Petrovna – Bagashev, Anatolyi Nikolaevich (eds.). *Ekologia drevnikh i traditsionnikh obshestv. Vypusk 4*. Tiomen: Izdatelstvo IPOS SO RAN, pp. 249–251.
- Bugataev, Viktor Yakovlevich [2005]. Pishvie zapreti Sayanskikh Tiorkov. In. Dëmin, Mikhail Alexandrovich – Shelgova, Tatyana Kirillovna (eds.). *Etnographia Altaia i sopredelnykh territorii (materiali Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii)* 6. Barnaul: Barnaulskiy gosudarstvennyi pedagogicheskiy universitet, pp. 109–114.
- von Cunow, Heinrich [1926]. *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Eine Übersicht über die Wirtschaftsentwicklung von der primitiven Sammelwirtschaft bis zum Hochkapitalismus. Band 1: Die Wirtschaft der Natur- und Halbkulturvölker*. Berlin: J. H. W. Dietz Nachfolger.
- Edokov, Ivan Petrovich [1987]. *Kollektivizacia v gornom Altaye*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskoe otdelene Altayskogo knizhnogo izdatelstva.
- Ekeev, Nikolai Vasilyevich – Ekeeva, Natalya Mikhailovna [2007]. Sovremennye etnosocialnye processy v Respublike Altai. In. Popkov, Ioriy Vladimirovich (ed.). *Etnosocialnye processy v Sibiri* 8. Novosibirsk: Sibirskoe nauchnoye izdatelstvo, pp. 127–131.
- Hejzlarová, Tereza [2014]. *Umění a řemeslo Střední Asie. Textil a šperk*. Prague: Charles University.
- Ivabova, Viktoria S. [2007]. O pervom opite suda zaisanata v Respublike Altai. In. Popkov, Ioriy Vladimirovich (ed.). *Etnosocialnye processy v Sibiri. Vypusk 8*. Novosibirsk: Sibirskoe Nauchnoye Izdatelstvo, pp. 135–136.
- Kleshev, Vyacheslav Aydinovich [2004]. *Svyatilshie Adir-Tim: obryad zashity zhizni i kult predkov u Altaycev-burkhanistov (konec XIX–XX v.)*. In. Popkov, Ioriy Vladimirovich (ed.). *Etnosocialnye processy v Sibiri. Tematicheskii sbornik. Vypusk 6*. Novosibirsk: Nonparel, pp. 185–190.
- von Ledebour, Carl Friedrich [1830]. *Reise durch das Altai-Gebirge und die soongorische Kirgisen-Steppe. Zweiter Theil*. Berlin: G. Reimer.
- Pallas, Peter Simon [1776]. *Sammlungen historischer Nachrichten über die Mongolischen Völkerschaften. Erster Theil*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Potapov, Leonid Ivanovich [1951]. Pisha Altaycev. In. *Sbornik Muzeya antropologii i etnografii Institutu etnografii im. N. N. Miklukho-Maklaya. Vol. 14*. Moskva, Leningrad: Nauka, pp. 37–71.
- Potapov, Leonid Pavlovič [1957]. Z dějin kočovnictví ve Střední Asii. *Československá ethnografie* 5 (2): 260–280.
- Ritter, Carl [1933]. *Die Erdkunde von Asien. Band II.: Der Nord-Osten und der Süden von Hoch-Asien*. Berlin: G. Reimer.
- Shelgova, Tatiana Kirillovna [1996]. Vnutrenneye ubranstvo izbi Altaiskikh krestyan v pervoy polovine XX. veka: po polevym issledovaniyam 1993–1995 gg. In. Shelgova, Tatiana Kirillovna (ed.). *Etnografia Altaya (Materialy II. nauchno-prakticheskoy konferencii)*. Barnaul: Barnaulskiy gosudarstvennyi pedagogicheskiy universitet, pp. 93–105.
- Tokarev, Sergey Alexandrovich [1936]. *Dokapitalisticheskiye perezhitki v Oyrotii*. Leningrad: *Socialno-ekonomicheskoye izdatelstvo*.
- Torushev, Ekrem Gennadevich [2009]. Kollektivizacia selskogo khozyaystva Gornogo Altaya v konce 1929 – pervoy treti 1930 gg. In. Soënov, Vasilyi Ivanovich (ed.). *Drevnosti Sibiri i Centralnoy Azii. Sbornik nauchnykh trudov 1–2 (13–14)*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskiy Gosudarstvennyi universitet, pp. 202–214.
- Torushev, Ekrem Gennadevich [2005]. Predmety dla obrabotki zemledelchevskikh produktov Altaicev (po materialam etnographicheskoy expedicii po Respublike Altay v 2003 i 2004 g.). In. Dëmin, Mikhail Alexandrovich – Shelgova, Tatiana Kirillovna (ed.). *Etnographia Altaia i sopredelnykh territorii (materialy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii)* 6. Barnaul: Barnaulskiy gosudarstvennyi pedagogicheskiy universitet, pp. 96–98.
- Toshakova, Ekaterina Makarovna [1978]. *Traditsionnye cherty narodnoi kultury Altaycev: XIX – nachalo XX v.* Novosibirsk: Nauka.
- Turlunova, Sinaru Nikolaevna [1998]. Traditsionniy ekologicheskiy etiket Altayskikh okhotnikov. In. Dëmin, Mikhail Alexandrovich – Shelgova, Tatiana Kirillovna (eds.). *Etnographia Altaya i sopredelnykh*

- territorii (Materialy III. nauchno-prakticheskoy konferencii)* 3. Barnaul: Barnaulskiy gosudarstvennyi pedagogicheskiy universitet, pp. 237.
- Uherek, Zdeněk – Valášková, Naďa – Kužel, Stanislav [1999]. Potomci českých emigrantů v Kazachstánu. *Český lid. Časopis pro etnologická studia* 86 (3): 235–270.
- Vaisman, Alexei Leonidovich [2013]. Nelegalniy oborot flory i fauny mezhdru Dalnim Vostokom Rossii i Severo-Vostochnym Kitaem. In. Rinskaya, Tatyana Grigorevna (ed.). *Oikumena. Regionovedcheskie issledovania: nauchno-teoreticheskii zhurnal* 3/2013 (26). Vladivostok: Dalnauka, pp. 26–37.
- Zhdanova, Nina Sergeevna [2015]. Selskokhozyaystvennaya kreditnaya kooperacia na Altaye v 1920-e gg. In. Demchuk, Evgenya Valentinovna (ed.). *Ekonomicheskaya istoria Sibiri XX – nachala XXI veka. Tom 2*. Barnaul: Altayskiy gosudarstvennyi universitet, pp. 34–46.

Data from field research projects

Interviewees anonymized at their own request (eighteen people) from the districts Onguday, Ust-Kan, Kosh-Agach, Ust-Koksa and Gorno-Altaysk.

Daniel Dědovský is a graduate of Charles University in Prague, Institute of Ethnology. He specialises in branch history and methodology of ethnology. Since 2019, he works at Palacký University in Olomouc, where he studies Russian cultural influences on Middle-Asian cultures in the field of social and material culture.

Srovnání krize parlamentarismu v Německu a Rakousku, 1930–1934

MARTIN JEŘÁBEK*

Comparison of the Crisis of Parliamentarism in Germany and Austria 1930–1934

Abstract: The main goal of the article is to compare the crisis of the role of the German *Reichstag* and Austrian *Nationalrat* in the early 1930's and how the relationship parliament-government/president was influenced in that respect. We argue that the German system of emergency decrees of the President (Article 48 of the Weimar Constitution) systematically undermined the German parliament in favour of state bureaucracy and a technocratic government. In Austria, since March 4, 1933 Dollfuss coalition of the right wing of Political Catholicism with the *Heimwehr* implemented a degree law with the War Economy Empowering Act (KWEG) as a tool to govern without parliament. The period of the Chancellors H. Brüning (1930–1932, presidential government) and E. Dollfuss (April 1932 – March 4th, 1933, parliamentary government Dollfuss) constitute the first stage of the weakening of the parliamentary system. In the second stage in Germany since June 1932, the reactionary anti-parliamentary option of the Chancellors F. v. Papen and K. v. Schleicher (presidential dictatorship) created a power vacuum without any viable alternative. We found comparable anti-Marxism aspects of Austrian and German administrations. The difference was the final “totalitarian result” of the analysed period. In Germany the Nazis won, and Adolf Hitler was appointed German chancellor on January 30th, 1933. In contrast, Dollfuss withstood the onslaught from Austrian Nazis in the critical time 1933/1934, and established so called “Estates state”, conservative oriented dictatorship.

Keywords: parliamentarism; Weimar Republic; Austrian First Republic; Engelbert Dollfuss; Heinrich Brüning; Kurt von Schleicher; national socialism; Austrian fascism; Christian Social Party; presidential government

DOI: 10.14712/23363525.2022.17

Úvod

Z hlediska historické paměti je v Německu považován za zásadní mezník meziválečného období 30. leden 1933 spojený s nástupem Adolfa Hitlera do kancléřského úřadu. Pro rakouskou poválečnou historiografii i politiku představuje obdobný bolestivý historický moment občanská válka 12. února 1934 [12. *Februar*] [Jedlicka – Neck 1975; Fröschl – Zoitl 1984] spojená se zákazem strany sociální demokracie a následně formální založení nedemokratického „stavovského státu“ novou „Ústavou z 1. května 1934“. V případě Německa znamenalo získání moci nacisty nastoupení cesty k totalitnímu „vůdcovskému státu“ [z klasických prací např. *Bracher – Sauer – Schulz* 1960]. V Rakousku období let 1934–1938 ukončil anšlus 12. března 1938. Režim Engelberta Dollfusse a Kurta von Schuschnigga stál v ostrém protikladu k demokracii První rakouské republiky, na přechodnou dobu

* PhDr. Dipl.-Pol. Martin Jeřábek, Ph.D., Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Pekařská 16, Praha 5.
E-mail: martin.jerabek@fsv.cuni.cz

pomohl zabránit zglajchšaltování Rakouska nacisty a (dočasně) uchovat relativní samostatnost země. Uvedené historické milníky byly však pouze pomyslným vyústěním několik let trvající státní krize (*Staatskrise 1930–1933*) v těchto středoevropských zemích. Zásadním společným znakem cesty Německa a Rakouska k nedemokratickému režimu bylo vedle hluboké hospodářské deprese (počínaje rokem 1929) oslabování parlamentarismu. Jednalo se o zásadní rozklad ústavních pozic i reálné moci Říšského sněmu v Německu a Národní rady v Rakousku. Proces proběhl v několika fázích v letech 1930–1933/1934. Ne náhodou se Rakousko z hlediska ústavní kontinuity po druhé světové válce vrací již k datu 5. března 1933 [*Brauneder – Lachmayer: 233–234*]. Součástí procesu oslabování demokratických a parlamentních institucí byla vystupňovaná radikalizace antisystémových politických stran, postupný a stále se urychlující pokles vlivu demokratických stran a posilování mimoparlamentních (především polovojenských) uskupení. Paralelně k ustupující pozici německého a rakouského parlamentu zákonitě rostl význam státní exekutivy, byrokracie a armády.

Cílem příspěvku je komparativním způsobem analyzovat právě období předcházející výše uvedeným symbolickým milníkům německého a rakouského meziválečného vývoje. 30. leden 1933 a 1. květen 1934 vyústily v úplnou likvidaci parlamentních systémů. Na omezeném prostoru zde nemůžeme pojednat komplexní příčiny pádu demokracie ve Výmarské republice (dále označení „Výmar“) a První rakouské republice. Předmětem tohoto rozboru je proto dílčí téma, parlamenty obou zemí (Říšský sněm a Národní rada) a jejich role ve vztahu/konfrontaci k exekutivám. Fungující parlamentarismus byl totiž pro udržení republikánských režimů zásadní. Ke krizi parlamentů budeme vztahovat určující ústavněprávní, politické i hospodářské aspekty „osudového“ vývoje let 1930–1933/1934. Vycházíme z předpokladu, že předchází a postupná demontáž parlamentarismu zásadním způsobem usnadnila získání a upevnění moci nacisty, v Německu již během let 1933/34, v Rakousku se „zpožděním“ v roce 1938,¹ a proto stojí za to se vybranému aspektu systematicky věnovat.

Hlavním tématem, na které se zaměříme, budou změny poměru sil a kompetencí parlamentů ve vztahu k výkonné moci (vlády a prezidenti obou zemí). Z hlediska komparativní metody budeme postupovat diachronně, tj. budeme srovnávat paralelní vývoj vztahu legislativy a státní exekutivy v Německu a Rakousku v období 1930–1933/34. Při analýze je však třeba zohlednit určitý časový posun. Periodizaci sledovaného období v obou státech pro potřeby komparace proto přizpůsobíme na základě obdobných/shodných znaků v dané fázi, ale s časovým posunem z hlediska sledování vývoje příslušné země. Německý prezidiální režim (Heinricha Brüninga od jara 1930) zde mohl být modelovým příkladem pro rakouského kancléře Engelberta Dollfusse, jak lze řešit situaci vlády, která má v úmyslu provádět zásadní hospodářská opatření, ale nemá pro své kroky dostatečnou podporu v parlamentu [srov. *Hanisch 1994: 302*]. Proto identifikujeme dvě základní fáze, první směřující k zásadnímu posilování exekutivy na úkor parlamentů za situace, kdy politické strany a parlamentní procesy jsou ještě aspoň částečně součástí politických kalkulací a rozhodování (prezidiální režim v Německu 1930–1932, v Rakousku období vlády Engelberta Dollfusse jmenované

¹ Tzv. stavovský stát se ubránil za podpory fašistické Itálie nacistické expanzi v roce 1934 a udržel samostatné Rakousko, ale rovněž odstranil demokratické instituce, čímž nepochybně přispěl k všeobecné akceptaci nedemokratických modelů a násilného řešení krize, tj. později i hladkému průběhu anšlusu v roce 1938.

v květnu 1932 do 4. března 1933); a druhou, ve které exekutivy vládnou bez ohledu na politickou či stranickou konstelaci v zákonodárném sboru nebo zcela proti/bez parlamentu (prezidiální diktatura Fraze von Papena a Kurta von Schleichera v Německu 1932/leden 1933 a autoritativní režim/diktatura Engelberta Dollfusse po 4. březnu 1933).

Základní otázkou je, jaké znaky vývoje mají (přes geografickou a demografickou odlišnost) Německo a Rakousko společně. V čem se krize parlamentarismu Výmarské republiky odlišuje od krize v Rakousku? V čem bylo podobné či jiné postavení rakouského a německého prezidenta v letech 1930–1933/1934? Proč byla nacistická strana v Německu úspěšná v získání volebních (a tím formálně i parlamentních) pozic a v Rakousku méně a se zpožděním? Jak ovlivnila mocenská pozice exekutivy značně posilující na úkor parlamentu následný vývoj ve vztahu k Hitlerově NSDAP? V pojednání rozebereme postavení legislativy a exekutivy včetně porušování formálních ústavních pravidel (*Weimarer Reichsverfassung*, dále WRV; *Bundes-Verfassungsgesetz*, dále B-VG) na pozadí skutečné „ústavní reality“. Dále analyzujeme společná specifika/odlišnosti vývoje obou zemí v daném období především s ohledem na vztah vládnoucí exekutivy a parlamentní opozice, zohledníme, jak se do této konstelace promítala hospodářská krize, radikalizace politických stran i role armády či polovojenských mimoparlamentních uskupení. Komparaci opřeme o zachycení konkrétních aspektů a politických rozhodnutí, jejichž mozaika pomůže závěrem vyhodnotit důsledky protidemokratické politiky v letech 1930–1933 (nebo naopak šance na obranu parlamentarismu sociálně demokratickými stranami) a jejich důsledky.

K historické interpretaci krize parlamentní republiky v Německu a v Rakousku

Problematika vztahu parlamentů a vlád (zvláště po roce 1930) představuje v případě Německa průřezové téma, ve kterém se zrcadlí vrcholící problémy meziválečné demokracie, je tedy zpravidla součástí řady dnes již klasických analýz k Výmarské republice [Bracher 1955: 287nn.; Peukert 1987: 243nn.; Mommsen 1990: 361nn.; srov. Kolb 2002]. K dějinám Výmaru lze v databázi Německé národní knihovny najít rozsáhlý soubor přes 7200 titulů [srovnej Büttner 2018: 19]. Novější rozbory na téma Výmar se zpravidla vedle základního přehledu koncentrují na vybrané aspekty odborné diskuse [Kolb – Schuman 2013; Mai 2014; Schuman 2001; Büttner 2008]. Za zmínku v souvislosti s tématem našeho příspěvku stojí parlamentní kultura v Říšském sněmu v analýze dokládající fakt, že za kulisami ideologické konfrontace v plénu existovala také řada pozitivních osobních kontaktů v parlamentních výborech napříč politickými stranami [Mergel 2002], nebyly však dostatečně využity. Dalším problémem, který destabilizoval parlamentarismus, a je třeba zdůraznit, bylo politické násilí a militarizace politické kultury, patrné ve Výmarské republice [Schuman 2001; Schuman 2018: 37], ale i v Rakousku [Hanisch 2004: 287; srov. Botz 1983]. Samostatným důležitým aspektem, který je rovněž předmětem uvedeného výzkumu a součástí naší analýzy, je podpora mimoparlamentních aktérů (například *Reichswehr*; dále v textu říšská armáda) pro exekutivu usilující o odstranění parlamentní demokracie [Heinemann 2018: 360 nn.].

Pro interpretaci krize parlamentní demokracie Rakouska je celkový počet historických prací výrazně menší, ale je o to více ovlivněn politickou příslušností autorů. Díla tzv. koaliciční historiografie (vládnoucí velké koalice ÖVP a SPÖ) po druhé světové válce akcentují při rozbořích interakcí rakouské vlády a parlamentu úlohu obou politických táborů

v Rakousku, křesťanskosociálního i sociálně demokratického [Jedlicka 1977]. Do kategorie koaliční historiografie řadíme také zahraniční analýzu postulující tezi o tzv. konkurenčním fašismu, tedy existenci dvou protimarxistických a antiparlamentárních hnutí v Rakousku – NSDAP a provládního *Heimwehru* [Kerekes 1966: 114]. V období 80. let 20. století lze zaznamenat o poznání kritičtější přístup k chování rakouské pravice směřující od konce roku 1932 k vyřazení sociálnědemokratické opozice v Národní radě [Staudinger 1984; Huemer 1984; Botz 1987; Tálos – Manoschek 1988]. Samostatná pozornost začala být věnována rovněž polofašistickému militantnímu hnutí *Heimwehr* [Wiltschegg 1985]. Heimwehr byl v klíčovém období let 1932–1934 koaličním partnerem a (ambivalentním) spojencem kancléře E. Dollfusse. Dalším tématem výzkumu 80. let byl rozbor vlivu zahraničních faktorů na realizaci autoritativní formy vlády.² V 90. letech minulého století vyšly zásadní syntézy rakouských dějin interpretující multikauzální příčiny oslabování a posléze likvidace pluralitního meziválečného systému v Rakousku [Hanisch 1994; Sandgruber 1995]. Novější příspěvky potřebné pro náš rozbor a srovnání se věnují dílčím otázkám, například hospodářskému vývoji v Rakousku a omezením, která byla dána závislostí Rakouska na půjčce a finančním dohledu Společnosti národů [Berger 2003; Wessels 2003] nebo anatomii autoritativních rysů počínajícího „stavovského státu“ [Wohnout 2004].

Při interpretaci hodnocení aktérů semiautoritativní a autoritativní fáze protiparlamentního vládního kurzu najdeme rozdíly ve vnímání jejich role v Německu a Rakousku. Zatímco v německé historiografii panuje většinová shoda na hodnocení Brüninga, Papena a Schleichera, v Rakousku tomu tak u některých rakouských akterů není. V porovnání s německými protějšky je v Rakousku osobnost kancléře E. Dollfusse dodnes kontroverzní a proto opakovaně předmětem politických diskusí. Naposledy tomu tak bylo v souvislosti s názory ministra vnitra Gerharda Karnera (ÖVP), bývalého starosty Dollfussova rodiště Texingtalu s muzeem věnovaným osobě Engelberta Dollfusse [Lorenz 2021]. Jak podrobně rozebírá Lucile Dreidemy, hodnocení problematizuje posmrtně vytvořený mýtus kancléře Dollfusse jako „protihitlerovského bojovníka“ založený na faktu, že byl zavražděn nacisty při puči 25. července 1934 [Dreidemy 2014]. Zároveň, což je rovněž historicky nesporné, a také předmětem našeho rozboru níže, byl E. Dollfuss zásadním aktérem transformace První rakouské republiky v autoritativní systém i vyřazení rakouské sociální demokracie z politického života.

Předehra – oslabování parlamentních režimů v letech 1925–1930

Vzhledem k charakteru příspěvku se zde zaměříme pouze na nejdůležitější ústavně-právní a vnitropolitické faktory (zvláště na změny ve stranickém systému). Ty ve Výmarské republice v případě politické krize snižovaly potenciál parlamentního systému efektivně se

² Zahraničněpolitický kontext krize demokracie ve střední Evropě není součástí předložené analýzy. Oslabení a zničení parlamentarismu v Rakousku a Německu proběhlo na pozadí další fáze postupné „revize“ poválečného systému nastoleného ve Versailles roku 1919 (např. zrušení reparací pro Německo v léte 1932), ale i důsledné krátkodobé obrany *statu quo* fašistickou Itálií. Itálie ve vlastním mocenském zájmu, ale současně v souladu s francouzskými snahami ve střední Evropě, bránila v letech 1933–1934 rakouskou nezávislost vůči nacistickému Německu. V tomto ohledu je třeba zdůraznit, že se pod vlivem Hitlerovy agrese od jara 1933 dva ze tří hlavních politických táborů v Rakousku, tedy křesťanskosociální a sociálnědemokratický, zásadně odklonily od tradičně pozitivně vnímaného vztahu k Německu Výmarské republiky (*Anschlußfreundlichkeit*) [Stourzh 1990: 320].

bránit autoritativním tendencím na straně exekutivy (vláda, prezident) či antisystémovým silám NSDAP a KPD [Braun 2009]. V Rakousku proti demokracii vystupovali někteří pravicoví politici (např. prelát Ignaz Seipel) a antiparlamentární Heimwehr. Republikánský a demokratický základ parlamentarismu po první světové válce byl zakotven ve Výmarské říšské ústavě z 11. srpna 1919 [srov. Kolb 2002: 19] a v Rakousku ve Spolkovém ústavním zákoně z 1. října 1920 [srov. Ermacora 1994: 7].

Vybrané institucionální a právní faktory

Ústavy v Německu i Rakousku byly dílem kompromisu mezi reprezentanty nové demokratické republiky a bývalými elitami/skupinami, které vedly předchozí monarchické režimy. Rakouská Národní rada měla dle původního znění Ústavy z roku 1920³ výrazně silnější postavení vůči exekutivě než Říšský sněm v Německu. Vláda byla volena přímo parlamentem, nikoliv jmenována prezidentem. Rakouský prezident měl převážně reprezentativní úlohu. Oproti tomu ústavodárci v Německu koncipovali vedle Říšského sněmu silného přímo voleného říšského prezidenta (čl. 41 WRV) a plebiscitní prvek referenda (*Volksentscheid*). Instituce prezidenta měla tvořit mocenskou protiváhu Říšskému sněmu (tzv. *Ersatzkaiser*). Tato ustanovení pramenila z určité nedůvěry (zvláště mezi německými liberály) vůči „absolutní moci“ parlamentu a nebezpečí „diktatury většiny“ [Nicholls 2000: 36].

Pro krizový vývoj v letech 1930–1933 za prezidenta Paula von Hindenburga se ukázalo pro Výmarskou republiku jako „osudové“, že prezident byl ústavou vybaven kombinací významných pravomocí. Mohl jmenovat vládu bez participace Říšského sněmu (čl. 53 WRV) a rozpouštět Říšský sněm (čl. 25 WRV). Dále byl ústavodárci vybaven právem, které fakticky navazovalo na tradici válečného zákonodárství za nouzového stavu [blíže Bracher 1955: 52]. V případě krize mohl prezident na základě čl. 48 WRV vydávat nouzová nařízení (*Notverordnungen*) a suspendovat základní práva, všechna nařízení však vyžadovala kontrasignaci úřadujícího kancléře nebo příslušného ministra (čl. 50 WRV). Nařízení hlavy státu podléhala kontrole Říšského sněmu (a také soudního dvora), který je mohl většinovým rozhodnutím zrušit (čl. 48, odst. 4 WRV). Z hlediska dělby moci (i fakticky) však v takové situaci „krize“ legislativní činnost neprováděl parlament, ale prezident. Parlament mohl vládě (nikoli však prezidentovi) vyslovit nedůvěru (čl. 54 WRV), vláda byla v takovém případě povinna odstoupit.

„Diktátorské“ prezidentské pravomoci ukotvené v čl. 48 WRV reflektovaly bouřlivý vývoj poválečných let 1918–1923 a měly sloužit k ochraně nového republikánského a demokratického uspořádání. Článek 48 využil sociálně demokratický prezident Friedrich Ebert například v „hyperinflačním“ roce 1923, kdy vládl s podporou říšské armády (část prezidentských pravomocí přenesl na armádu). Ebert přijímal „nutná opatření“ (*nötige Maßnahmen*) podle čl. 48, odst. 2 WRV formou nouzových nařízení také v oblasti hospodářství ke stabilizaci měny a německé ekonomiky. Formu a dimenzi takových opatření totiž ústava přenechávala na uvážení prezidenta [Bracher 1955: 56]. Použití prezidentských nařízení s mocí zákona proběhlo v roce 1923 na přechodnou dobu, s posvěcením parlamentu a zcela v souladu s primárním záměrem ústavodárce [Büttner 2018: 26]. Přesto se

³ Bundes-Verfassungsgesetz, BGBl. Nr. 1, 1920.

ukázalo, že prezident se může v době krize stát klíčovým faktorem tvorby politiky, o to více v případě, pokud by byl Říšský sněm jakkoliv oslaben [srov. *Jacobson – Schlink 2000a: 12–13*]. Problémem bylo, že konzervativní vlády po roce 1930, které fakticky zamýšlely „zneužít“ čl. 48 WRV k nastolení nedemokratického vládnutí, mohly argumentovat předchozím využíváním této formy mimořádného zákonodárství v době prezidentského úřadu Eberta.

V tomto ohledu můžeme považovat prezidentské volby v Německu v roce 1925 za zásadní (nejen psychologický) vnitropolitický obrat ve Výmarské republice, který proběhl již v období označovaném jako fáze relativní stabilizace (1924–1929). Bývalý generál, člen vrchního vojenského velení a příslušník junkerské aristokracie Paul von Hindenburg porazil (s podporou pravicových DNVP a BVP) ve druhém kole voleb 26. dubna 1925 Wilhelma Marxe. Marx byl kandidátem katolické strany Centrum a dalších republikánských stran [*Moravcová 2006: 122*]. Tato volba měla o několik let později zásadní vliv na vývoj během státní krize v letech 1930–1933 [*Winkler 1992*], a právě ta vedla k likvidaci parlamentarismu v Německu.

V Rakousku přišly zásadní změny ve vztahu exekutivy a legislativy formou ústavní revize roku 1929. Změnu ústavy prosadila vládnoucí rakouská pravice za kancléře Johanna Schobera. Vzorem pro posílení pravomocí exekutivy vůči parlamentu byla právě ústava sousední Výmarské republiky. Rakouský prezident měl od reformy 1929 ústavou dané právo jmenovat vládu (dle svého uvážení), stal se vrchním velitelem ozbrojené moci a nově mohl vydávat nouzová nařízení [*Brauneder – Lachmayer 1992: 215–216*]. Kromě dekretální normotvorby prezidenta (obdobně říšskému prezidentu v Německu) zůstal však v období První rakouské republiky v účinnosti rovněž „Válečný hospodářský zmocňovací zákon“ z 24. července 1917 (dále KWEG).⁴ Jak ukáže další vývoj událostí v letech 1932/1933, mohl prezident ze své pravomoci, pokud dojde k patové situaci mezi vládou a parlamentem, použití KWEG vládou posvětit [*Jeřábek 2004: 90nn.*].

Ústavní reforma měla přinést větší stabilitu vlád a posílit odpovědnost politických stran za funkční parlamentní těleso schopné udržet politické kompromisy, ve skutečnosti ale posílila tendence k opačnému chování politických stran. Ústavní vývoj akcentující postavení exekutivy vedl strany k častějšímu obstrukčnímu jednání vůči vládám, což ještě více podporovalo hlasy směřující proti („neschopnému“) parlamentu a stranám jako takovým [podrobně *Kluge – Ulrich 1984: 25n.*]. Ilustrativním příkladem je projev křesťanskosociálního politika Ignaze Seipela z roku 1929 v Tübingen. Seipel zdůrazňoval „skutečnou demokracii“ („*die wahre Demokratie*“) oproti „nadvládě stran“ („*das Übel der Parteienherrschaft*“) [*Seipel 1930: 188*].

Paralely s ohledem na krizi republiky najdeme v Německu a Rakousku také v rovněž federálního uspořádání. Země byly v Německu reprezentované ve slabší Říšské radě (*Reichsrat*, čl. 60 WRV), v Rakousku ve Spolkové radě, kde seděli volení zástupci zemských sněmů.⁵ V Říšské radě měla neopominutelné postavení největší spolková země Prusko

⁴ *Kriegswirtschaftliches Ermächtigungsgesetz* odhlasovaný na Říšské radě 10. 7. 1917, RGBl. Nr. 307; převedený do právního řádu Rakouské republiky zákonem (*Verfassungsbübergangsgesetz*) z 1. října 1920 ve znění BGBl. Nr. 368/1925.

⁵ Členové Říšské rady byli delegováni zemskými vládami, pouze v případě Pruska musela být od roku 1921 polovina zástupců země v Říšské radě delegována tzv. provinčními svazy komunální samosprávy jednotlivých pruských provincií. Říšská rada mohla vetovat říšské zákony, Říšský sněm však mohl nesouhlas 2/3 většinou

(obsahovala 3/5 německého obyvatelstva). Zajímavé je, že v Prusku až do roku 1932 stabilně vládla aliance politického katolicismu (strana Centrum), sociální demokracie (SPD) a liberálů (DDP).⁶ Na celostátní úrovni Německé říše skončil tento model tzv. výmarské koalice již po volbách roku 1920, obdobně v Rakousku se rovněž nepodařilo déle udržet „proporční řešení“, tedy spolupráci politického katolicismu a sociální demokracie. Prusko však paradoxně vedla od 20. let až do 20. července 1932 republikánská koalice v čele se sociálnědemokratickým ministerským předsedou Otto Braunem [Walter 2010: 98nn.]. Konzervativní pravice v čele s DNVP, říšská armáda, a později i NSDAP se proto snažily o likvidaci pruské demokratické zemské vlády (*Gleichschaltung von Preußen*).

Rovněž v Rakousku se nepodařilo udržet po roce 1920 minimální demokratický konsenzus mezi křesťanskými sociály a sociálními demokraty, ani ho znovu obnovit v době nastupující hospodářské krize 1931/1932 [Schausberger 1993: 138]. Politická situace jako v Německu u Pruska byla obdobná u Vídně. Dvoumilionovou metropoli, která měla statut samostatné spolkové země, kontrolovali sociální demokraté (SDAP).⁷ Úřad starosty Vídně zastával populární Karl Seitz. Ve volbách v letech 1927 a 1930 včetně zemských voleb 24. dubna 1932 získávala sociální demokracie ve Vídni stabilně převahu [Kluge 1984: 66, *tabulka*]. Dollfussova vláda a především velitelé vídeňského Heimwehru (major Emil Fey) se proto snažili socialistickou dominanci v hlavním městě zlomit.⁸

Politické strany a politická kultura

Stranický systém Výmarské republiky byl značně fragmentovaný, nebyla stanovena omezovací klauzule pro vstup do parlamentu. Například po volbách v roce 1928 zasedlo v Říšském sněmu 12 nacistických poslanců při zisku 2,6 % hlasů pro NSDAP [Mommsen 1990: 255]. V neposlední řadě oslabovala demokratickou republiku nejen polarizace systému (v Německu na levici silná KPD), ale i vnitřní nejednota a také byrokratizace sociálně demokratické strany. V Říšském sněmu měla SPD největší počet mandátů, ale byla ve 20. letech až do roku 1928 (podobně jako SDAP v Rakousku) v opozici. SPD spolupracovala na některých zákonech (v reformistickém duchu) s občanskými vládami, což ale nenaplnovalo marxistické představy stranické základny o přeměně společnosti (Heidelberský program z roku 1925) [srov. Kolb 2002: 77]. Rakouský austromarxismus ztělesňovaný vedením Sociálně demokratické dělnické strany (SDAP) v čele Otto Bauerem dokázal díky silné levicové orientaci (nejen) v Lineckém programu z roku 1926 [*Österreichische Parteiprogramme 1967: 253 nn.*] fakticky přitáhnout většinu levicových voličů. Tím zabránil posilování komunistické strany (KPÖ), která byla v Rakousku (na rozdíl od Výmarské republiky) politicky bezvýznamná.

přehlasovat, vzhledem k politickému složení sněmu se ale zpravidla nepodařilo potřebnou většinu sestavit. V Rakousku měla Spolková rada vedle Národní rady postavení druhé komory parlamentu reprezentující zájmy spolkových zemí. Obdobně jako Říšská rada v Německu měla v legislativním procesu slabší postavení.

⁶ Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD); Deutsche Demokratische Partei (DDP).

⁷ V Rakousku Sozialdemokratische Arbeiterpartei (SDAP).

⁸ Významná je například dílčí úprava kompetencí mezi Spolkem a jednotlivými spolkovými zeměmi v Rakousku v rámci ústavní reformy 1929. Dosud samostatné kompetence spolkových zemí v oblasti bezpečnosti (policie) byly změnou ústavy postoupeny Spolku, tudíž umožňovaly kontrolu tohoto rezortu z centra. Na podzim 1932 získal klíčový post státního sekretáře pro bezpečnost vůdce vídeňského Heimwehru major Emil Fey, ambiciózní a zavilý antimarxista [srov. Starhemberg 1971: 134].

Od druhé poloviny 20. let minulého století sílily v Německu i Rakousku autoritativní tendence stran pravice a pravého středu. Původně konzervativní (junkerská) Německá národní lidová strana (DNVP) směřovala od roku 1928 pod novým vedením mediálního magnáta Alfreda Hugenbergu na radikální pravici. Ve straně Centrum převzal post předsedy katolický kněz prelát Kaas. Liberální prostředí zůstávalo rozštěpené mezi DDP a DVP a postupně oslabovalo již před hospodářskou krizí. Vznikaly nové malé strany (např. *Wirtschaftspartei*), což politický střed dále desintegrovalo [bližie *Nicholls 2000: 133nn.*]. V Rakousku se dostali do vedení Křesťanskosociální strany (vedla vládnoucí „občanskou koalici“) politici nové generace, většinou členové katolického spolku *Cartell Verband*. Patřili k nim Kurt von Schuschnigg, Otto Ender i Engelbert Dollfuß [rozb. *Staudinger 1984: 221–231*]. Byli připraveni dále směřovat stranu „v konzervativním a antimarxistickém duchu“ preláta Ignaze Seipela.

Vyostřený politický boj se častěji přesouval z parlamentních lavic „na ulici“. Atmosféra existenční konfrontace byla podpořena antagonismem tisku. Jako příklad radikalizace politického násilí výrazně reflektovaného stranickým tiskem uvádím srážky komunistů s policií na barikádách v Berlíně 1. května 1929 (*Berliner Blutmai*) [Fulda 2009: 136] nebo v Rakousku požár justičního paláce 15. července 1927, který vedl ke krveprolití a usmrcení 90 demonstrantů policií [Jeřábek 2004: 54–55; Hanisch 1994: 288]. Zásah berlínské policie vedené sociální demokracií navíc posílil nenávist KPD vůči sociálním demokratům, které považovali za tzv. sociálfašisty (*Sozialfaschismusthese*) a tudíž svého úhlavního nepřítele [Wippermann 1997: 17–19]. Politické strany utvářely ozbrojené milice – v Německu komunistický *Rotfrontkämpferbund* [Braun 2009: 87], *Reichsbanner* za SPD, na pravici nacistické oddíly SA [Longerich 1989]; v Rakousku sociálnědemokratický *Republikanischer Schutzbund*, na pravici svazky polovojenského Heimwehru [Wiltschegg 1985]. Na politickou kulturu působila i pravicová literární scéna, především autoři tzv. konzervativní revoluce jako byli Oswald Spengler, Ernst Jünger, Moeller van der Bruck nebo Edgar Jung. Tito autoři vítali po roce 1930 rychle sílící NSDAP jako hnutí usilující o zničení „nenáviděného“ republikánského režimu. Zajímavé je, že z hlediska svých ideových konceptů (naivně) považovali nacismus za přechodný fenomén, který pomůže „probudit“ německý národ a připraví půdu pro „duchovní obrodu“ a „konzervativní myšlenky“. Jejich představy však byly vzdálené mocenskopolitické realitě v Německu po 30. lednu 1933. Postupně se dostali do opozice vůči nacistickému režimu [Sonthheimer 1962: 363–370]. Literáti tzv. konzervativní revoluce měli blízko k rakouskému národohospodáři a filozofovi Othmaru Spannovi, který prezentoval hierarchický antiliberální koncept tzv. stavovského uspořádání. Spannův model dobře zapadal do autoritativních představ Heimwehru i části konzervativců v Rakousku i Německu (Papenův koncept tzv. „Nového státu“). Proti demokracii a marxismu stavěl organické společenství bez konfliktu zájmů, tedy vládu ne „parlamentní většiny“, ale „těch nejlepších“ [Spann 1921: 204].

Z dnešního pohledu je třeba si uvědomit, že politická kultura a diskurz ve střední Evropě na přelomu 20. a 30. let minulého století byly zásadně ovlivněny „zážitkem“ první světové války, což se projevovalo v dalších oblastech života [srov. *Heynen 2015: 27*]. Například kancléřové H. Brüning i E. Dollfuß jako bývalí „frontovní vojáci“ (*Frontkämpfer*) byli připraveni při prosazování svých politických cílů být velmi rezistentní vůči jakékoliv kritice ze strany (nejen parlamentní) opozice [srov. *Schuman 2018: 38*].

Republikánským režimům se také nepodařilo dostatečně integrovat mladou generaci. Zhoršené ekonomické podmínky vedly k tomu, že aktivní části mladé generace směřovaly k apolitickým postojům nebo k radikálnímu antirepublikánskému protestu, což se pak projevilo příklonem k levicovému (KPD) nebo pravicovému extrému (NSDAP) [k tématu Braun 2009; srov. Mommsen 1990: 313]. Propaganda NSDAP se zaměřovala na všechny sociální skupiny (Jürgen Falter: *negative Volkspartei*), nejnáchylnější však byly proletarizované střední vrstvy, mj. i akademické prostředí. Do roku 1931 získali nacisté absolutní většinu ve studentských zastoupeních (AStA) celkem na 28 německých vysokých školách [Wehler 2003: 468].

První fáze „na hraně parlamentarismu“ – prezidiální režim Heinricha Brüninga (březen 1930 – květen 1932) a koaliční vláda Engelberta Dollfusse s Heimwehrem (květen 1932 – březen 1933)

Vztah vlády a parlamentu

Za důležitý „spouštěcí“ moment politické krize Výmarské republiky, která předznamenala její konec, považujeme pád většinové vlády sociálnědemokratického kancléře Hermanna Müllera uprostřed volebního období Říšského sněmu 1928–1932. Ve velké koalici stála na jedné straně sociální demokracie (SPD) a na druhé straně Německá lidová strana (DVP) reprezentující především těžký průmysl. Do jara 1930 se těmto stranám ještě dařilo přes obtíže uzavírat kompromisy. Po rozporu ohledně zvýšení příspěvku zaměstnavatelů na pojištění v nezaměstnanosti se však koalice rozpadla a 30. března 1930 byla sestavena (za přispění zákulisního působení Kurta von Schleichera) menšinová vláda kancléře Heinricha Brüninga. Fakticky byl jmenován první „prezidiální kabinet“ podporovaný prezidentem Paulem von Hindenburgem [Peukert 1987: 252]. Brüningův kabinet od jara 1930 lze přiřadit do konečné fáze republiky, a to i přes hypotetickou možnost návratu k demokratickému řešení [k diskusi historiků Kolb 2002: 232–233].⁹ Kancléř sice na jaře 1930 ještě hledal parlamentní většinu pro své návrhy, nicméně při prosazování své rigorózní deflační hospodářské politiky spoléhal na možnost schvalování zákonů formou nouzových nařízení podle čl. 48 WRV [přehled nařízení Moravcová 2006: 193–194]. Fakticky vládla exekutiva nouzovými nařízeními bez potřebné většiny v Říšském sněmu, naopak v této fázi strany pod vedením SPD hledaly ve sněmovně většinu pro zpětné zrušení nepopulárních nařízení (čl. 48, odst. 4 WRV). Využitím mimořádných pravomocí prezidenta Brüning plánovitě zahájil jednoznačný přesun legislativních kompetencí od parlamentu na vládu disponující zázemím státní administrativy a podporou armády [blíže Bracher 1955: 303n.].

V Rakousku považujeme za první zlom na cestě k autoritarismu vládní krizi způsobenou vystoupením Velkoněmecké lidové strany z koaliční pravicové vlády Karla Buresche na jaře roku 1932. Velkoněmci nesouhlasili s politickými podmínkami vázanými na plánovanou půjčku z Lausanne, především se zachováním striktního zákazu anšlusu.

⁹ Ještě v dubnu 1932 H. Brüning při prezidentských volbách dokázal mobilizovat protinacistickou většinu (včetně SPD), která ve druhém kole zvolila na další období prezidentem Paula von Hindenburga. Hitler v této přímé volbě (jako formě plebiscitu) skončil na druhém místě.

Křesťanskosociální strana se mohla snažit hledat „proporční řešení“ napříč politickým spektrem jako na počátku republiky, ale rozhodla se pokračovat pravicovou koalici bez účasti sociální demokracie (SDAP) [srov. *Schausberger 1993: 138*]. Proto byla 20. května 1932 vytvořena vláda kancléře Engelberta Dollfusse za účasti zemědělského Landbundu a politicky nestabilního parlamentního uskupení *Heimatblock*, které reprezentovalo především (ale nejen) Starhemborgovo křídlo polovojsenského hnutí Heimwehr. K rychlému sestavení pravicové vlády rovněž přispěl nečekaný vzestup rakouské *NSDAP-Hitlerbewegung* v zemských volbách v dubnu 1932 ve Vídni, Dolním Rakousku a Salcbursku [*Huemer 1984: 110*].

Na rozdíl od „poloautoritativní“ a „poloparlamentní“ vlády Brüninga v Německu konstatujeme v létě a na podzim 1932 ještě regulérní parlamentní vládu E. Dollfusse. Kabinet kancléře Dollfusse operoval v Národní radě těsnou většinou jednoho hlasu 83:82 [*Jeřábek 2004: 84*]. Vzhledem k nespolehlivosti dvou poslanců strany *Heimatblock*, kteří byli zvoleni v roce 1930 za štýrské křídlo Heimwehru (*Steierischer Heimatschutz*), hledal Dollfuss možnost rozšíření pravicové koalice o Velkoněmce, žádal dokonce o přímluvu německého kancléře Franze von Papena. S narůstající krizí vlády od léta a podzimu 1932 však připravovali ministerští úředníci a poradci jako byl Robert Hecht [*Huemer 1975: 138*] také řešení, které by postavení vlády vůči Národní radě a opoziční sociální demokracii (SDAP) značně posílilo. Využití tzv. Válečného hospodářského zmocňovacího zákona (KWEG) bylo z hlediska ústavního práva velmi diskutabilní, ale formálně legální. Podstatné je v této souvislosti zmínit, že zde existuje přímá srovnatelnost politického vývoje ve Výmarské republice a v Rakousku. Dollfusovu exekutivu na podzim 1932 inspiroval „semi-autoritativní“ model vládnutí pomocí nouzových nařízení dle čl. 48 WRV [srov. *Botz 1987: 158*].

Tyto úvahy navázaly na latentně přítomné autoritativní tendence v Rakousku u představitelů vlivných zájmových svazů. V lednu 1932 oslovily špičky rakouského průmyslu kancléře Buresche s žádostí o ustavení režimu s rozšířenými pravomocemi (*Regime mit erweiterten Vollmachten*), který by byl schopen prosadit „věčná řešení“ potřebnou rychlostí bez „dohadování“ politických stran [*Haas 1978: 112nn*; srov. *Hanisch 1994: 302*]. Těžký průmysl tlačil rovněž na obcházení dohodnuté tarifní platové politiky a kritizoval tzv. odborový stát (*Gewerkschaftsstaat*). Vzorovým příkladem byla rakouská ocelářská společnost *Alpine-Montan*, která plánovala již na konci roku 1930 jednostranně snížit mzdy dělníků o 20 % [*Weber-Felber 1990: 206*].

Vládní politika versus opozice

Zásadní politickou otázkou po vypuknutí hospodářské krize 1929/1930 v Německu i Rakousku bylo, kdo ponese ekonomické náklady sanace státních financí. Občanské a pravicové strany viděly možnost snížení finanční zátěže státu prostřednictvím demontáže sociálního systému. V Německu to byly především DVP a DNVP a jejich zájmové svazy, v Rakousku Velkoněmci i Křesťanskosociální strana. Hlavní překážkou prosazení takového řešení byla silná parlamentní opozice sociální demokracie (SPD, v Rakousku SDAP). Sociální demokracie kooperovala s hlavními odborovými uskupeními (v Německu např. *Freie Gewerkschaften*) [*Schneider 1998: 192*]. Přestože oba „kancléři první fáze“ měli zkušenosti z oblasti zaměstnaneckých svazů, katolík Heinrich Brüning s křesťanskými odbory, Engelbert Dollfuss jako uznávaný agrární expert v dolnorakouském svazu zemědělců

[podrobně *Miller 1988*], byla jejich politika těžce skloubitelná se zájmy organizovaného dělnictva zastoupeného v zákonodárném sboru.

Hlavním politickým cílem silně nacionálně motivovaného kancléře Brüninga bylo zrušení reparační povinnosti pro Německo.¹⁰ Zrušení reparačí mělo být předstupněm revize Versailles a znovuvyzbrojení Německa. Nutným důsledkem záměru bylo radikální zhoršení hospodářské situace v Německu. Svou strategii Brüning dodatečně prezentoval ve svých (historiky značně diskutovaných) pamětech [*Brüning 1970: 193nn.*; k diskusi *Kolb 2002: 136, 232*]. Bylo zřejmé, že sociální demokraté budou (přes principiální souhlas s protiinflační ekonomickou politikou) bránit proti vládě základní elementy sociálního státu [*Smaldone 2009: 93*]. Balíčky úsporných vládních opatření z let 1930–1932 v důsledku ekonomické dopady krize zhoršovaly,¹¹ vedly k nárůstu nezaměstnanosti a také, což Brüning velmi podcenil, k politické radikalizaci voličů. Poté, co opozice v létě 1930 odmítla nouzové nařízení vlády k rozpočtovým opatřením, požádal Brüning prezidenta Hindenburga, aby Říšský sněm podle čl. 25 WRV rozpustil.

Předčasné volby 14. září 1930 se staly milníkem státní krize Výmarské republiky. Ve volbách do Říšského sněmu narostla Hitlerova nacistická strana (NSDAP) šokujícím způsobem ze stávajících 12 mandátů (na základě voleb 1928) na 107 mandátů v září 1930 [k interpretaci *Falter 1991: 30, 32, 74 tabulka*]. SPD se 143 mandáty zůstala stále největší stranou, demokratické i konzervativní strany (včetně DNVP) utrpěly porážku. Nová konstelace v Říšském sněmu nezbavila vládu vlivu SPD, ale paradoxně (zcela proti původnímu záměru vlády) určila závislost další existence prezidiálního kabinetu na aspoň pasivní podpoře sociálních demokratů [*Mommsen 1990: 319*]. Brüning potřeboval, aby návrhy NSDAP, KPD a Hugenbergovy DNVP na zrušení nouzových nařízení sociální demokraté a další demokratické strany při hlasování vyblokovaly. Německá SPD tedy změnila na podzim 1930 politický kurz a „tolerovala“ (*Tolerierungspolitik*) vládní nouzová nařízení. Činila tak, aby zabránila „horšímu“, nástupu Hitlera [*Mommsen 1990: 361; Kolb 2002: 134; Schneider 1988: 193*]. Brüningova strana Centrum zůstávala (k nespokojenosti Hindenburga) koaličním partnerem SPD v zemské vládě v Prusku. Výmarská koalice (systém Braun-Severing) si zde udržela pozice až do jarních zemských voleb 24. dubna 1932 [blíže *Walter 2010: 99*]. Další vývoj v Německu byl tedy předurčen situací, kdy se nacisté po volbách dostali do pozice druhé nejsilnější frakce v Říšském sněmu. NSDAP se stala důležitým faktorem i v očích mocenského uskupení (kamarily)¹² kolem říšského prezidenta. Kancléř Brüning, který nedůvěřoval SPD, se opakovaně (neúspěšně!) pokoušel o „pragmatické zapojení“ Hitlerovy strany do své vládní politiky [srov. *Tyrell 1998: 477; Wehler 2003: 529*].

¹⁰ Hlavním argumentem pro získání souhlasu západních spojenců měla být neschopnost Německa pod tíhou hospodářské krize splácet reparace. Do Brüningova konceptu posílení Německa zapadal i spojenci včas zmařený plán německo-rakouské celní unie J. Schobera a J. Curtia z roku 1931 [*Wehler 2003: 520*].

¹¹ Shrnutí diskuse o nevyhnutelnosti těchto opatření a možnosti včasného zahájení (nejpozději od podzimu 1931) expanzivní protikrizové hospodářské politiky [*Wehler 2003: 517–528*]; blíže ke kontroverzní diskusi historiků Knuta Borchardta a Carl-Ludwiga Holtfrericha z 80. let 20. století rovněž Ursula Büttner [*Büttner 2018: 22–23*].

¹² Vlivné uskupení osob kolem prezidenta můžeme vzhledem k jeho složení i záměrům označit za „kamarilu“, do tohoto kruhu patřili mj. generál Kurt von Schleicher, státní sekretář Otto Meißner a prezidentův syn Oskar von Hindenburg.

Na počátku autoritativního obratu byl Brüning se svými kontakty k občanským stranám, zájmovým svazům i zástupcům spolkových zemí pro zákulisní aktéry autoritativního obratu (kamarila kolem Hindenburga) nepostradatelný. Na jaře 1932 se však dynamika antiparlamentárního kurzu obracela proti němu. Voličská podpora směřovala v důsledku zhoršování hospodářské situace k antisystémovým stranám, nespokojená byla i část úřednictva a jedinou faktickou oporou i legitimační základnou vlády kancléře Brüninga se stal říšský prezident [Peukert 1987: 257]. Když Brüningova vláda, která byla zcela závislá na prezidentovi, 30. května 1932 padla, skončila fakticky první „semi-autoritativní“ fáze státní krize Výmarské republiky. K finální ztrátě důvěry u Hindenburga přispěly především dva faktory: odvrát armády od vlády po zákazu SA 13. dubna 1932 ministrem Wilhelmem Groenerem¹³ [Longerich 1989: 154] a negativní postoj vlivné velkostatkářské junkerské lobby (*Alt-Preußentum*) vůči agrární politice Brüninga (*Osthilfe*) [srov. Wehler 2003: 530].

Dollfussova vláda v Rakousku byla od jara 1932 vystavena tlaku opozice na vypsání předčasných voleb. Požadovali je sociální demokraté, tehdy ještě předpokládali relativní stabilitu vlastního voličského potenciálu [Botz 1987: 167], ale i nacisté, kteří zaznamenali v zemských volbách 24. dubna 1932 zásadní vzestup. Vláda připravovala nepopulární ekonomické reformy spočívající v sanaci rozpočtu také v platové a sociální oblasti. Po pádu *Österreichische Creditanstalt* v květnu 1931 byl totiž stav rakouských financí katastrofální. Export, který tvořil více než 20 % národního důchodu, se dále drasticky propadal [Wessels 2003: 93, 97, tabulka 1]. Na rozdíl od Brüningovy administrativy v Německu, která zahraniční finanční půjčky odmítala, podepsala rakouská vláda kancléře Dollfusse v červenci 1932 protokol o půjčce z Lausanne. Příslušný zákon vláda prosadila v Národní radě dle regulérních pravidel proti odporu sociálnědemokratické (ekonomické důvody) a velkoněmecké (politické důvody) opozice. Tvrdý odpor, na který vláda při ratifikaci půjčky narazila, zásadně oslabil Dollfussovou ochotu spolupracovat s parlamentem, navíc rostly od podzimu 1932 osobní antipatie mezi E. Dollfussem a vůdcem sociálnědemokratické opozice O. Bauerem.

Srovnáme-li pozici Německa a Rakouska vůči zahraničním věřitelům, byla rakouská politika v letech 1932–1934 ztlačena více ovlivněna než Brüningova administrativa. Od srpna 1931 působil v Rakousku zmocněnec Společnosti národů (SN) pro finanční otázky Rost van Tonningen [Berger 2003: 83], který dohlížel na plnění přísných restriktivních rozpočtových opatření.¹⁴ Také nový prezident Národní banky Viktor Kienböck (od února 1932) respektoval ortodoxní liberální ekonomické principy. Výsledkem byla deflační politika podobná Brüningovu kurzu a ta vedla rovněž v Rakousku k enormnímu nárůstu nezaměstnanosti [Hanisch 1994: 296, tabulka 34]. Nepopulární zvýšení daní, omezení investic, krácení mezd úředníků a radikální škrty v sociální sféře narážely na takový odpor parlamentní opozice, že i část původně demokraticky orientovaných křesťansko-sociálních politiků včetně členů parlamentního klubu uvažovala o přechodném omezení

¹³ Dlouho zvažovaný otevřený zákaz SA nařízením prezidenta dle čl. 48, odst. 2 WRV proběhl na nátlak ministrů vnitřních spolkových zemí, které se obávaly dalšího nárůstu násilností. Brüningův ministr říšské armády a zároveň ministr vnitřních spolkových zemí Groener si tím znepráčetil důstojnický sbor armády včetně vlivného Kurta von Schleichera a byl fakticky donucen k rezignaci [blíže Heinemann 2018: 369].

¹⁴ Konzervativní vláda kancléře Dollfusse paradoxně uvítala zahraniční tlak Společnosti národů na vyrovnání státního rozpočtu a krácení státních výdajů, aby lépe odůvodnila drastická úsporná opatření.

parlamentarismu [srov. *Berger 2003: 87*]. Dne 1. října 1932 proto vydala vláda v době, kdy zrovna parlament nezasedal, nařízení (*Verordnung*) na základě „Válečného hospodářského zmocňovacího zákona“ (KWEG). Řešila tímto způsobem úmyslně „hospodářský problém“, jehož projednání již dlouho požadovala sociální demokracie, a sice odpovědnost ředitelů banky *Österreichische Creditanstalt* za její krach [podrobně *Huemer 1975: 142nn.*]. Sociálně demokratický list otiskl 4. října 1932 vyjádření kancléře Dollfusse k uvedenému nařízení vlády v dolnorakouském Haagu. Dollfussův projev zřetelně ukazoval, kam jeho exekutiva směřovala: „Skutečnost, že vláda může bez předchozích nekonečných parlamentních bojů okamžitě uskutečnit nutná opatření, prospěje zásadně k ozdravení naší demokracie“ [*Arbeiterzeitung vom 4. Oktober 1932*]. Vláda „vyzkoušela“ (KWEG) jako vhodný precedens. Platný zákon byl navíc „snáze zdůvodnitelný“ ve srovnání se „složitější“ aplikací (dočasnost, kontrola ze strany parlamentu) prezidentských nouzových nařízení [*Huemer 1975: 151*], kterými vládli Heinrich Brüning a od léta 1932 Franz von Papen v sousedním Německu.

Zhodnocení první fáze – komparace

Společným rysem „první fáze“ v Německu i Rakousku bylo obtížné manévrování vlád v parlamentech. Pravicová Dollfusova i Brüningova vláda čelily (logicky) od svého jmenování v parlamentu silné sociálnědemokratické opozici (SPD v Německu; SDAP v Rakousku). Základní otázkou je, zda tato fáze let 1930–1932 byla „posledním obdobím“ demokratického systému nebo již fází, kdy dochází k postupnému rozpouštění (*Auflösung*) [*Bracher 1955*] nebo zničení (*Zerstörung*) [*Kühnl 1985*] Výmarské republiky. V Rakousku hovoří pro období od jara 1932 do vládní a parlamentní krize 4. března 1933 část autorů o „latentní fázi konstituování austrofašismu“ [*Tálos – Manoschek 1988: 31*]. Nastínili jsme situaci, kdy formálně Říšský sněm i Národní rada fungují, ale ve skutečnosti začíná proces demontáže parlamentarismu (v Německu reálně, v Rakousku latentně ve fázi příprav). Ústavní praxe byla prováděna pod rouškou formální legality, ale v důsledku zcela proti záměru ústavodárce.

V rakouském případě jsme nezaznamenali až do října 1932 konkrétní nedemokratické kroky. Od podzimu 1932 však Dollfusova vláda systematicky hledala příležitost, jak se zbavit limitujícího vlivu opozice v Národní radě. Podobně jako Brüning měl kancléř Dollfuss již v této fázi k dispozici právní nástroj v podobě KWEG, nicméně ho otestoval 1. října 1932 v případě, kde nečekal, že narazí na tvrdý odpor opozice. U Brüningovy „nadstranické“ administrativy jsme kromě procesu oslabování parlamentarismu identifikovali konkrétní aktéry záměrného nedemokratického posunu, tedy pravicové konzervativní strany, vedení říšské armády a uskupení osob kolem prezidenta Hindenburga s vazbami na konzervativní junkery. Způsob vládnutí od jara 1930 do jara 1932 (*Präsidentialregime*) za pomoci nouzových nařízení (*Notverordnungen*), které se staly standardním způsobem tvorby zákonů, zásadně oslabil parlamentní strany. Aktivity Říšského sněmu byly od podzimu 1930 fakticky omezeny na „negativní funkce“, změnou jednacího řádu parlamentu byla například zredukována i zákonodárna iniciativa. Autoritativní kurz vlády říšského prezidenta postupně emancipoval do pozice hlavního legislativního centra, jehož moc rostla. Podstatné je, že konec Brüningovy éry na konci května 1932 již proběhl bez jakékoli participace parlamentu nebo politických stran [srov. *Bracher – Sauer – Schulz 1960: 38*].

Druhá fáze – na cestě k diktatuře. Prezidiální diktatura Franze von Papena a Kurta von Schleichera (červen 1932 – leden 1933) a Dollfussův „státní převrat na splátky“ (březen 1933 – únor 1934)

Vztah vlády a parlamentu

Základním znakem druhé zřetelně „antiparlamentární“ fáze byla úspěšná snaha exekutivy v Německu nejen (jako za Brüninga) zatlačovat Říšský sněm do pasivní podřízené role v legislativním procesu, ale parlament z rozhodování zcela vyřadit. Sestavení vlády kancléře Franze von Papena 1. června 1932 (nazýván ironicky „*Kabinet der Barone*“) proběhlo bez jakékoliv vazby na politické strany, sám Papeň vystoupil ze své původní strany Centrum. Papeň chtěl parlamentarismus nahradit autoritativním konceptem tzv. „Nového státu“ („*Neuer Staat*“) s prvky stavovství [k ideologii *Bracher 1955: 536nn.*]. V praxi se ale opřel o pravomoc prezidenta rozpustit Říšský sněm (čl. 25 WRV) a vládl vždy do dalších voleb nouzovými nařízeními dle čl. 48 WRV. Jejich počet se v roce 1932 rozrostl na 66 oproti pouze 5 ještě parlamentně přijatým zákonům [*Wehler 2003: 519, tabulka č. 136*]. V září 1932 se konalo jediné zasedání Říšského sněmu. Parlament na něm vyslovil vládě nedůvěru zdrcujícím počtem hlasů. Papeň sněm předem připraveným dekretem od Hindenburga ihned rozpustil, utrpěl však citelnou politickou porážku. Přes úspěch německé delegace v otázce reparací v Lausanne v červenci 1932 a zahájení prokonjunkturálních investičních opatření rostla nezaměstnanost. V lednu 1933 se v Německu vyšplhal počet registrovaných nezaměstnaných na šest milionů, reálný počet byl však výrazně vyšší a sociální dopady na velkou část společnosti byly drtivé [*více Funke 1998: 523*].

Od 2. prosince 1932 vládl Papeňův nástupce Kurt von Schleicher s obdobným složením kabinetu jako za kancléře Papena, osobně navíc zastával úřad ministra říšské armády [*Funke 1998: 515*]. Opakoval pokusy o dohodu s NSDAP nebo aspoň s jejím „levým“ křídlem (Gregor Strasser). Ve volbách 6. listopadu 1932 získala NSDAP jen 196 mandátů (33,1 % hlasů) oproti 230 mandátů ve volbách 31. července 1932 (37,3 % hlasů), zatímco komunisté vystoupali na 16,9 % hlasů a 100 mandátů [*Falter 1991: 37*]. Hitlerova strana byla fakticky jen nepatrně oslabená, ale psychologicky otřesená ze ztráty 2 milionů hlasů. Schleicher chtěl situace NSDAP využít a zapojit ji do antidemokratického konceptu. Neúspěšně si naplánoval také kontakty s levicovými odbory (*Querachse-Konzept*), ve snaze získat pro exekutivu nezbytnou podporu mas [*Nicholls 2000: 166*].

V Rakousku se situace ve prospěch exekutivy změnila nečekaně 4. března 1933 poté, když všichni tři předsedové Národní rady při sporném hlasování neuváženě odstoupili. Kancléř Dollfuss v Rakousku využil bezvýznamnou procedurální „mezeru“ v jednacím řádu parlamentu k jeho úplnému vyřazení. Nastoupil s podporou křesťanskosociálních straníků a Heimwehru od 7. března 1933 autoritativní kurz, postupně provedl v Rakousku „státní převrat na splátky“ [*Huemer 1975: 157–192*]. Tato „salámová metoda“ spočívala v postupném přitvrzování protidemokratického kurzu exekutivy vůči opozici. Prvním krokem exekutivy bylo zavedení cenzury a omezení práva shromažďování. Vláda s využitím zásahu policie násilně zabránila, aby se Národní rada 15. března 1933 sešla a zvolila si nové předsednictvo, Dollfuss situaci komentoval jako krizi parlamentu („*Selbstausschaltung des Parlaments*“) [*Botz 1987: 19nn.*]. Na konci března 1933 vláda postavila mimo zákon sociálnědemokratickou milici *Republikanischer Schutzbund*,

a v květnu 1933 vláda zajistila, aby Ústavní soudní dvůr nebyl usnášeníschopný [Huemer 1984: 108].¹⁵

Křesťanskosociální prezident Wilhelm Miklas se postavil za vládu a akceptoval její rozhodnutí vládnout bez parlamentu pomocí zmocňovacího zákona KWEG [Lang 1972]. Prezident po 4. březnu 1933 nevyužil svých relativně rozsáhlých ústavních pravomocí, mj. práva odvolat vládu (čl. 70, odst. 1 B-VG), a prakticky nereagoval na vládní krizi. Prezident přenechal iniciativu Dollfussově vládě a fakticky se tím stal „rukojmím“ autoritativního kurzu. Ústava z 1. května 1934 sice prodloužila mandát Wilhelma Miklase, ale právně potvrdila již skutečný stav klíčové role kancléře a marginální role prezidenta [Wohnout 2003: 152].

Dollfussův antiparlamentarismus (a s tím úzce spojený antimarxismus) měl podporu nepočetných měšťanských vrstev, tradiční aristokracie, zemědělců a části průmyslu [srov. Kluge 1984: 34]. Charakteristickým znakem byl však výrazný faktický vliv katolické církve na společnost [Botz 1983: 239]. Církev poskytovala i silnou deklaratorní podporu pro režim [Wiener Zeitung, 4. April 1933]. Symbolickým dokladem je časová synchronizace ratifikace konkordátu s Vatikánem (podepsaný v červnu 1933) s vyhlášením Květnové ústavy 1. května 1934 (proto označení „klerikální diktatura“). Politické strany byly postupně zlikvidovány a nahrazeny tzv. Vlasteneckou frontou (*Vaterländische Front*), samotná Křesťanskosociální strana byla rovněž rozpuštěna [Protokolle der Christlichsozialen Partei 1980: 273]. Katolicko-konzervativní (někdy archaicky uvažující)¹⁶ rakouský kancléř Dollfuss se spojil s polofašistickým Heimwehrem. Z řady exogenních i endogenních důvodů se mu však nepodařilo zmobilizovat masové hnutí obdobné německé NSDAP [srov. Huemer 1984: 118].

Vládní politika versus opozice

Jaký byl v této fázi postoj parlamentní opozice? V Německu SPD na jaře 1932 změnila svůj postoj vůči exekutivě. Zatímco Brüningův kabinet mohli sociální demokraté ještě fakticky „tolerovat“, s Papenem vzhledem k ostře autoritativnímu kurzu jeho kabinetu odmítli spolupracovat. Papen se pokusil získat významnými ústupky ke spolupráci nacisty, v červnu 1932 rozpustil Říšský sněm a zrušil Groenerem vydaný zákaz SA [Bracher – Sauer – Schulz 1960: 39]. Povolení SA vedlo k prudkému nárůstu násilností [Schuman 2001], a také ke konfliktu říšské vlády se spolkovými zeměmi, které měly udržení veřejného pořádku ve své agendě. Dalším krokem Papena, který měl vést k posílení pozice jeho kabinetu, bylo zrušení pravomocí pruské zemské vlády 20. července 1932. Právě „nezvládnutí“ situace a selhání v zajištění bezpečnosti se stalo záminkou, aby kancléř zasáhl nouzovým nařízením podle čl. 48, odst. 2 WRV (říšskou exekucí) proti úřadující pruské vládě Otto Brauna a její pravomoci převedl na „říšského komisaře“.¹⁷ Navíc, což nátlak na Prusko ze strany říšské vlády jen podtrhuje, byl tentýž den v Berlíně vyhlášen výjimečný stav a město přešlo

¹⁵ Soudci jmenovaní za Křesťanskosociální stranu na popud vlády odstoupili a tím soud již nebyl usnášeníschopný, nemohl tedy konstatovat protiústavní jednání vlády.

¹⁶ K názorům E. Dollfusse na uspořádání společnosti jako agrární komunity [Miller 1988: 19nn.].

¹⁷ Důsledky byly velmi významné pro pozdější snadné zglachšaltování spolkových zemí nacisty. Převzetí vlády následovala důkladná čistka pruské státní správy a policie. Franz von Papen vytvořil svou destruktivní akci předpolí Hitlerovi.

pod kontrolu armády [Bracher 1955: 585n.]. Tzv. *Preußenschlag* byl ukázkovým příkladem otevřeného protiústavního jednání exekutivy proti nejdůležitější a poslední baště umírněné výmarské sociálnědemokratické levici. Zemská vláda čelila od voleb 24. dubna 1932 destruktivní většině nacistů (NSDAP získala 36,3 % hlasů), KPD, DVP a DNVP. Ta však nebyla schopna v zemském sněmu konstruktivní spolupraci prosadit výměnu vlády. Obdobná byla (dle ústavních pravidel) na počátku 30. let minulého století situace v Bavorsku, Sasku, Hessensku, Hamburku [Walter 2010: 100].

Ministerský předseda Otto Braun byl na zdravotní dovolené, zemskou vládu tedy personálně reprezentoval sociálnědemokratický ministr vnitra Carl Severing [k osobnosti Smaldone 2009: 179nn.]. Proti zjevně protiústavnímu kroku kancléře Papena nebyla však sociální demokracie ochotna a efektivně ani schopna klást ozbrojený odpor. Předsednictvo SPD již 16. července 1932 rozhodlo, že strana za žádných okolností neopustí ústavní pravidla [srov. Bracher 1955: 595]. Posoudíme-li vojenské hledisko, pruské ministerstvo vnitra s 80 000 policisty [Smaldone 2009: 180] a fakticky nevyzbrojená sociálně demokratická milice *Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold* nebyli schopni čelit převaze profesionální říšské armády podporované početnými oddíly SA a dalších organizací jako *Stahlhelm*. Sociální demokracie zvolila legální protest a žalobu. Státní soudní dvůr 25. října 1932 konstatoval jednoznačné porušení ústavy „říšskou exekucí“ proti Prusku ze strany vlády [Mommsen 1990: 457]. Soud dal sociálním demokratům formálně za pravdu, ale rozsudek neměl ve změněné situaci na podzim 1932 reálné důsledky pro nápravu a nezabránil systematické snaze F. von Papena odstranit jakýkoliv vliv sociálních demokratů na pruskou státní správu.

Chování sociální demokracie při obraně parlamentní republiky vykazuje v této fázi v Rakousku i Německu velmi podobné znaky. Z hlediska významu „institucionální konfrontace“ můžeme k 20. červenci 1932 v Prusku přirovnat 15. březen 1933 v Rakousku. V obou případech se z hlediska techniky moci jednalo o otevřený silový konflikt, který ve výsledku levici připravil o významnou mocenskou pozici i psychologicky oslabil [k Rakousku Botz 1987: 158; k Německu Wehler 2003: 531]. Sociální demokraté striktně lpěli na legalistickém přístupu neopouštět ústavní rámec. To vedlo SPD i rakouskou SDAP do defenzívy v situaci, kdy autoritativní protivník (Engelbert Dollfuss, Franz von Papen) jednal sice ryze formálně pod rouškou legality (čl. 48 WRV), ale fakticky ústavu záměrně porušil. Přes svá dogmatická prohlášení a verbální radikalismus (Otto Bauer) byla SDAP po 4. březnu 1933 připravena jednat a hledat kompromisy na ústavní reformě a návratu k omezenému parlamentarismu [četné doklady Bauer 1934: 12n.]. Rozhovory s vedením sociální demokracie však kancléř Dollfuss zakázal [Protokolle der Christlichsozialen Partei 1980: 127]. Tak tomu bylo například i při zásahu policie proti pokusu třetího místopředsedy Národní rady Seppa Straffnera svolat parlament 15. března 1933. Vedení SDAP mělo minimálně morální oprávnění vyhlásit generální stávkou, ale neučinilo tak [Bauer 1934: 26]. Na rozdíl od SPD v červenci 1932 měla tehdy rakouská sociální demokracie členskou základnu k dispozici, včetně *Schutzbundu*, který nebyl ještě zakázán. Ani po celý rok 1933 však strana nepodnikla (postupně slábnoucí pod údery exekutivy) rozhodné kroky proti Dollfussově vládě, jež již tlak se prostřednictvím velitelů Heimwehru stupňoval [Protokoll des Ministerrates 880 vom 9. Juni 1933: 26]. Ozbrojené vystoupení části tehdy již ilegálního *Schutzbundu* 12. února 1934 neproběhlo na pokyn stranického vedení, bylo spíše zoufalým bojem proti připravené armádě s podporou bojových svazků Heimwehru. Jedním

z pramenů ochoty se konfrontovat však byla také traumatická zkušenost s tím, že silná německá sociální demokracie 20. července 1932 kapitulovala bez boje [srov. *Hanisch 1994: 306; Wippermann 1997: 37*].

Druhým zásadním oponentem rakouské vlády byli nacisté. Na rozhodnutí vedení Křesťanskosociální strany k nastolení autoritativního kurzu měly vliv volby do Říšského sněmu v Německu 5. března 1933, ve kterých dosáhla NSDAP zisku 43,9 %. Dollfuss měl výhrady vůči nacistické ideologii kvůli jejich radikálnímu protikatolictví a antisemitismu. Přesto uvažoval o dohodě s NSDAP, aby se zbavil závislosti na Heimwehru. Jednání ohrožoval zesílený nátlak třetí říše na Rakousko od května 1933 (ostré hospodářské sankce, tzv. *Tausendmarksperre*). Dollfuss trval bezpodmínečně na „zajištění rakouské nezávislosti na všechny strany“.¹⁸ Hitlerův nekompromisní požadavek anšlusu a brutalita teroristické činnosti nacistů¹⁹ kancléře Dollfusse šokovaly. 19. června 1933 byla proto NSDAP včetně SA a SS v Rakousku zakázána a mandáty nacistických členů zemských sněmů (za spolupráce vlády a sociální demokracie) zrušeny [*Huemer 1984: 114*]. Heimwehr vedený knížetem E. R. Starhembergem vnímal nacisty jako nebezpečného konkurenta a kancléře v tomto kroku rozhodně podpořil [podrobně *Britz 1993: 45nn.*]. Nekompromisní postoj vůči oběma opozičním stranám, austromarxismu i nacismu, dodržel Dollfuss až do roku 1934, kdy protivníky porazil ve dvou krátkých, ale krvavých občanských válkách.

Zhodnocení druhé fáze – komparace

V této „druhé fázi“ německé i rakouské vlády vedené konzervativci posilovaly své postavení vůči Říšskému sněmu i Národní radě skutečně protiústavními kroky, přestože byly právně formálně odůvodněné. Pro německý případ byl proto historiky pro toto období zaveden pojem prezidiální diktatura (*Presidialdiktatur*) [např. *Mommsen 1990: 438*]. V Rakousku můžeme hovořit o Dollfussově autoritativním režimu (*Dollfuss-Regime*), vzhledem k významu vůdců Heimwehru v roce 1933 označíme systém za polofašistickou autoritativní diktaturu [*Hanisch 1994: 313*]. Pro období od roku 1934 za Kurta von Schuschniggga je přílehavější označení vládní diktatura (*Regierungsdiktatur*) nebo kancléřská diktatura (*Kanzlerdiktatur*) [*Wohnout 2004: 964*].

Dokladujeme, že v této fázi byly parlamenty degradovány na pouhé objekty/nástroje nositelů formální státní moci (Papen, Schleicher, Hindenburg; Dollfuss) či militantního mocenského potenciálu (NSDAP, Heimwehr). Paralelně k posilování exekutivy v Německu narostla ve volbách do Říšského sněmu 31. července a 6. listopadu 1932 podpora extremistických stran NSDAP a KPD, které chtěly republikánský režim rovněž zničit [*Kolb 2002: 308, tabulka*]. Faktická blokáce zákonodárního sboru ještě posilovala (a zpětně ospravedlňovala) konání elit kolem prezidenta Hindenburga, že je třeba Říšský sněm z rozhodování zcela vyřadit. Zároveň se však strůjci antiparlamentárního kurzu ocitali v ještě větší politické izolaci. V této fázi můžeme hovořit o autoritativní vládě „slabosti/bezmoci“ („*Machtvakuum*“) [*Bracher 1955: 529nn.*]. Ještě větší paradox najdeme v dollfussovském Rakousku. Nová stavovská „Ústava spolkového státu Rakousko“ z 1. května 1934 (*Maiverfassung*) byla

¹⁸ Engelbert Dollfuss na sjezdu Křesťanskosociální strany v Salcburku 6. května 1933; Archiv, Auswärtigen Amt Berlin, Österreich pol. 5, Bd. 12, Innere Politik, Parteiwesen 2/1933–12/1933.

¹⁹ Podrobně k rozsahu teroru NSDAP-Hitlerbewegung, SA a SS v Rakousku: Archiv des Auswärtigen Amtes, Geheimakten, Österreich Pol. 29 A, Nationalsozialismus Terrorakte.

vydána nařízením vlády na základě KWEG,²⁰ ale navíc formálně schválena tzv. zbytkovým parlamentem o 92 poslancích [Huemer 1975: 303n.]. Národní rada byla svolaná speciálně za tímto účelem poprvé od 4. března 1933, zasedala ovšem bez poslanců sociální demokracie a poslanců zvolených za *Steierischer Heimatschutz*.

Závěr – státní etatismus versus politický extremismus 1933/1934

Zabýváme-li se krizí parlamentarismu v Německu a Rakousku v meziválečném období, je nezbytné si uvědomit, že v obou zemích to byl proces postupných kroků, zvratů a konstelací. Přestože Říšský sněm i Národní rada ztrácely pozice ve prospěch konzervativních kabinetů (H. Brüning, E. Dollfuss), v obou zemích existovala teoretická možnost „návratu“ k ústavnímu stavu, kdy by parlament opět reálně schvaloval klíčová politická rozhodnutí v zemi. V Německu to bylo až do jmenování (koaličního) kabinetu A. Hitlera 30. ledna 1933, v Rakousku do vypuknutí občanské války 12. února 1934, kdy byla zakázána sociální demokracie. Realita posledních let republikánských režimů však zřetelně naznačovala jiné alternativy. Ve Výmaru „volbu“ mezi nacismem a „autoritativním vojenským státem“ [Heinemann 2018: 370] a v Rakousku mezi pravicovou vládou s podílem NSDAP-*Hitlerbewegung* nebo diktaturou „byrokratické exekutivy“ s prvky stavovství (a s případným podílem Heimwehru) [srov. Kluge 1984: 62]. V těchto variantách nebylo místo pro sociálnědemokratickou opozici. Jaké byly společné znaky krize obou parlamentních systémů, které přispěly k potvrzení nedemokratického řešení? V čem se vývoj i „rozuzlení“ v obou zemích v letech 1933/1934 odlišoval?

Režimy v období 1930–1933 se ve sledovaných případech (Dollfuss; Brüning, Papen, Schleicher) vyznačovaly antimarxismem pravicových elit. Konzervativci a armádní kruhy ve Výmaru i drtivá část pravice v Rakousku (výjimka Ernst Karl Winter) včetně extremistického Heimwehru považovali vždy socialistickou (a také komunistickou) levičičku za „skutečného“ nepřítele. V případě Dollfussova režimu v Rakousku hrály navíc roli obavy vlády, že pokud by vláda polevila od deklarovaného boje proti marxismu, mohlo by to (údajně) zvýšit šance nacistů. Poslanec za Heimatblock Odo Neustädter-Stürmer toto komentoval výstižně: „wir müssen Hitler überhitlern“ [Protokolle der Christlichsozialen Partei 1980: 204, 212, 325]. S nacisty (na rozdíl od socialistů) byly konzervativní vlády (nově velitelů Heimwehru) připraveny jednat o *modu vivendi* jen za určitých podmínek (*sic!*) a takové pokusy činily prakticky během celého období krize. Společným momentem byla také výrazná militarizace politiky, ne pouze na straně radikální SA nebo komunistů (KPD), ale i u konzervativců. Dollfuss si na důležitá veřejná vystoupení bral uniformu nadporučíka dělostřelců císařské armády, například při svém programovém prohlášení v září 1933 na náměstí *Trabrennplatz* ve Vídni [Reichspost vom 12. September 1933]. Generál von Schleicher rovněž vystupoval v uniformě, při svém úřadování jako kancléř od 2. prosince 1932 spravoval ještě ministerstvo říšské armády. Reálný vliv armády na politiku byl ale odlišný. V případě Rakouska bylo spolkové vojsko k dispozici a v souladu s vládou, tvořilo důležitou mocenskou protiváhu provládních svazků Heimwehru. V Německu armádní činitelé a příslušníci starých císařských elit z pozadí (kamarila kolem prezidenta) ovlivňovali politická rozhodnutí směřující proti republikánskému zákonodárnému sboru ve

²⁰ Verordnung z 24. dubna 1934 bylo vyhlášeno 30. dubna 1934; BGBl. I, Nr. 239/1934.

prospěch správného byrokratického státu, typickým příkladem byl generál von Schleicher [Heinemann 2018: 369].

Obě exekutivy měly velmi slabou sociální základnu. Dollfusovu koalici na jaře 1933 podporovala odhadem asi třetina Rakušanů [srov. *Protokolle der Christlichsozialen Partei* 1980: 182]. V Německu stálo za Franze von Papena ca. 10 % obyvatel za vládou (odpovídající volebnímu potenciálu DNVP; junkeři a část průmyslu) [Peukert 1987: 258]. Proto Franz von Papen i generál Kurt von Schleicher roku 1932 se aktivně pokoušeli získat NSDAP ke spolupráci. Tím byl umocněn prostor pro Hitlerovu agitaci. Odlišný byl přístup koalice Dollfuss-Starhemberg v roce 1933, kdy bylo zřejmé, že rakouským nacistům a zahraničněpolitickému tlaku třetí říše přilížit ustupovat nemohou, také kvůli vlastním mocenským zájmům.

Prezidiální režim v Německu se v roce 1932 zcela odpojil od parlamentu, prohloubil státní krizi a dostal se tím do paradoxní situace. Nárůstem radikálních stran NSDAP a KPD v Říšském sněmu na „destruktivní většinu“ (K. D. Bracher) 53 % hlasů [Falter 1991: 17] byla demokracie ohrožena navíc ze strany samotného parlamentu. Jediná cesta z výmarské státní krize, pokud neměla vyústit v komunistickou či nacistickou totalitní vládu, byla jen prostřednictvím dalšího zásadního posílení exekutivy, fakticky prolomením ústavy [srov. *Winkler 2001: 551*]. Přes tuto situaci mocenského patu, kdy konzervativní kamarila držela moc ve faktickém „vakuu“ oproti opozičnímu ještě nezlomenému uskupení demokratických stran (SPD, Centrum) na jedné, a totalitním stranám (NSDAP, KPD) na straně druhé, byla situace německé exekutivy z hlediska teoretického možného návratu parlamentarismu ne až tak bezvýchodná jako v Rakousku. Kancléř Dollfuss se svým obrátem proti parlamentarismu rozhodl bojovat zároveň na dvou frontách, proti sociálním demokratům a proti nacistům. Manévrovací prostor, který měl k dispozici, se stále zužoval, také nespolehlivostí svého hlavního spojence Heimwehru [Britz 1993: 63nn.]. Dollfuss to vedlo ke snaze dále posilovat vlastní kancléřskou (fakticky ale diktátorskou) pozici.

Cílem německé pravice včetně kancléře generála von Schleichera (prosinec 1932 – leden 1933) bylo posílení „státní ideje“ Německé říše, znovuvyzbrojení a vytvoření branného (*Wehrstaat*) autoritativního státu [Heinemann 2018: 383]. Plebiscitní „zaštítění“ mělo kromě přímo voleného prezidenta zajistit kontrolované zapojení nacistů včetně branného potenciálu SA. Tento plán příslušníkům konzervativních elit nevyšel, a to ze dvou důvodů: hrubě nadhodnotili své možnosti kanalyzovat a „ochotit“ (*Zähmungskonzept*) nacistické hnutí a zároveň podcenili odhodlanost Hitlera získat neomezenou moc [srov. *Wehler 2003: 516*].²¹ Formálně sice jmenoval prezident 30. ledna 1933 v pořadí čtvrtý prezidiální kabinet s kancléřem A. Hitlerem a F. von Papenem na postu vicekancléře, který neměl parlamentní většinu. Hindenburg byl přesvědčen svým okolím (proti vůli Schleichera)²² k tomuto kroku jen proto, že bude ve vládě „národní koncentrace“ Hitler vždy přehlasován většinou konzervativních ministrů [Bracher – Sauer – Schulz 1960: 45]. Nechtěným výsledkem plánu mocenské skupiny Papen-Hugenberg-Hindenburg byl však

²¹ Po neúspěšném puči 9. listopadu 1932 se Hitler poučil a změnil taktiku. Rozhodl se získat moc kvazilegální, pseudoparlamentní cestou prostřednictvím volebních úspěchů NSDAP. Přitom to ale nebránilo případnému použití „násilného potenciálu“ SA proti „vnitřním nepřátelům“ s pasivním či aktivním souhlasem nositelů státní moci [bliže Tyrell 1998: 477].

²² Diferencovaný postoj k názoru Kurta von Schleichera na jmenování Hitlera kancléřem dokumentuje Manfred Funke [Funke 1998: 521].

odrazový můstek pro totalitní diktaturu jedné strany. Hitler si při svém jmenování prosadil ministerstvo vnitra (W. Frick), slib okamžitého rozpuštění Říšského sněmu a vypsání nových voleb [Bracher – Sauer – Schulz 1960: 47]. Nastala přesně situace, které se chtěl Hindenburg vyvarovat poté, kdy 13. srpna 1932 neakceptoval při osobní návštěvě Hitlera jeho maximalistické požadavky a odmítl ho učinit německým kancléřem [Mommensen 1990: 469]. Navíc, což je podstatné, Hindenburg nebyl připraven bránit parlamentní demokracii ani formálně republikánský stát, jehož byl prezidentem, nasazením armády [srov. Nicholls 2000: 163]. Paradoxně neobratně lpěl na dodržování ústavy (ryze formálně), a přitom jmenoval kancléřem šéfa politické formace (sice významně zastoupené v parlamentu), která chtěla stávající ústavní systém (jehož byl prezident součástí) odstranit. Hindenburg odmítl poskytnout podporu i plánům exekutivy za Kurta von Schleichera (*Planspiel Ott*) zasáhnout ozbrojenou mocí proti NSDAP a rostoucí moci SA, tedy riskovat občanskou válku.

Také z ústavněprávního hlediska byl mezi situací v Německu a Rakousku 1932/1933 zásadní rozdíl. Spočíval v tom, že prezident Hindenburg a jeho kamarila se zdráhali jít nezpochybnitelně za hranici výmarské ústavy. Obávali se vyhlásit nouzový stav za pomoci armády i na přechodnou dobu, nastartovat státní převrat (*Staatsstreich*) či otevřeně prosadit autoritářskou revizi ústavy. Naopak kancléř Dollfuss tuto cestu po 4. březnu 1933 s podporou Heimwehru nastoupil. Pod dojmem nacistického vítězství v říšských volbách 5. března 1933 dále odsunul nové volby a byl připraven zakročit především proti SDAP, ale i proti rakouským nacistům [srov. *Protokolle der Christlichsozialen Partei* 1980: 224]. Je pravděpodobné, že k „urychlenému“ nastolování autoritativního kurzu přispěly v Rakousku zvláštní tíživé okolnosti, ochromení parlamentu politickými stranami neschopnými kompromisu a mohutný vzestup NSDAP, jak konstatuje historik Ernst Nolte [Nolte 1971: 256].

Závěrem konstatujeme, že přes nepříznivější okolnosti v Rakousku dané především ohrožením nezávislosti země byl v konečném důsledku „stát“ (ovšem za cenu státního převratu) ve své základní podstatě uchován. V Německu byl vydán nacistické totalitě. Realitou nacistické vlády totiž nebyl respekt ke státu, právu a pořádku, který požadovala říšská armáda (gen. von Schleicher), ale personifikace moci, degradace práva, konkuruující si mocenské skupiny a rasová politika („*völkischer Staat*“) [k diskusi Hehl 1996: 10]. Prezident von Hindenburg zde selhal i v roli „strážce ústavy“,²³ který má ochraňovat její „základní obsah“ (*substantive contents*) [Jacobson – Schlink 2000: 280, komentář Volkera Neumann]. V Rakousku byl „stát“ posílen za cenu drakonických opatření a Heimwehr zde poskytl bojovou podporu profesionální armádě (dle Reinharda Kühnla tzv. úderný fašismus). Došlo ke (kvazilegálnímu) protiústavnímu státnímu převratu a následně ke dvěma občanským válkám. Z obou vnitřních konfliktů vyšla rakouská vláda krátkodobě i střednědobě posílena. 12. února 1934 porazila *Schutzbund* a zakázala sociální demokracii (v Národní radě měla SDAP ve volbách v roce 1930 41 %) a 25. července 1934 zabránila s podporou fašistické Itálie nacistickému puči.²⁴ Hitler musel ustoupit a uznat rakouskou nezávislost.

²³ Tuto roli prezidentovi přisuzovali někteří právníci jako Carl Schmitt, kteří vystupovali proti demokratickému režimu a politickým stranám. Carl Schmitt zastupoval například „Říši“ v případě *Preußenschlag*, když byl projednáván u Státního soudního dvora v Lipsku na podzim roku 1932.

²⁴ Podrobný rozbor situace v Rakousku v roce 1934 [Jeřábek 2004: kapitoly VIII. a X.].

V případě kancléře Dollfusse šlo formálně o antiliberální transformaci parlamentní demokracie ve „stavovský stát“, skutečností byla diktatura exekutivy opírající se o klasické represivní složky jako armádu (*Bundesheer*), policii a státní byrokracii (neoabsolutistický etatismus, Wolfgang Mantl) [srov. *Wohnout 2004: 964*]. Nacistické hnutí se v letech 1933/34 nedostalo k moci a Heimwehr zůstal přes svou aktivitu a „fašistické“ vystupování jeho vůdci reálně vždy v pozici juniorního partnera ve vládě. Ve srovnání s tím Německo po 30. lednu 1933 přetvořili nacisté postupnými kroky v systém absolutní vlády jedné politické formace. Přestože po požáru Říšského sněmu 27. února 1933 přechází mocenská aktivita ještě více do rukou NSDAP, setrvalý negativní přístup občansko-konzervativních skupin k demokratické i komunistické levici i v této fázi přispěl ke stabilizaci Hitlerovy diktatury a navíc k vnějšímu zdání formální kontinuity [srov. *Mommsen 1990: 545–547*].

Poděkování

Tato odborná studie byla podpořena z prostředků Charles University Research Centre Program No. 9; Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy.

Seznam pramenů a literatury

Archivní zdroje

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin.
 Österreich Pol. 5, Bd. 12, Innere Politik, Parteiwesen.
 Geheimakten, Österreich Pol. 29 A, Nationalsozialismus, Terrorakte.

Vydané dokumenty, dobová díla a tisk, paměti

Arbeiterzeitung vom 4. Oktober 1932.
 Bauer, Otto [1934]. *Der Aufstand der österreichischen Arbeiter*. Prag: Verlag der Deutschen sozialdemokratischen Arbeiterpartei.
 Brüning, Heinrich [1970]. *Memoiren 1918–1934*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt.
 Ermacora, Felix (ed.) [1994]. *Österreichische Bundesverfassungsgesetze*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
 Österreichische Parteiprogramme 1868–1966 [1967]. Berchtold, Klaus (ed.). München: R. Oldenbourg Verlag.
 Protokolle des Klubvorstandes der Christlichsozialen Partei 1932–1934 [1980]. Goldinger, Walter (ed.). München: Oldenbourg.
 Protokolle des Ministerrates der Ersten Republik. Abteilung VIII. [1983, 1984]. Kabinett Dr. Engelbert Dollfuss. Band 2–4, Neck, Rudolf – Wandruszka, Adam (ed.). Wien: Verlag der Österreichischen Staatsdruckerei.
 Reichspost vom 12. September 1933.
 Seipel, Ignaz [1930]. *Der Kampf um die österreichische Verfassung*. Wien, Leipzig: Wilhelm Braumüller, Uni. Verlagsbuchhandlung.
 Spann, Othmar [1921]. *Der wahre Staat*. Leipzig: Quelle & Meyer.
 Starhemberg, Ernst Rüdiger [1971]. *Memoiren*. Wien, München: Amalthea.
 Verfassung des Deutschen Reiches vom 11. August 1919 (Weimarer Reichsverfassung)
 Wiener Zeitung vom 4. April 1933.

Knihy a články

- Berger, Peter [2003]. The League of Nations and Interwar Austria: Critical Assessment of a Partnership in Economic Reconstruction. In: Bischof, Günter – Pelinka, Anton – Lassner, Alexander (ed.). *The Dollfuss/Schuschnigg Era in Austria. A Reassessment. Contemporary Austrian Studies*. Vol. 11. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, s. 75–92.
- Botz, Gerhard [1983]. *Gewalt in der Politik. Attentate, Zusammenstöße, Putschversuche. Unruhen in Österreich 1918–1934*. München: Wilhelm Fink.
- Botz, Gerhard [1987]. *Krisenzonen einer Demokratie. Gewalt, Streik und Konfliktunterdrückung in Österreich seit 1918*. Frankfurt, New York: Campus Verlag.
- Bracher, Karl Dietrich [1955]. *Die Auflösung der Weimarer Republik*. Stuttgart, Düsseldorf: Ring Verlag.
- Bracher, Karl Dietrich – Sauer, Wolfgang – Schulz, Gerhard [1960]. *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Gmbh.
- Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf (ed.) [1998]. *Die Weimarer Republik*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Braun, Timothy S. [2009]. *Weimar Radicals. Nazis and Communists between Authenticity and Performance*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Brauner, W. – Lachmayer, F. [1992]. *Österreichische Verfassungsgeschichte*. Wien: Manz Verlag, pp. 233–234.
- Britz, Werner [1993]. *Die Rolle des Fürsten Ernst Rüdiger Starhemberg bei der Verteidigung der österreichischen Unabhängigkeit gegen das Dritte Reich*. Frankfurt am Main: P. Lang.
- Büttner, Ursula [2008]. *Weimar. Die überforderte Republik 1918–1933. Leistung und Versagen in Staat, Gesellschaft, Wirtschaft und Kultur*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Büttner, Ursula [2018]. Ausgeforscht? Die Weimarer Republik als Gegenstand historischer Forschung. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 68 (18–20): 19–26.
- Dreidemy, Lucile [2014]. *Der Dollfuß-Mythos: Eine Biographie des Posthumen*. Wien: Böhlau-Verlag.
- Falter, Jürgen W. [1991]. *Hitlers Wähler*. München: C. H. Beck.
- Fröschl, E. – Zoitl H. (ed.) [1984]. *Februar 1934. Ursachen Fakten Folgen. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr.-Karl-Renner-Institut vom 13. bis 15. Februar 1984*. Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung.
- Fulda, Bernhard [2009]. *Press and Politics in the Weimar Republic*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Funke, Manfred [1998]. Republik um Untergang. Die Zerstörung des Parlamentarismus als Vorbereitung der Diktatur. In: Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf (ed.). *Die Weimarer Republik*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, s. 505–531.
- Haas, Karl [1978]. Industrielle Interessenpolitik in Österreich zur Zeit der Weltwirtschaftskrise. *Jahrbuch für Zeitgeschichte*. Wien: Löcker-Verlag, s. 97–126.
- Hanisch, Ernst [1994]. *Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert 1890–1990*. Wien: Ueberreuter.
- Hehl, Ulrich von [1996]. *Nationalsozialistische Herrschaft*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Heinemann, Oliver [2018]. *Rechtsgeschichte der Reichswehr 1918–1933*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Heynen, Robert [2015]. *Degeneration and Revolution. Radical Cultural Politics and the Body in Weimar Republic*. Leiden, Boston: Brill.
- Huemer, Peter [1975]. *Sektionschef Robert Hecht und die Zerstörung der Demokratie in Österreich. Eine historisch-politische Studie*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Huemer, Peter [1984]. Verfassungsbruch 1933–34. In: Fröschl E. – Zoitl H. (ed.). *Der 4. März 1933. Vom Verfassungsbruch zur Diktatur. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr.-Karl-Renner-Instituts abgehalten am 28. Februar und 1. März 1984 in Wien*. Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, s. 105–122.
- Jacobson, Arthur J. – Schlink, Bernhard (ed.) [2000]. *Weimar. A Jurisprudence of Crisis*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Jacobson, Arthur J. – Schlink, Bernhard [2000a]. Constitutional Crisis. The German and the American Experience. In: Jacobson, Arthur J. – Schlink, Bernhard (ed.) [2000]. *Weimar. A Jurisprudence of Crisis*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, s. 1–39.

- Jedlicka, Ludwig – Neck, Rudolf (ed.) [1975]. *Vom Justizpalast zum Heldenplatz. Studien und Dokumentationen 1927–1938*. Wien: Österreichische Staatsdruckerei.
- Jedlicka Ludwig. [1977]. *Vom alten zum neuen Österreich. Fallstudien zu der österreichischen Geschichte 1900–1975*. St. Pölten: Verlag Niederösterreichisches Pressehaus.
- Jeřábek, Martin [2004]. *Konec demokracie v Rakousku 1932–1938. Politické, hospodářské a ideologické příčiny pádu demokracie*. Praha: Dokořán.
- Kerekes, Lajos [1966]. *Abenddämmerung einer Demokratie. Mussolini, Gömbös und die Heimwehr*. Zürich: Europa-Verlag.
- Kluge, Ulrich [1984]. *Der österreichische Ständestaat 1934–38, Entstehung und Scheitern*. Wien: Oldenbourg.
- Kolb, Eberhard [2002]. *Die Weimarer Republik*. 6. vyd. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Kolb, Eberhard – Schuman, Dirk [2013]. *Die Weimarer Republik*. 8. vyd. München: Oldenbourg.
- Kühnl, Reinhard [1985]. *Die Weimarer Republik. Errichtung, Machtstruktur und Zerstörung einer Demokratie. Reinbek bei Hamburg*: Rowohlt.
- Lang, Verena [1972]. *Bundespräsident Miklas und das autoritäre Regime 1933–1938*. Universität Wien (Dissertation).
- Longerich, Peter [1989]. *Die braunen Bataillone. Geschichte der SA*. München: C. H. Beck.
- Lorenz, Laurin [2021]. Historiker Tálos zu Dollfuß: „ÖVP kann Kritik nicht einfach wegwischen.“ Interview mit Emmerich Tálos vom 8. 12. 2021. Dostupné na: <<https://www.derstandard.de/story/2000131725016/historikertalos-zu-dollfuss>>.
- Mai, Gunther [2014]. *Die Weimarer Republik*. München: C. H. Beck.
- Moravcová, Dagmar [2006]. *Výmarská republika. Problémy demokracie v Německu 1918–1932*. Praha: Karolinum.
- Mergel, Thomas [2002]. *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag*. Düsseldorf: Droste.
- Miller, James William [1988]. *Engelbert Dollfuß als Agrarfachmann. Eine Analyse bäuerlicher Führungsbegriffe und österreichischer Agrarpolitik 1918–1934*. Wien, Köln: Böhlau Verlag.
- Mommsen, Hans [1990]. *Die verspielte Freiheit*. Frankfurt am Main, Berlin: Propyläen Verlag.
- Nicholls, A. J. [2000]. *Weimar and the Rise of Hitler*. New York: Palgrave.
- Nolte, Ernst [1971]. *Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Peukert, Detlev [1987]. *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schausberger, Franz [1993]. *Letzte Chance für die Demokratie, die Bildung der Regierung Dollfuß I im Mai 1932. Bruch der österreichischen Proporzdemokratie*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
- Sandgruber, Roman [1995]. *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien: Ueberreuter.
- Schneider, Michael [1998]. Zwischen Machtanspruch und Integrationsbereitschaft: Gewerkschaften und Politik 1918–1933. In: Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf (ed.). *Die Weimarer Republik*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildungs, s. 179–196.
- Schuman, Dirk [2001]. *Politische Gewalt in der Weimarer Republik. 1918–1933. Kampf um die Straße und Furcht vor dem Bürgerkrieg*. Essen: Klartext.
- Schuman, Dirk [2018]. Nachkriegsgesellschaft. Erbschaften des Ersten Weltkriegs in der Weimarer Republik. *Aus Politik und Zeitgeschichte* 68 (18–20): 33–38.
- Sontheimer, Kurt [1962]. *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München: Nymphenburger Verlagshandlung.
- Smaldone, William [2009]. *Confronting Hitler. German Social Democrats in Defence of Weimar Republic, 1929–1933*. New York, Plymouth: Lexington Books.
- Staudinger, Anton [1984]. Zu den Bemühungen katholischer Jungakademikar um eine ständisch-antiparlamentarische und deutsch-völkische Orientierung der Christlichsozialen Partei. In: Fröschl, E. – Zoitl H. (ed.). *Februar 1934. Ursachen Fakten Folgen. Beiträge zum wissenschaftlichen Symposium des Dr.-Karl-Renner-Institut vom 13. bis 15. Februar 1984*. Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, s. 221–231.

- Stourzh, Gerhard [1990]. Die Aussenpolitik der österreichischen Bundesregierung gegenüber der nationalsozialistischen Bedrohung. In: Stourzh, Gerhard et al. (ed.). *Österreich, Deutschland und die Mächte. Internationale und österreichische Aspekte des Anschlusses vom März 1938*. Wien, s. 319–346.
- Tálos, Emmerich – Manoschek, Walter [1988]. Zum Konstituierungsprozeß des Austrofaschismus. In: Tálos, Emmerich (ed.). *Austrofaschismus, Beiträge über Politik, Ökonomie und Kultur 1934–1938*. 4. vyd. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, s. 31–53.
- Tyrell, Albrecht [1998]. Der Aufstieg der NSDAP zur Macht. In: Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf (ed.). *Die Weimarer Republik*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, s. 467–504.
- Walter, Franz [2010]. *Vom Milieu zum Parteienstaat. Lebenswelten, Leitfiguren und Politik im historischen Wandel*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Weber-Felber, Ulrike [1990]. *Wege aus der Krise, Freie Gewerkschaften und Wirtschaftspolitik in der Ersten Republik*. Wien, Zürich: Europaverlag.
- Wehler, Hans-Ulrich [2003]. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Vom Beginn des Ersten Weltkrieges bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914–1949*. Band 4. München: Verlag C. H. Beck.
- Wessels, Jens-Wilhelm [2003]. Economic Performance and Micro-Economic Development in Austria, 1929–1938. In: Bischof, Günter – Pelinka, Anton – Lassner, Alexander (ed.). *The Dollfuss/Schuschnigg Era in Austria. A Reassessment. Contemporary Austrian Studies*. Vol. 11. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, s. 93–116.
- Wiltschegg, Walter [1985]. *Die Heimwehr. Eine unwiderstehliche Volksbewegung?* Wien: Verlag für Geschichte und Politik.
- Winkler, Heinrich August (ed.) [1992]. *Die deutsche Staatskrise 1930–1933. Handlungsspielräume und Alternativen*. München: De Gruyter Oldenbourg.
- Winkler, Heinrich August [2001]. *Der lange Weg nach Westen*. Band 1. München: Beck.
- Wippermann, Wolfgang [1997]. *Faschismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Wohnout, Helmut [2003]. A Chancellorial Dictatorship with a “Corporative” Pretext: the Austrian Constitution Between 1934 and 1938. In: Bischof, Günter – Pelinka, Anton – Lassner, Alexander (ed.). *The Dollfuss/Schuschnigg Era in Austria. A Reassessment. Contemporary Austrian Studies*. Vol. 11. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, s. 143–162.
- Wohnout, Helmut [2004]. Anatomie einer Kanzlerdiktatur. In: Kopetz, Hedwig – Marko, Joseph – Poier, Klaus (ed.). *Soziokultureller Wandel im Verfassungsstaat. Phänomene politischer Transformation. Festschrift für Wolfgang Mantl zum 65. Geburtstag*. Wien, Köln, Graz: Böhlau, s. 961–974.

*Martin Jeřábek (*1977) vystudoval německá a rakouská studia na Univerzitě Karlově v Praze a politologii, veřejné právo a historii na Philipps-Universität Marburg v Hessensku (SRN). Přednáší na Fakultě sociálních věd UK v Praze a Filozofické fakultě ZČU v Plzni v oborech politologie, mezinárodní vztahy a bavorská areálová studia. Zabývá se politikou německy hovořících zemí, historií střední Evropy ve 20. století a současnou evropskou politikou SRN. V zahraničí vydal v roce 2011 monografii Die Bundesrepublik Deutschland und die Osterweiterung der Europäischen Union v nakladatelství VS-Verlag für Sozialwissenschaften.*

Státní ideologie a národnostní otázka v sovětské Střední Asii na příkladu proměny etnické identity Dunganů

PETR KOKAISL*

State Ideology and the National Question in Soviet Central Asia on the Example of the Transformation of the Ethnic Identity of the Dungans

Abstract: The paper shows the role of the totalitarian state in the transformation of ethnic identity. The Soviet Union's approach to the national question was based on the ideologies of 19th century ultra-radical theorists, whose aim was to change society by eliminating a number of institutions – in addition to membership of a national group, this included the elimination of private property or the family. There were many paradoxes in putting these theories into practice because the initial theories were fraught with internal contradictions. The example of the Central Asian Dungans shows how the state created a new ethnic group, which it supported in every possible way, and in the next stage, on the contrary, it was clearly persecuted. In the implementation of state intervention, it is evident that the main declared elements of ethnic identity (in the case of the Dungans, it is mainly the Muslim religion) are very volatile and their meaning changes considerably. While earlier Soviet ideology sought to present the Dungans as a group very different from their ancestors in China, a Chinese ideology is now emerging that points to the similarities between the two groups.

Keywords: Dungans; Central Asia; ethnic identity; transformations processes; national question in Soviet Union; ideology

DOI: 10.14712/23363525.2022.18

Cíl studie

Cílem tohoto příspěvku je ukázat roli státu na vznik a proměny etnického vnímání menšinových národů na příkladu Dunganů žijících ve Střední Asii (především v Kyrgyzstánu a Kazachstánu). Jaké jsou důvody a možnosti státu, při přetváření etnického vědomí příslušníků určité národnostní skupiny? Jaké jsou naopak limity tohoto postupu? Jaké jsou hlavní prvky vytvářející etnickou příslušnost a nakolik jsou tyto prvky stabilní?

Především na tyto otázky chce tento příspěvek dát odpověď, a to na příkladu menšiny etnika, které má s většinovým okolím celou řadu podobností, ale i odlišností: Co se týká náboženské otázky, nacházíme zde spíše podobnosti. Příslušníci dungsanské menšiny jsou muslimové, kteří se dostali rovněž do převážně muslimského prostředí obyvatel na území dnešního Kyrgyzstánu a Kazachstánu.

Od většinového obyvatelstva se odlišují tradičním způsobem obživy – od příchodu na území dnešního Kyrgyzstánu a Kazachstánu až do současnosti je pro Dunganů typické intenzivní usedlé zemědělství. Největší odlišnost je možné očekávat v případě

* Doc. PhDr. Petr Kokaisl, Ph.D., Provozně ekonomická fakulta České zemědělské univerzity, Kamýčká 129, 165 21 Praha. E-mail: pkokaisl@seznam.cz

jazyka – jazyk Dunganů je velmi blízký čínštině, zatímco jazyk majority patří mezi jazyky turkické. Jazyková bariéra ovšem není nijak významná – v oblasti stále funguje jako *lingua franca* ruština. Dunganí ovšem patří z důvodu jejich přestěhování z Číny mezi prvky cizorodé – přestože tak většinou svým okolím vnímání nejsou, může se jednat o potenciálně problémový prvek v situacích, kdy dochází ke konfliktům i z naprosto jiného důvodu a cizorodost poslouží velmi dobře jako zástupný argument.

Na příkladu Kyrgyzstánu a Kazachstánu je možné ukázat, jak se měnila politika státu vůči Dunganům, jak na tuto politiku reagovali příslušníci dunganského etnika a jak i v rámci jednoho státu, respektive svazové republiky docházelo k naprosto odlišným projevům dunganské etnicity.

Údaje o středoasijských Dunganech jsou získány z terénních výzkumů na území Kyrgyzstánu (2011, 2013, 2015, 2017 a 2019) v hlavním městě Biškeku, v dunganských vesnicích v Čujské oblasti, Issyk-kulské oblasti, Narynské oblasti a v Ošské oblasti. V Kazachstánu probíhal terénní výzkum na jihu země v Žambulském rajonu, v Kordaji, Sortobe a v Masanči (2015, 2017 a 2019).

Teoretické pozadí řešení národnostní otázky v SSSR a Číně

Existuje celá řada navzájem protichůdných teorií o způsobu vzniku národů a o stabilitě vnímání etnické příslušnosti. Jako příklad je možné uvést primordialistické názory objevující se v romantismu – národ je odvěkou jednotkou, příslušnost k němu je vrozená [*Herder 1792*] a na druhé straně názorového spektra najdeme teorie o vzniku národů a jejich konstrukce podle vůle národních nebo státních představitelů.

Spojení těchto protichůdných teorií velice dovedně prováděl komunistický režim v SSSR, ale i v sousední Číně při řešení národnostní otázky: podle svých potřeb vytvářel fakticky nové národy, přičemž potlačoval některé národy původní. Role státu při vytváření národů měla zůstat skryta a na údajně vědeckém základě docházelo k dokazování, že nově vytvořené národy jsou přirozené jednotky existující odedávna.

Jaký byl vůbec důvod tohoto mnohdy brutálního sociálního inženýrství? Jak Sovětský svaz, tak i Čína budovala zcela novou ideální společnost, jejíž koncepty se objevují od antiky až do novověku. Všechny tyto „utopie“ spojuje sen o pozemském ráji, ale také nutnost zavedení přísně kolektivistického způsobu života, kde je třeba potlačit odlišně smýšlející.

V podobném duchu se neslo ultraradikální intelektuální prostředí západoevropských teoretiků přelomu 18. a 19. století, snažících se vytvořit rámec nového socioekonomického systému. Společenské změny měly být důsledné – Charles Fourier a Robert Owen odmítali manželství a přicházeli s konceptem volné lásky [*Weikart 1994: 657–672*], Pierre-Joseph Proudhon [1849: 229] chtěl odstranit vlastnictví, které považoval za krádež – „*property is theft!*“. Právě zde můžeme hledat počátky radikalismu budoucích sovětských vůdců, kterým byly myšlenky těchto intelektuálů velmi blízké. Právní teoretik nově vzniklého SSSR A. Goichbarg, který kodifikoval rodinné právo, požadoval, aby komunistický systém nahradil rodičovskou péčí: vychovávat nebudou rodiče, ale stát [*Zenzinov 1929: 38*].

Podobný radikalismus byl aplikovaný i na národnostní otázku. Pro mnoho kritiků kapitalismu počátku 19. století byl jedním ze způsobů boje anarchismus, který odmítal roli státu: stát je zlo. Společenští teoretici včetně B. Engelse považovali za ideál začátky lidstva, kdy stát neexistoval. Engelsovo líčení prvotního komunismu je přímým pokračováním

rousseauovského romantismu a sentimentálního utopismu o blaženém životě nevinných divochů. Engels přejal evolucionistické schéma L. H. Morgana [1877: 10–13], podle kterého se společnost vyvíjí od divoštství přes barbarství k civilizaci. Podle Engelse je v nynější civilizaci společnost organizována státně a národnostně, uznává jen soukromý majetek a monogamní rodinu: to znamená, že vykořisťující kapitalismus je tvůrcem civilizace. Naopak společnost, než došla do stadia civilizace, na stupni divoštství a barbarství, žila bez státu, nebylo národů, panoval komunismus a rodina nemonogamická byla pevným základem této společnosti. Národnost Engelsevi splývá se státem, a proto je proti národnímu principu i proti státu. Engels i Marx zastávali i prakticky prováděli internacionalismus. Avšak další vývoj v národnostně různorodých zemích postavil socialismus před otázky národnostní. [Masaryk 1898: 298]

Národnostně velmi různorodou zemí bylo i carské Rusko – podle sčítání obyvatel v roce 1897 žilo v celém impériu pouze 43 % Rusů. Při započtení osob hovořících maloruštinou a běloruštinou (zařazených jako podskupina ruštiny) tvořilo ruské obyvatelstvo 66 % [Trojnikskij 1897]. Bolševičtí vůdci Lenin a Stalin museli tedy národnostní otázku postavit na přední místo. Zpočátku se v tomto ohledu prezentovali velmi vstřícně, aby získali pro proletářskou revoluci co nejvíce spojenců – menší národy uvnitř Ruska a národy Východu. Mezi jednotlivými revolučními vůdci ovšem docházelo ke značným neshodám. Nejradikálnější zastánci vytváření komunistické společnosti požadovali odstranění řady institucí včetně příslušnosti k národu.

Stalinovi byl blízký nejradikálnějších koncept, který – jako konečný cíl – nepočítal s národy vyčleňujícími se odlišnou kulturou. Lenin naopak navrhl v roce 1922 zřízení SSSR jako volné sdružení národních států, z nichž by měl každý značnou míru autonomie (s důrazem na používání vlastního jazyka). Stalin tento přístup kritizoval a preferoval maximální jednotnost obyvatelstva. Pod Leninovým vlivem došlo během prvních let po bolševické revoluci k přijetí evropského „trojjediného“ modelu řešení národnostního problému [Šatava 2015] – rozvoj národa může probíhat pouze v rámci jeho vlastní politické jednotky: vytvoření autonomní politické jednotky, jednotný jazyk obyvatel, vědomí společného etnického původu.

Centrálně vytvořené administrativní jednotky disponovaly různou mírou autonomie (od autonomních obcí až po svazové republiky). Podle Ingeborg Baldaufové [1991: 79–95] tato politika ve Střední Asii vytvořila zcela nové chápání národa – v předsovětském období byl pojem „národ“ ve Střední Asii chápán především geograficky, v sovětském období se prosadila kulturní definice.

Situace v SSSR se mohla vnějším pozorovatelům jevit jako velkorysá nabídka podpory rozvoje národů udělením politické autonomie. Realita však byla často velmi odlišná, protože etnodemografické procesy ve 20. a 30. letech 20. století vedly k upřednostňování pouze vybraných národů. Například Kazaši, Uzbekové a Ázerbájdžánci ve 30. letech asimilovali menší muslimské národy na jejich periferii [Maksudov 1999: 763–796].

Nové národy v sovětských statistikách

Nejllepší přehled o vytváření nových národů (a zároveň zániku původních) poskytne srovnání údajů z carského sčítání obyvatelstva v roce 1897 (národnost se zjišťovala prostřednictvím jazyka) se sčítáním obyvatel v rámci SSSR. Podle carského sčítání byli ve

Střední Asii nejpočetnější Kirgiz-Kajsaci (pozdější Kazaši) s počtem téměř 3,8 mil. osob. Jako další v pořadí se objevují Sartové (necelý 1 mil.), Uzbeci (0,7 mil.), mluvčí různých turkických nářečí (0,4 mil.), Turkmeni (0,2 mil.), Kara-kirgizové – pozdější Kyrgyzové (0,2 mil.). Při tomto sčítání se naposled objevují národy, které se už v dobách SSSR neobjevily (například Sartové).

Další sčítání proběhlo v roce 1926, kdy už na území Střední Asie existovaly nové svazové republiky. Tehdejší hesla o přání středoasijských národů vytvořit vlastní národní republiky měla k realitě daleko. Naopak se může jevit tehdejší vytváření hranic spíše jako snaha co nejvíce nově vzniklé svazové republiky oslabit výrazným prvkem nestability prostřednictvím početných etnických menšin. Dalším argumentem proti spontánnosti vytvoření nových republik je ten, že obyvatelstvo Střední Asie bylo z obrovské části negramotné (ta dosahovala na některých místech přes 95 %) a nemělo žádné povědomí o sovětské vlasti [Kokaisl 2018: 428–452].

Vytváření nových národů podle nových svazových republik jednoznačně ukazují sovětské statistiky – počet Uzbeků se za 30 let (srovnání sčítání obyvatel 1897 a 1927) zvýšil 5,37krát, Kyrgyzů 3,78krát, Turkmenů 3,04krát. Výjimku z nových středoasijských národů tvořili Kazaši, jejichž počet se v uvedeném období zvýšil pouze 1,01krát [Trojnitskij 1897].

V normálních podmínkách je možné vysvětlit populační nárůst migrací nebo zvýšenou porodností. Vnitrosvazovou migraci lze vyloučit – jedná se o národy, které téměř výhradně žily jen ve Střední Asii. Populační nárůst je mimo rozumnou pravděpodobnost, protože roční přirozený přírůstek obyvatelstva by musel dosahovat u Uzbeků 53,7%, což by byl světový rekord. Vysvětlení spočívá jinde: etnicko-demografické (a politicko-administrativní) procesy ve 20. a 30. letech v SSSR vedly k preferenci pouze vybraných národů a souběžně probíhala razantní asimilace národů označených jako nepreferované [Maksudov 1999: 763–796].

Statistika ukazuje jednoznačnou preferenci národů s vlastní svazovou republikou. Ve Střední Asii se ovšem při prvním sovětském sčítání v roce 1926 poprvé objevují i národy, které svoji svazovou republiku neměly, přesto došlo k jejich vytvoření a preferování (alespoň zpočátku) – například Ujguři a Dunganí. V případě Ujgurů došlo k použití starobylého etnonyma etnika, které bylo již dlouhou dobu považované za zaniklé. Oč méně bylo spolehlivých údajů o propojení etnonyma používaného v minulosti s etnickou skupinou Ujgurů žijících v současnosti, o to více bylo možné využít různých historických konstruktů politicky. Jednotná ujgurská národnost byla vyhlášena v roce 1921 na konferenci státních představitelů SSSR, které se účastnili představitelé ujgurské inteligence z Turkestánské ASSR i ze Sin-ťiang. V roce 1923 pak vedení středoasijských komunistů na mimořádném zasedání přijalo rezoluci o používání etnonyma Ujgur [Chošamberdy 2007: 355].

Jako Ujgurové (a Uzbeci) byli postupně zapisováni mluvčí turkickými nářečímí (těch bylo ve Střední Asii 440 tis.) a Sartové. Ve 30. letech 20. století pak došlo k vymazání dalších etnik a jejich přiřazení k již stávajícím – ve Střední Asii se jednalo především o Kašgarce, Taranče nebo Kipčaky. Jakmile došlo v SSSR ve 20. letech 20. století k uznání ujgurské národnosti, začalo docházet k jejímu ideologickému využívání. Příslušníci nově vzniklého ujgurského národa měli být nápomocní v politickém ovlivňování sousední Číny [Kamalov 2006: 4].

Druhá fáze řešení národnostní otázky v SSSR

Další fáze řešení národnostní otázky v SSSR úplně první fázi popírala. Po vytvoření autonomních jednotek na etnickém základě došlo k prudkému obratu. Výnos z roku 1938 zrušil školy národnostních menšin (včetně dunganských škol), protože odvádí děti od sovětské kultury a sovětského způsobu života. Jakýkoli náznak na národnostní specifika se označoval jako *nacionalistická úchylka*, za kterou byla popravena celá řada představitelů autonomních národnostních jednotek, národnostních spolků nebo učitelů. V tomto období se objevují internacionalistická hesla a zesiluje se rusifikace [Kokaisl 2018].

K určitému zmírnění tlaku vůči národnostním menšinám došlo ve válečných letech. Sovětské vedení chtělo ukázat vstřícnost vůči obyvatelům, kteří se měli semknout při obraně vlasti. Vstřícnost ale nebyla všeobecná – byl vytvořen seznam nespolehlivých národů (Němci, Poláci, Korejci, Tataři, ...), jejichž příslušníci byli před válkou i během války deportováni do Střední Asie. Během války museli sloužit v „pracovní armádě“ v podmínkách podobným koncentračním táborem a i mnoho let po skončení války měli omezenou svobodu pohybu. K obnovení menšinového školství došlo až po skončení války. To už se ale všechny předměty vyučovaly ve školách především rusky – menšinový jazyk se děti učily jako cizí jazyk [Kokaisl 2018].

Chápání národnosti v SSSR a Číně od 50. let

V roce 1950 se začalo oficiálně rozvíjet přátelství mezi Čínou a Sovětským svazem a Čína začala přebírat celou řadu sovětských zkušeností v ekonomice. V Číně začala zároveň kulturní rusifikace zahrnující reformu školského systému nebo revolucionalizaci filmu a literatury. Jídlo, tanec, oblékání, chápání rodiny – to vše se změnilo podle sovětské linie [Li 2017]. SSSR se prezentoval jako ochránce menšin, které měly spojitost s Čínou – kromě Dunganů se jednalo především o mnohem početnější Ujgury.

V SSSR se pro etnické skupiny používal výraz *etnos*, který byl ve 20. letech 20. století zaveden Sergejem Širokogorovem. Při definici národa (etnosu) byly v souladu se Stalínovým pojetím hlavními prvky jazyk, území, kulturní prvky, fyzické charakteristiky a ekonomická provázanost. S náboženstvím jako prvkem vytvářejícím etnické povědomí – což je typické právě pro Dunganý –, vůbec nepočítal [Širokogoroff 1942: 1–8]. Nejvyšší podíl měl ovšem na zavedení pojmu *etnos* Julian V. Bromlej. Podle Bromleje [1983: 212–338] se *etnos* mění podle geografických podmínek a je zásadně ovlivňován tím, zda se etnické procesy formují v kapitalistických či socialistických podmínkách. Sovětský národ byl považován za specifický *etnos*, protože na rozdíl od jiných národů (*etnosů*) nebyl vytvořen specifickými tradicemi, jazykem nebo historickým vědomím. Sovětská identita byla původně spojena se sovětským státem, sovětskou ideologií a sovětským patriotismem (vytvořením sovětského člověka).

Jedná se opět o stalinský koncept národa, který do určité míry ovlivnil formování národního pojmu *minzu* v Číně. *Minzu* je čínský koncept označující etnickou skupinu či národ. Slovo je původem japonské, kde v 2. polovině 19. století měl pojem *minzoku* vyjadřovat německý pojem *Volk*. Mezi čínskými intelektuály se tento pojem rozšířil na začátku 20. století a byl asociován s anglickými pojmy „race“, „nation“, „ethnic group“ a „nationality“ [Leibold 2004: 163–213]. Ke sporům o definici *minzu* docházelo už před 2. světovou

válkou mezi kuomintangem a komunisty. Zároveň se jednalo o nejnámější období, které položilo základy současné podoby *minzu*. K oficiální klasifikaci čínských etnik (*minzu shibie*) čínskými komunisty došlo v 50. letech 20. století a trvá do současnosti.

Mao Ce-tungův koncept národa se od Stalinova lišil. Stalin předpokládal evoluční posloupnost *etnos, natsya, narod*, zatímco Mao vytvořil sjednocený koncept *minzu*. Stalin definoval národ z hlediska složek, z nichž všechny musí být přítomny, zatímco Mao přítomnost všech nevyžadoval. Stalin definoval národ jako produkt kapitalismu, který viděl jako nezbytný předpoklad, zatímco Mao kapitalismus jako předpoklad *minzu* ignoroval. Dalším důležitým rozdílem je, že Stalin jednoznačně vyloučil náboženství jako znak etnicity (národa), zatímco Mao definoval některé *minzu* jako založené čistě na náboženské odlišnosti [Horálek 2011: 79–80].

Vlastní *minzu* v Číně nezískali Dungan (etnonymum Dungan v Číně podle sovětského vzoru zavedeno nebylo, na rozdíl například od etnonyma Ujgur), ale Huiové, a to jako komunita náboženská a fakticky kulturně nejednotná. Přes nejednotnost Huiů došlo i v Číně podle sovětského vzoru k vytvoření sjednocující huiské autonomní jednotky Ningxia, která je dodnes označovaná jako „historická vlast Huiů“.

Znalec čínských etnických minorit Dru Gladney si všímá konstruktivismu ze strany čínské vlády při vytváření *minzu*. *Minzu* je vytvořené uměle a je důsledkem potřeb a následných rozhodnutí čínské vlády. Huiové byli vymezeni spíše jako „muslimové Číny, kteří se neztotožňovali či nebyli přijímáni některým z ostatních osmi muslimských *minzu* Číny“. Huiský původ rozličných komunit je jak hanský, tak arabský, turkický, tibetský, ... [Gladney 2003: 451–467; Horálek 2011: 163]. Chápat národ Huiů jako skupinu osob s podobnou kulturou je stejně iluzorní, jako bylo v minulosti chápání evropských židů [Dillon 2013]. Materiální i duchovní kulturu ve značné míře přebírali od svých sousedů, ale v různé míře si uchovávali svou náboženskou příslušnost – u Huiů je to někdy už jen vzpomínka na muslimskou tradici.

V 80. letech se objevily významné teorie etnicity, které byly pro sovětskou školu naprosto nepřijatelné. Práce J. Hobsbawma a T. Rangera [1983] představily koncept „vynalézání tradice“, který zcela odporoval sovětskému chápání národa – ačkoli sovětský režim byl při vytváření nových tradic velmi vynalézavý. Ani další koncepty, které měly podstatný dopad na pochopení etnicity na Západě, se v SSSR neprosadily – například koncept „imaginárních společenství“ Benedicta Andersona [1983], zdůrazňující nestálost etnických skupin.

Gellner [1975: 595–617] odůvodňoval nepřijetí západních konceptů etnicity v SSSR ideologickými důvody. Představil paralelu s výzkumem 19. století, prováděným západními antropology, kteří upřednostňovali studium „divochů“ a „původních společností“. Podobně sovětské vědci studovali společnost před socialistickou revolucí, kterou srovnávali s obdobím budování komunistické společnosti.

Nelze říci, že Andersonův koncept nacionalismu je snáze aplikovatelný na sovětské podmínky než koncept kterýkoli jiný. Zde je třeba mít na paměti naprosto odlišný sovětský koncept vědeckého a politického diskursu. Sovětský svaz byl totalitním státem s centrálně řízenou ideologií. Úkolem vědců nebylo zkoumat a vyvracet platnost teorií. Teorie sovětských vůdců – a to nejen v případě národnostní otázky – byly považovány za nesporné skutečnosti. Úkolem vědců bylo zveřejňovat fakta v souladu s centrálně prezentovanou ideologií. Prezentace odlišnosti byla vnímána jako útok na stát a často znamenala nejen konec profesní kariéry, ale i vězení a smrt. Příkladem je řada vykonstruovaných procesů – jen

namátkou „proces s akademiky“ z let 1929–1931 nebo „proces se slavisty“ z let 1933–1934. Do poloviny 30. let byla potlačena významná část ruských folkloristů, etnografů a místních historiků, kteří se zabývali studiem náboženských praktik, a mnoho z nich bylo popraveno [Čumakova 2012].

Chápání státnosti v sovětském a postsovětském prostoru

Stát a národní stát – případně svazová republika. Tato hesla se stala zaklínadlem jak v sovětské době, tak i v době po rozpadu SSSR: národ se může rozvíjet jen ve vlastní politické jednotce. Při realizaci myšlenky národního státu (nebo svazové republiky) musela sovětská ideologie překonávat celou řadu rozporů. Budování socialismu bylo internacionalistické – národní státy ale vychází z konceptu nacionalismu. Konečným cílem bylo vybudování komunistické společnosti, kde stát zanikne – SSSR byl ovšem velmi centralizovaným státem se silnou ústřední mocí. Mělo docházet k vytváření uniformního člověka s jednotnou sovětskou kulturou – zároveň mělo docházet k podpoře různých kulturních odlišností.

Při řešení těchto rozporů ovšem muselo dojít k Orwellovskému „doublethink“: udržet současně dva názory, které se vylučují, vědět, že jsou protikladné, a věřit v oba; používat logiku proti logice... [Orwell 1992].

V 70. letech 20. století sovětský uzbecký vědec Chakimov [1975: 261–264] ukazoval na řešení národnostní otázky v socialistickém státu, který sjednocuje pracující bez ohledu na jejich etnicitu. Odvolával se na Lenina a jeho internacionalismus vytvářející svaz pracujících celého světa. V tomtéž článku ale uvádí (v souladu s nutnou vnitřní rozporností), že národ je základem národního státu. Tyto státy vznikly ve Střední Asii jako svazové republiky v rámci sebeurčení původních (!) středoasijských národů: Uzbeků, Turkmenů, Tádžiků, Kazachů, Kyrgyzů a Karakalpaků, kteří do té doby ještě nestihli vytvořit skutečný národ. Teprve v těchto národních republikách mohlo dojít k jejich všestrannému rozvoji. To, co Chakimov publikoval, není záležitost nějakých zaprášených ideologických knih ze sovětské minulosti. Je to naopak záležitost zcela aktuální, protože tuto rétoriku převzaly v různé míře všechny nově vzniklé středoasijské státy. Je to argument, proč mají být dnes upřednostňovány titulární národy nových republik.

Po rozpadu SSSR byla situace v nově vzniklých státech velmi složitá – tradice státnosti svazových republik nebyla za trvání SSSR výrazně podporována. Navíc se nově vzniklé středoasijské republiky nemohly odvolávat a navazovat ani na státnost v minulosti: všechny tyto republiky se poprvé objevily na mapě světa až v rámci SSSR ve 20. a 30. letech 20. století. Proto se od 90. let 20. století objevuje nová historie, podporovaná státními představiteli, která dokazovala světovou výjimečnost středoasijských republik a národů a především ukazovala na mnohasetletou státnost. Důraz na vypjaté chápání státnosti se stal jedním z důležitých prvků nového nacionalismu v postsovětských státech. Už se nedokazovala jen starobylost národů a jejich „věčné“ trvání, ale starobylost se přenesla i na stát. To způsobovalo problém právě národnostním menšinám.

Kazachstán a Kyrgyzstán, kde žijí Dungani především, v tomto ohledu patřily mezi státy spíše umírněné. Zákonodárství bralo ohled na početnou ruskou menšinu a ruština se v obou státech stala druhým úředním jazykem – což pomohlo také většinou ruskojazyčným příslušníkům dalších národnostních menšin. Představitelé obou republik rádi prezentují, že v jejich republikách žije kolem 100 různých národností. Přesto je více než

zřejmé, že i zde se po rozpadu SSSR představitelé republik snažili zaručit vedoucí úlohu ve státě titulárním národnostem. V tomto současné středoasijské režimy pozoruhodně navazují na sovětské metody. Nové jazykové zákony, přijaté ještě před získáním nezávislosti, učinily z titulárních řečí nikoli předpoklad občanství (jako tomu bylo například v Pobaltí), ale určitého sociálního statutu [Ditrych 2004: 11–12].

Snížení sociálního statusu pocítili především příslušníci národnostních menšin s nadprůměrnou mírou vzdělanosti a zároveň se jednalo především o městské obyvatelstvo. Zatímco v SSSR zastávali významné pozice, v nově vzniklých státech docházelo k stále většímu upřednostňování titulárních národností – kritériem nebyla prvotně odbornost, ale národnostní příslušnost. Také to byl jeden z důvodů výrazné etnické emigrace do Ruska nebo dalších evropských zemí (Německo, Polsko, Pobaltí).

U etnik s podprůměrným podílem osob s vyšším vzděláním (zároveň se jednalo převážně o venkovské obyvatelstvo) – což byl případ Dunganů – [Smailova 2011], došlo rovněž k významné změně situace. Dunganští respondenti v Kyrgyzstánu popisovali, že bylo stále obtížnější až nakonec zcela nemožné prodávat zeleninu a ovoce přímo na bazarech, ale jen přes prostředníky (velkoobchod), protože o lukrativních místech a jejich pronájmu rozhodovali Kyrgyzové. Zároveň došlo v Kazachstánu i Kyrgyzstánu k výraznému nárůstu cen za nájem půdy, na které Dungané hospodaří. Přestože se počet Dunganů v Kyrgyzstánu i Kazachstánu zvětšuje (v čemž jsou mezi etniky s jiným, než turkickým původem výjimkou), objevují se i mezi nimi emigrační náklady.

Dungané – původní nebo vymyšlená národnost?

Na území carského Ruska – do oblasti ruského Turkeštánu – přišli čínskojazyční muslimové (Dungané) společně s turkickým muslimským obyvatelstvem z oblasti dnešní Číny (Sin-ťiang) ve 2. polovině 19. století. S nimi přišly i další národnostní skupiny, které v ruském Turkeštánu hledaly bezpečnější život. Jejich migrace na území dnešních středoasijských republik byla přímým důsledkem řady povstání proti čínské vládě.

Území Sin-ťiangu nebylo dříve politicky ani kulturně jednotné – severní část (Džungarie) byla osídlena mongoljazyčnými kočovníky vyznávajícími tibetský buddhismus. V jižní části (Kašgarie) žilo usedlé turkojazyčné muslimské obyvatelstvo. V polovině 18. století získala Čína nad oběma oblastmi přímou správu. Ruský vojenský činitel (a turkeštánský generální guvernátor) Alexej Kuropatkin (1877) v této souvislosti zmiňuje v Džungarii masakr přibližně 1 milionu osob a začátek velkých přesunů obyvatel: Číňané zřizují v oblasti vojenské posádky z mongolských rodů a zvou do oblasti chudé Číňany. Zároveň v tomto období přichází do Džungarie čínští muslimové – Dungané. Povstání muslimského obyvatelstva proti čínské vládě probíhalo i mimo hranice dnešního Sin-ťiangu. Likvidaci povstání Dunganů v Kan-su v letech 1862–1869 popisuje Nikolaj Převalskij [1946], který oblast navštívil po deseti letech.

Příchod Dunganů do carského Ruska proběhl ve dvou hlavních vlnách. První vlna zahrnovala uprchlíky před Číňany, kteří přišli na území dnešního Kyrgyzstánu v zimě 1877/1878 ve třech skupinách do oblasti města Oš, jižního břehu jezera Issyk-kul a Tokmaku (přes Naryn). Ve druhé vlně (1881–1883) přicházeli Dungané z oblastí, které se dostaly pod čínskou správu, a obyvatelstvu bylo nabídnuto přijetí ruského poddanství [Kokaisl – Usmanov 2012: 47–48].

Integrace Dunganů do ruské a sovětské společnosti

Nově příchozí Dungané byli velmi rozrůzněnou skupinou jak z hlediska sociálního statusu (od zcela nemajetných osob až po ty, kteří si brzo po příchodu zakoupili nemoovitost), tak i z hlediska etnického původu – kromě čínských muslimů z provincie Kan-su a Šen-si se jednalo i o muslimy ze Sin-ťiang. Rozrůzněnost panovala i v jazykové oblasti. Přestože se Dunganům připisuje jako zcela tradiční způsob obživy intenzivní zemědělství, ani v tomto ohledu jednotnou skupinou nebyli – definice Dunganů v *Ottově encyklopedii* [1894: 188] z konce 19. století charakterizuje Dungané jako obchodníky.

Pro skupinu běženců, která přišla do oblasti Oše, byl problémem nedostatek půdy vhodné pro zemědělství. Dungané se tedy nechávali najímat k místním zemědělcům, nebo zůstávali ve městě jako řemeslníci a pomocná síla. Bohatí Dungané kupovali v Oši domy a začali obchodovat. Skupina, která dorazila k jižnímu břehu jezera Issyk-kul, založila v roce 1880 vesnici Yrdyk [Kokaisl – Usmanov 2012: 41]. Narynská skupina nedostala povolení k usazení, ale pokračovala do Tokmaku. Nejchudší Dungané pokračovali o několik málo kilometrů severněji na území dnešního Kazachstánu [Sheyshekeeva 2014: 54–61].

Druhá vlna příchozích už byla organizovaná a bylo pro ni typické zakládání nových vesnic nebo městských čtvrtí. Takto vznikla například dunganská *sloboda* v budoucím kyrgyzském hlavním městě Biškeku/Pišpeku. V roce 1918 v Pišpeku tvořili Dungané jednu třetinu obyvatelstva. Osm nebo devět členů městského zastupitelstva tvořili Dungané [Kokaisl – Usmanov 2012: 99].

Přestože máme o počtech Dunganů velmi nejisté informace, právě údaje ze severní části území dnešního Kyrgyzstánu ukazují na to, že se Dungané v carské době velmi dobře zapojili do společnosti. Ruský vědec a politik G. Gins [1911] popisuje Dungané, že se kromě pěstování rýže, zahradnictví, chovu koní a povoznictví zabývají také provozováním restaurací.

Po nástupu sovětské moci byli Dungané (přestože používali zcela odlišný jazyk) často spojováni s turkojazyčnými skupinami, protože také přišli z Číny. V prvních letech občanské války byli Dungané perzekuováni, přestože ve 20. letech část Dunganů bojovala na straně „rudých“ společně s dalšími „čínskými muslimy“, kteří se později označovali jako Ujguři. Perzekuce se ale týkala všech obyvatel, které měly majetek. To popisuje dunganský historik: „Viděl jsem protokol zasedání vojska s požadavkem vystěhovat na konci roku 1918 všechny Dungané z města, protože jsou nespolehlivým elementem. Když nějakí Dungané přijížděli a dostali se k rudoarméjské hlídce, tak je vždycky zatklí, vzali jim všechny peníze a poslali je do kriminálu. Uvěznění byli i dunganští zástupci místního sovětu. V dunganských domech začalo loupění...“ [Kokaisl – Usmanov 2012: 108].

Po skončení občanské války začalo postupně zlepšování situace a probíhala příprava k vytvoření Dunganů jako sovětského národa. Podobná situace byla i s turkojazyčným obyvatelstvem, které přišlo z Číny – pro ty bylo dokonce vytvořeno společné etnonymum Ujgur podle etnika žijícího v dávné minulosti. Mezi Ujgury a Dungané byl ale jeden významný rozdíl. Etnonym Dungané používala carská vláda zcela běžně a v archívních materiálech z carského období máme o Dunganech celou řadu údajů. Pokud se v carské době používalo etnonym Ujgur, pak rozhodně ne pro stejnou skupinu, pro jakou se začalo používat v sovětské době.

Při carském sčítání obyvatel byli Dunganí zařazeni podle jazyka mezi Čiňany. V prvním sovětském sčítání se ovšem etnonym Dungan objevil, protože byl kodifikován nový – dunganický – jazyk. K tomu došlo opět podle stalinského konceptu chápání národa – národ musí mít vlastní jazyk.

Dunganí v jižním Kyrgyzstánu

Dunganí v jižním Kyrgyzstánu jsou velmi dobrou ukázkou toho, že státní zásahy aplikované na stejnou etnickou skupinu ve stejné administrativní jednotce mohou přinést velmi odlišné výsledky. Přestože realizace sovětské jednotné národnostní politiky vůči národnostním menšinám zasáhla všechny dunganické skupiny ve Střední Asii formálně stejně, fakticky se tyto skupiny z národnostního hlediska vyvíjely velmi odlišně. Když ve 20. letech vznikla Kyrgyzská autonomní republika (nejprve v rámci Ruska, ve 30. letech pak jako svazová republika), jednalo se o republiku značně nesourodou. Největší rozdíly byly (a dodnes jsou) patrné na linii sever–jih. Severní část území dnešního Kyrgyzstánu byla kulturně i jazykově více vázaná na Rusko, ale jižní část byla ovlivněna kulturou usedlých zemědělců Ferganské nížiny a obyvatelstvem nejrůznějších etnik. Tato oblast bývala oprávněně po mnoho staletí nazývána Babylónem Střední Asie.

Svazové republiky vznikly podle oficiálních prohlášení kvůli všestrannému rozvoji kultury příslušného národa. Situace v jižním Kyrgyzstánu je pak obrovským paradoxem v rámci sovětské národnostní politiky, protože zde nedocházelo k rozvoji kyrgyzské kultury, ale především uzbekické. Počátek uzbekizace je záležitostí už 20. let 20. století a podle slov respondentů bylo hlavní událostí spojenou s uzbekizací založení Uzbeké SSR v roce 1924. Nejen v Uzbekistánu, ale i v sousedním jižním Kyrgyzstánu docházelo k obsazení nejvyšších stranických a státních funkcí Uzbeky (dříve často označovaní jako Sartové), protože tvořili vzdělanější i vlivnější etnickou skupinu. Uzbeki ovšem nebyli nijak uzavření, ale naopak docházelo k přesvědčování a k nátlaku ze strany úřednického aparátu na příslušníky menšinových národů (Dunganí, Ujguři), aby se zapsali jako Uzbeki, což mnozí prováděli. Tím si zajišťovali stranický i kariérní postup a dostávali se na vyšší společenské příčky.

Uzbekizace obyvatelstva se projevovala i ve školství. V sovětských dobách bylo střední školství v Kyrgyzstánu i Kazachstánu téměř výhradně ruskojazyčné. Zvláštností je, že uzbekácká menšina měla v Kyrgyzstánu i Kazachstánu střední školy v uzbektině, na rozdíl od Kyrgyzů a Kazachů, kteří měli ve svých republikách střední školy jen v ruštině. Pokud sovětský stát neposkytoval školství pro příslušníky titulárních národů ve svazových republikách, nebylo možné očekávat školství pro příslušníky národnostních menšin.

Tato specifická situace měla za následek, že skupina Dunganů z jižního Kyrgyzstánu se od počátku značně asimilovala a při sčítání se zapisovali jako Uzbeki. To je patrné i na jejich počtech – zatímco odhady o počtu příchodících Dunganů do Ošské oblasti v carské době se pohybují v řádech tisíců osob, při sovětském sčítání od 20. let dosahoval jejich počet jen několik set. Většina Dunganů Ošské oblasti dnes žije v obci – dřívějším kolchozu – Kyzyl-Šark (Rudý východ). Nadprůměrná úspěšnost kolchozu, jehož předsedou byl třicet let Dungan, vedla k získání několika nejvyšších sovětských vyznamenání *Hrdina socialistické práce*. V tomto případě být Dunganem rozhodně neznamenalo mít problémy s kariérním postupem. V ostatních částech jižního Kyrgyzstánu, kde neexistovala podpora

dunganské národnosti, přijali Dunganí velmi brzo uzbeckou národnost, a to jak po formální stránce (zapsání národnosti v dokladech), tak i po neformální (přijetím uzbeckého jazyka a kultury).

Podle respondentů teprve po rozpadu SSSR v 90. letech 20. století došlo k určité obrodě vztahu k dunganské národnosti. Někteří si pamatovali, že jejich předci přišli na území dnešního Kyrgyzstánu z Číny a chtěli provést úřední změnu národnosti z uzbecké na dunganskou – to však úředníci odmítali, protože rodiče měli v dokladech uvedenou národnost uzbeckou.

Hlavní prvky etnické identity středoasijských Dunganů a jejich vztah k Huiům

Co je pro Dunganý typické?

*Mluví rusky, při jídle používají hůlky, mají peníze
a modlí se k Alláhu.*

(kazašský respondent, soused Dunganů)

Jazyk Dunganů

Dunganský jazyk má bezesporu svá specifika, ale zatímco pro čínské lingvisty je jednoznačně pouze variantou čínštiny, pro sovětské lingvisty byl naopak jednoznačně samostatným jazykem [Rukodělnikova 2012]. Přestože Dunganí v SSSR tvořili dvě jazykové skupiny – dialekt Kan-su a Šen-si, ke kodifikaci byl vybrán pouze dialekt Kan-su. Už před kodifikací používali Dunganí řadu jazykových výpůjček: z arabštiny (hlavně náboženské) a mnohem menší podíl tvořila skupina turkických výpůjček (vztahujících se ke každodennímu životu). Počet přejatých slov je u Dunganů menší než v ostatních středoasijských jazycích – tvoří asi 10 procent celkové slovní zásoby. Ruské výpůjčky se začaly objevovat během devatenáctého století a tvoří největší skupinu přejatých slov [Akiner 2013: 354].

Kromě nové kodifikace jazyka změnil dunganský jazyk na sovětské půdě několik typů písma: z arabské abecedy (v roce 1927) přešel na latinku (rok 1932), a poté na konci 30. let začaly přípravné práce na přechodu jazyka Dunganů z latinky na azbuku. Tento proces byl přerušen druhou světovou válkou a až v roce 1953 se objevil nový návrh dunganské abecedy na základě azbuky [Nědopekina 2017: 1124].

V první fázi řízeného rozvoje a budování dunganské kultury ve 20. letech dostávali představitelé dunganské inteligence za úkol zpracovat dunganské učebnice a slabikáře. Zároveň se zaváděla ve školách výuka dunganštiny, aby došlo k naplnění *Deklarace práv národů Ruska* z roku 1917. To byl jeden z prvních dokumentů sovětské vlády, podepsaný Leninem a Stalinem, který deklaroval svobodný rozvoj národnostních skupin žijících na území Ruska [Sověť... 1917]. Navenek se spíše jednalo o reklamní tah, protože plnohodnotná výuka (nejen) dunganštiny zajištěna být nemohla. Ve 20. letech neexistovali dunganští učitelé, neexistovaly učebnice a děti se musely učit ve školách v jim nesrozumitelném ruském (nebo tatarském) jazyce. Výuky se proto účastnila jen malá část dunganských chlapců. Ještě v roce 1931 v Alexandrovce, kde žilo 3000 Dunganů, jich pouze 8 bylo gramotných. Na začátku 30. let vznikaly pedagogické školy pro dunganské učitele na území dnešního Kyrgyzstánu a Kazachstánu, ale i v Taškentu nebo Petrohradě. Jejich absolventi se stali autory prvních dunganských učebnic a literárních děl v dunganštině [Madzhun 1992].

Období rozkvětu dunganského školství trvalo jen krátce, a bylo ukončeno stalinskou internacionalizací a odmítnutím „nacionalistické úchytky“ (kterou do té doby sovětská vláda aktivně podporovala). Dunganský respondent z Biškeku (65 let) to popisuje na příkladu svého strýce: *Strýc se ve 20. letech účastnil na vytváření slabikáře v latině. Pak musel uprchnout. Redaktoři dunganských novin byli zatčeni a popraveni z naprosto směšných důvodů, jako třeba zakládání kroužků čínských studentů, aby svrhli vládu.*

Ke zlepšení došlo ve 40. letech, ale konečnou realizaci výuky dunganštiny zpomalila 2. světová válka. Významnou roli v rozvíjení dunganské kultury sehrály přátelské vztahy SSSR a Číny zejména v období po skončení války. Sovětský svaz začal vytvářet vědecká pracoviště na podporu dunganského jazyka a kultury, ale jednalo se téměř vždy o pracoviště společná se studiem ujurštiny. Ačkoli tedy docházelo k definici *etnosu* podle sovětské ideologie, spojování Ujgurů a Dunganů fakticky ukazuje na definici národa podle původu a náboženství – jednalo se o „čínské muslimy“. K „rozvodu“ mezi společným studiem ujurské a dunganské kultury v SSSR došlo až v 60. letech 20. století – zhoršení sovětsko-čínských vztahů vedlo k posílení akademického výzkumu v ujurských studiích, které měly sloužit jako opozice k čínskému režimu [Kamalov 2006: 5].

To, že se dunganština po válce vyučovala ve školách jako jazyk národnostní menšiny (i když omezeně), nebylo vůbec obvyklé. Příslušníci řady malých národů museli čekat na výuku ve svém jazyce až do 80. let 20. století, kdy docházelo v SSSR k politickému uvolňování s nástupem M. Gorbačova k moci [Kokaisl – Kokaislová 2019: 181–196]. Výuka dunganštiny ovšem neprobíhala všude – někde byl nedostatek místních kvalifikovaných učitelů, takže vyučovali Rusové. Výuku v 60. letech popisuje dunganský respondent z oblasti Issyk Kulu: *Učitelé byli jen Rusové, mezi Kyrgyzy nebyli žádní. K nám a k ruským dětem se chovali úplně jinak. Když jsme od sebe opisovali, ruské děti dostaly výbornou a my jen dobrou. Na učilišti to bylo podobné, jen tam byli ve většině Kyrgyzové. Viděl jsem, že jsme malý národ, kterého se nikdo nezastane.*

Jazyk Dunganů dodnes zůstal silným prvkem dunganské etnicity – v severním Kyrgyzstánu a u jezera Issyk Kul uvádí dunganštinu jako rodný jazyk přes 95 % Dunganů. Podobná situace je u Dunganů v Kazachstánu. Takto vysoký podíl mluvčích svého jazyka byl v SSSR velmi neobvyklý. Pro menšinové národy bylo typické používání ruštiny, která je mezinárodním dorozumívacím jazykem v zemích Střední Asie dodnes – ruština je druhým dorozumívacím jazykem pro téměř dvě třetiny Dunganů, zatímco státní jazyk (kyrgyzština, kazaština) pouze pro 1 %.

Obojímu (vysoký podíl osob používajících rodný jazyk a velmi vysoká znalost ruštiny jako druhého jazyka) se naprosto vymykají Dungané žijící v jižním Kyrgyzstánu v Ošské oblasti (především v okrese Kara Suu). Používání dunganštiny jako rodného jazyka je pouze u 10 % osob – 90 % z nich má rodný jazyk uzbečtinu. Ruský jazyk ovládá méně než třetina Dunganů v jižním Kyrgyzstánu [Perepis... 2010].

Historické povědomí

Pokud mluví Dungané o svých „příbuzných“ v Číně, používají označení Dungan a sami se považují za součást jednoho velkého národa Dunganů, jehož jedna část je ve Střední Asii a druhá v Číně. Pro středoasijské Dungané je etnonymum Hui (označení čínských muslimů) spíše synonymem pro Dungané.

Fakticky jsou obě skupiny (Dungani a Hui) ve většině ohledů značně rozdílné, na což poukazuje Dru Gladney, který si všímá jejich vymezování vůči okolí. Sovětští Dungani na území dnešního Kyrgyzstánu a Kazachstánu zdůrazňovali svůj čínský původ ve svém místním folkloru. Naopak Huiové žijící v Číně se vymezovali vůči svému okolí na náboženském základě a i folklorní prvky se týkaly koránských a muslimských témat [Gladney 1996: 324–325]. Hlavní rozdíl dodnes spočívá v tom, že pro posilování své identity zdůrazňují Dungani ve Střední Asii svoji čínskost, kterou naopak Huiové v Číně potlačují (přestože jsou výrazně ovlivněni mnoha prvky čínské kultury).

Po rozpadu SSSR se změnil vztah Dunganů ke Kyrgyzům a Kazachům kvůli prestiži národnosti – Kyrgyzové a Kazaši začali velmi často poukazovat na to, že jsou státní národností v novém státu, zatímco Dungani jsou jen malým národem bez vlastního státu. I proto se respondenti velmi často upínali na dřívější dobu, kdy byla primární sovětská národnost. Poukazovali na Dunganý, kteří se proslavili v bojích zejména během 2. světové války, ale důležité místo v jejich národní historii mají i Dungani, kteří se aktivně podíleli na vytváření sovětské vlády. Dungan Masanči, který se účastnil bojů v Sedmířící proti anti-sovětským živlům (*basmači*), je dunganským národním hrdinou (je po něm pojmenovaná dunganská obec v Kazachstánu). Přípomínky hrdinství Dunganů během 2. světové války jsou velmi významným prvkem ve vztazích s většinovým obyvatelstvem (Kyrgyzy nebo Kazachy), protože obě etnika společně bojovala za společnou věc. Přípomínka válečných událostí i po 75 letech vytváří mezi bývalými sovětskými republikami (a národy) poměrně silné pouto společného vítězného boje. Společný osud bývá připomínán i pro období sovětských národnostních represí. Kyrgyzstán (nebo Kazachstán) se stal pro perzekuované národy druhým domovem a obyvatelé jim poskytovali útočiště a ochranu. Tyto příběhy se obnovují například při slavení výročí příchodu Dunganů na území dnešního Kyrgyzstánu a Kazachstánu a jsou známé i mezi většinou respondentů.

Těchto syžetů využívá stát při prezentaci bezproblémového soužití mnoha národů i při deklarované snaze nadřadit státní příslušnost nad národnost – Kyrgyzové nebo Kazaši (spolu s Dunganý a dalšími etniky) by měli být především Kyrgyzstánci a Kazachstánci (více být loajální státu, než národu). Podobná situace je u dalších postsovětských zemí (blíže např. *Filakovský – Baar 2018*).

Náboženství Dunganů

Náboženství sovětských Dunganů a Huiů v Číně („čínských muslimů“) podrobně studovala Svetlana Rimsky-Korsakoff [1991]. Při svém výzkumu v roce 1985 si všimla obrovské odlišnosti mezi sovětskými Dunganý a jejich čínskými protějšky. Z náboženského pohledu viděla sovětské Dunganý jako etnikum, které se výrazně nábožensky neprojevuje a islám pro ně nebyl důležitý. Pokud někdo z cizinců přišel do dunganské vesnice, vůbec si nepřipadal, že je v muslimském prostředí. Neexistovala zde nabídka náboženské literatury, chyběly náboženské školy a instituce. Naopak v Číně tyto instituce fungovaly a v oblastech, kde čínští muslimové žili, byla příslušnost k islámu viditelná na první pohled.

Dodržování muslimských zvyklostí sovětských Dunganů bylo patrné jen u starší generace: půst v měsíci Ramadánu dodržovala jen malá část nejstarší generace a vůbec nikdo nešetřil peníze na pouť do Mekky. Dungani ale nejedli vepřové maso, a většina mužů

v kolchozech nosila typické pokrývky hlavy. Velká část Dunganů dokonce proti náboženství aktivně vystupovala. Při prováděných výzkumech ale autorka ukazuje, že odmítání náboženství bylo v některých případech jen navenek, protože vzepřít se antireligiozní propagandě mohlo mít za následek problémy v zaměstnání i osobním životě.

Sovětská dunganština autoři, jako například Sušanlo [1967], popisovali náboženské zvyky Dunganů jako mizející přežitek a dávali je do kontrastu se sovětskou současností. Zároveň poukazovali i na dunganské tradice, které měly starobylý, ale ne muslimský původ – příkladem může být zapalování zvláštních svíček při pohřbu, nebo rozdávání peněz na hřbitově.

Sovětská Dunganina podle tohoto popisu z 80. let 20. století rozhodně nestavěli svoji identitu na islám, který byl naopak nejdůležitějším odlišujícím znakem jejich předků v Číně. Sovětská Dunganina měli jako součást své etnické identity na prvním místě společný původ, ale k Číně, jako zemi jejich předků, nijak obdivně nevzhlíželi. I po více než sto letech tvořily důležitou součástí jejich vyprávění vzpomínky na útlak ze strany Číňanů. Život v SSSR považovali ve srovnání s Čínou za velmi komfortní, i když kontakty s Čínou neudržovali téměř žádné – to bylo dané politickou situací a uzavřeností sovětsko-čínské hranice. Za zcela originální považovali svůj jazyk, jídla, zvyky, oblečení i vyprávění dunganských příběhů – přestože u všech těchto prvků lze velice snadno najít čínské paralely.

Zde je obrovský rozdíl mezi současnými Dunganami a Hui v Číně (čínskými Dunganami). Náboženská příslušnost se stala u některých Dunganů jedním z nejdůležitějších prvků etnické identity, kterým se odlišují od čínských Dunganů. Po rozpadu SSSR začalo docházet v nově vzniklých státech v obrovském měřítku k hledání nové identity. Náboženství se stalo velmi významným prvkem, na kterém se mělo budovat nové vnímání etnicity. Přestože náboženství bylo v období SSSR všeobecně potlačováno, příslušníci jednotlivých národů v tomto ohledu neměli stejnou výchozí pozici.

U muslimských národů začala probíhat intenzivní obroda náboženského života. Některé národy měly svou etnicitu spojenou s křesťanstvím (Rusové, Němci, Poláci) a po uvolnění poměrů sice mohli rozvíjet svůj náboženský život, ale nyní už je z náboženského hlediska vnímali jako cizorodý prvek místní muslimové. To byl obrovský rozdíl oproti době v SSSR – tehdy i příslušníky značně odlišných náboženství (islám, křesťanství) spojovala sounáležitost proti ateistickým represím. Respondentka z Batkenské oblasti (r. 2015, 82 let, Ruska) popisovala, jak v jejich vesnici žili Kyrgyzové (muslimové) a Rusové (pravoslavní). Když Rusové nemohli mít při pohřbech svého kněze, obřad vedl muslimský duchovní tak, aby se pohřeb co nejvíce podobal pravoslavnému obřadu včetně pravoslavných modliteb.

V případě menších muslimských národů bylo v sovětském období přirozené, že jejich příslušníci byli na stejné straně „bojiště“ s hlavními národy (Kyrgyzové, Kazaši) proti ateistické vládě. Po rozpadu SSSR došlo ke změně a přeskupení sil na „bojišti“ – sovětská vláda jako hlavní aktér zcela zmizela a proti sobě najednou stáli dřívější spojenci v náboženských otázkách. Teď se ale už bojovalo o společenský prostor, který si jednotlivé etnické skupiny vydobudou.

Dunganý respondent z kyrgyzské vesnice Ivanovka (r. 2013, 65 let) popisoval svou nedávnou návštěvu „čínských Dunganů“. Z návštěvy byl velmi rozčarovaný – sám byl velmi hrdý, že je muslim a Dunganina jako celek si udrželi muslimskou víru. „Čínští Dunganina“ si podle něj islám vůbec neudrželi, ani nevypadají jako muslimové, a dokonce praktikují celou řadu pohanských obřadů. Podobně se vyjadřovala i řada dalších dunganských respondentů.

Tento příklad dobře ilustruje nestálost prvků vytvářejících etnickou identitu – v tomto případě náboženství. Svetlana Rimsky-Korsakoff při svém výzkumu v roce 1985 popisuje sovětské Dunganý jako velmi málo náboženské, zatímco u jejich protějšků v Číně vidí náboženský život na první pohled. Z příslušníků mladé generace sovětských Dunganů, kterou Svetlana Rimsky-Korsakoff popisuje jako aktivní odpůrce náboženství, jsou po třiceti letech hrdí muslimové, kteří považují náboženství za nedílnou součást své etnické identity, a naopak pro „čínské Dunganý“ islám nehraje příliš velkou roli.

Ekonomické vztahy

Dunganí patří v oblastech svého kompaktního rozšíření k osobám s nadprůměrným kapitálem – ke svému bohatství ovšem přišli ve většině případů pouze vlastní prací na polích. Bohatství ovšem může vést ke konfliktům se státní mocí a policií – úředníci a policisté podle respondentů vyžadují od Dunganů vyšší úplatky. Pojem Dungan a zemědělec považují za synonymum nejen Dunganí, ale i okolní většinová společnost. Prodej zeleniny byl pro Dunganý typický a byl pro ně zároveň i typický vlastní prodej zboží na trzích (bez prostředníků). V tomto ohledu došlo po rozpadu SSSR zejména v Kyrgyzstánu k výrazné změně, protože ztratili přístup na hlavní tržiště (především v hlavním městě). Obchod na bazarech organizují především Kyrgyzové a Dunganí svou produkci zpeněžují téměř výhradně přes velkoobchod a kyrgyzské prostředníky.

Kvůli nedostatku půdy (případně její vysoké ceny) se Dunganí stěhují a samozřejmě si vybírají místa, která jsou jim v nějakém ohledu blízká. Kromě Kazachstánu a Kyrgyzstánu si vybírají především Rusko a Čínu. Rusko je mezi Dunganý oblíbené kvůli společné sovětské historii i kvůli jazykové blízkosti – podle sčítání obyvatel z roku 2010 žije v Rusku zhruba 1700 Dunganů, což je dvojnásobek počtu podle sčítání z roku 2002 [*Vserosijskaja... 2013*]. Stále ovšem existuje propojení se Střední Asií – při sklizni najímají Dunganí v Rusku pracovníky z Kyrgyzstánu a Kazachstánu, zimu naopak často tráví u příbuzných ve Střední Asii.

Čínu už nepovažují za nepřítele Dunganů, jak uvádí respondent z Kazachstánu, který má v Číně příbuzné: *V Číně je už všechno jinak, dostali se hodně dopředu. Tam se lidé nemusí tolik starat, aby vůbec přežili.* Čína v současnosti středoasijské Dunganý podporuje mnoha způsoby – to je patrné na všech webových stránkách dunganých spolků v Kyrgyzstánu a Kazachstánu a samotní Dunganí se této podpoře nebrání. S Čínou mají rozsáhlé obchodní styky a stále více se přiklání k čínským heslům o jejich přirozené blízkosti s Čínou.

Závěr

Z provedeného výzkumu je patrné, že státní zásahy působící na proměnu etnického vnímání mají obrovský dopad a zároveň ukazují nestálost jak hlavních etnických kategorií (během několika desetiletí docházelo na území Střední Asie u obyvatelstva k několikanásobné změně příslušnosti k národu), tak i ke změně atributů, které etnickou kategorii definují (náboženství, jazyk, geografická příslušnost, historické povědomí, ...). Sovětský stát (podobně jako maoistický režim v Číně) dokázal vytvořit zcela nové národy a asimilovat původní. Příklad Dunganů (ale třeba i Ujgurů) ukazuje, že důvody tohoto státem řízeného

sociálního inženýrství mohou být různé. V SSSR se ve stalinském období jednalo o snahu kompletně proměnit způsob života všech obyvatel státu na základě ultraradikálních tezí evropských levicových teoretiků 19. století. Nový řád měl odstranit všechny dosavadní zaběhlé instituce (manželství, rodinu, soukromé vlastnictví, národ). Přestože tyto instituce měly být zlikvidovány, v prvních fázích budování nové společnosti docházelo u některých k jejich alespoň formální podpoře. Docházelo tak k paradoxním situacím, kdy stát podporoval všestranný rozvoj „sovětských národů“ a zároveň docházelo ke kulturní unifikaci, která měla národnostní a jazykové rozdíly zcela zrušit.

Podpora některých národů (včetně Dunganů) měla i důvody geopolitické – vzbudit sympatie národů ze zahraničí (především z Číny) k celosvětové socialistické revoluci. Příklad středoasijských Dunganů ukazuje, že i centrálně řízená proměna národnosti má své limity a závisí na řadě dalších faktorů. V severní části sovětského Kyrgyzstánu nebyl přílišný problém s upevněním dunganské národnosti včetně jazykového základu – stát kodifikoval dunganštinu, aby ukázal na zásadní odlišnost sovětských Dunganů a jejich čínských „příbuzných“. Ovšem v jižním Kyrgyzstánu, kde většinu elit tvořili Uzbeki, byla tato politika zcela neúspěšná. Zde docházelo ve stejném období k masivní asimilaci Dunganů, kteří přejímali uzbecký jazyk i kulturu.

Velmi variabilní je i deklarovaný hlavní atribut dunganské národnosti – muslimské náboženství. Islám se stal u předků Dunganů hlavní odlišností od dalších etnik v Číně, ale v SSSR, kde bylo náboženství potlačováno, se dostával do pozadí. Část Dunganů se dokonce v sovětském období angažovala v protináboženském hnutí. Ke změně vztahu k náboženství došlo až s náboženským uvolněním po vzniku samostatných postsovětských států – islám se znovu stal jedním z hlavních prvků etnického vědomí (nejen) Dunganů.

Od devadesátých let 20. století, kdy došlo k rozpadu SSSR, dochází opět ke státnímu ideologickému tlaku na dunganskou národnost. Tentokrát je patrná snaha komunistické Číny svou podporou dunganských spolků v Kyrgyzstánu a Kazachstánu ideologicky na Dunganany působit a předkládat teze o blízkosti dunganské kultury s kulturou čínskou. Středoasijské Dungané tento postup přijímají a blízkost s Čínou realizují posilováním ekonomických vztahů a rozvojem obchodu.

Je třeba zmínit i vazby Dunganů na Rusko. Podobně jako většina etnických minorit v bývalém SSSR převzali Dungané používání ruského jazyka – někteří jsou zcela bilingvní. Znalost ruštiny pak vede k preferencím nejen při hledání obchodních partnerů především ze zemí bývalého Sovětského svazu, ale Rusko se stává i velmi oblíbenou destinací, kam řada Dunganů přesouvá své podnikání založené především na pěstování zeleniny.

Etnická skupina Dunganů, která byla fakticky vytvořena sovětským režimem, není v proměnách etnické identity ve Střední Asii ojedinělá. Velmi podobný je osud dalších středoasijských národů – zejména Ujgurů, ale i celé řady ostatních. Sovětská podpora národnostnímu rozvoji měla důvod zcela jiný – snahu o posílení vztahů s Čínou jako oblastí s možností vývozu socialistické revoluce. Podpora, případně perzekuce dunganského etnika a jeho představitelů tak byla závislá na zlepšování nebo zhoršování vztahů s Čínou.

Poděkování

Tento článek vznikl za podpory IGA PEF ČZU (č. 2019MEZ0007).

Literatura

- Akiner, Shirin [2013]. *Islamic Peoples Of The Soviet Union*. London: Routledge.
- Anderson, Benedict [1983]. *Imagined Communities*. London: Verso.
- Baldauf, Ingeborg [1991]. Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation. *Cahiers du monde russe et soviétique* 32 (1): 79–95.
- Bromlej, Julian Vladimirovič [1983]. *Očerki teorii etnosa*. Moskva: Nauka.
- CSU SSSR [1928]. *Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 1926 goda*. Moskva: CSU SSSR.
- Čumakova, T. [2012]. „Karta religij“ dlja něudavšejsja Vsesojuznoj perepisi 1937 g.: zabytaja stranica sovetskogo religioveděnija. *Gosudarstvo, religija, Cerkov' v Rossii i za rubežom* 3–4 (30).
- Dillon, Michael [2013]. *China's Muslim Hui Community*. London: Routledge.
- Ditrych, Ondřej [2004]. Vymyslit si středoasijské národy... *Navýchod* 2004 (3): 11–12.
- Engels, Friedrich – Marx, Karl [1845]. *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik*. Frankfurt: J. Rütten.
- Filakovský, Ján – Baar, Vladimír [2018]. Klíčové elementy bieloruskej národnej identity. *Kulturní studia* 6 (11): 3–35.
- Gellner, Ernst [1975]. The Soviet and the Savage. *Current Anthropology* 16 (4): 595–617.
- Gins, Georgij Konstantinovič [1911]. Tarantchi i Dunganě. *Istoricheskiy vestnik* 8.
- Gladney, Dru C. [2003]. Islam in China: Accommodation or Separatism? *The China Quarterly* 174: 451–467.
- Herder, Johann Gottfried von [1792]. *Zerstreute Blätter*. Gotha.
- Horálek, Adam [2011]. *Etnicita Číny – kdo je Hui a kdo Dungan?* Praha: FF UK.
- Chakimov, Malik Chakimovič [1975]. Znatchenie sovetskogo federalizma dlja resheniya problem natsional'noj gosudarstvennosti. In: *Proceedings of the XVth World Congress of Philosophy*, pp. 261–264.
- Chošamberdy, Kacharman [2007]. *Ujgury*. Almaty: Mir.
- Kamalov, Ablem Kaiumovič [2006]. *Uyghur Studies in Central Asia*. Toyo Bunko.
- Kokaisl, Petr – Kokaislová, Pavla [2019]. The Ethnic Identity of Turkmenistan's Baloch. *Asian Ethnology* 78 (1): 181–196.
- Kokaisl, Petr – Usmanov, Amirbek [2012]. *Dějiny Kyrgyzstánu očima pamětníků: 1917–1938*. Praha: Nostalgie.
- Kokaisl, Petr [2018]. Koreans in Central Asia – a different Korean nation. *Asian Ethnicity* 19 (4): 428–452.
- Kuropatkin, Aleksej Nikolajevič [1877]. Istoričeskij očerk Kašgarii. *Vojennyj sbornik* 11.
- Leibold, James [2004]. Positioning “Minzu” within Sun Yat-Sen's discourse of Minzuzhuyi. *Journal of Asian History* 38 (2): 163–213.
- Li, Yan [2017]. *China's Soviet Dream: Propaganda, Culture, and Popular Imagination*. Routledge.
- Madzhun, D. S. [1992] *Kulturnoe stroitelstvo dungan Kyrgyzstana*. Biškek: KGSSU.
- Maksudov, Sergei [1999]. Migracii v SSSR v 1926–1939 godah. *Cahiers du monde russe* 40 (4): 763–796.
- Masaryk, Tomáš Garrigue (ed.) [1898]. *Naše doba*. Praha: Jan Laichter.
- Morgan, Lewis Henry [1877]. *Ancient society; or, researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization*. New York: H. Holt.
- Nědopekina, E. M. [2017]. *Političeskij i social'nyj status jazykov „starych“ diaspor na těrritorii SSSR*. *Vestnik Rossijskogo universitěta družby narodov*. Serija: Těorija jazyka. Semiotika. Semantika.
- Orwell, George [1992]. *Nineteen Eighty-four*. New York: Knopf.
- Otto, Jan [1894]. *Ottův slovník naučný*. 8. díl. Praha: J Otto.
- Perepis' naseleniya i zhilischnogo fonda Kyrgyzskoy Respubliki 2009 goda* [2010]. Biškek: Nacionalnyj statističeskij komitet KR.

- Proudhon, Pierre-Joseph [1849]. *Qu'est-ce que la propriété?, ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement premier mémoire par P.-J. Proudhon*. Paris: Garnier.
- Prževalskij, Nikolaj Michajlovič [1946]. *Mongolija i strana tangutov*. Moskva: OGIZ.
- Rimsky-Korsakoff Dyer, Svetlana [1991]. *Soviet Dungans in 1985*. Taipei: Center for Chinese Studies.
- Rukodělnikova, Marija Borisovna [2012]. Nėgativnye konstrukcii v dunganskom jazyke s točki zrenija tipologičeskoj perspektivy jego razvitija. *Vestnik RGGU* 8 (88).
- Širokogoroff, Sergei Mikhailovich [1942]. Ethnographic investigation of China. *Folklore Studies* 1–8.
- Smailova, A. A. [2011]. *Itogi Nacionalnoj perepisi naselenija Respubliki Kazachstan 2009 goda*. Astana: Agentstvo Respubliki Kazachstan po statistike.
- Sovet Narodnykh Komissarov [1917]. *Deklaratsiya prav narodov Rossii*, 2. 11. 1917 (15).
- Sušanlo, M. [1967]. *Očerki istorii sovetskih dungan*. Frunze: Akad. Nauk Kirgizskoj SSR.
- Šatava, Leoš [2015]. *Evropská etnika bez státu*. Trnava: FF UC.
- Šejšekejeva, G. M. [2014]. Migracionnyj process i pereselenije dungan na tėrritoriju Kyrgyzstana. *Voprosy istorii Kyrgyzstana* 1–2: 54–61.
- Trojnitskij, N. A. (ed.) [1897]. *Pervaya vseobščhaya perepis' naseleniya Rossijskoy Imperii, 1897 g.* St. Petersburg: TSK.
- Vserossijskaja perepis' naselenija 2010 goda* [2013]. Moskva: Fedėraľnaja služba gosudarstvennoj statistiki.
- Weikart, Richard [1994]. Marx, Engels, and the Abolition of the Family. *History of European ideas* 18 (5): 657–672.
- Zenzinov, Vladimir [1929]. *Bezprizornye*. Paris: Sovremenny Zapisk.

Petr Kokaisl je garantem studijnėho programu Hospodářská a kulturní studia na Provozně ekonomické fakultě ČZU v Praze a čestným profesorem v Kyrgyzstánu na univerzitě v Oši (OGPU). Mezi jeho výzkumné zájmy patří kulturní antropologie, etnické minority, geografie náboženství a transformace společnosti.

Morganatický sňatek aristokrata druhé poloviny 19. století jako sociální deviace: příklad Emanuela Collalto e San Salvatore

JAN KOUMAR*

Morganatic Marriage of the Aristocrat in the Second Half of the 19th Century as a Social Deviation: The Instance of Emanuel Collalto e San Salvatore

Abstract: This text deals with the morganatic marriage of an aristocrat in the first society of Austria-Hungary. It concentrates on the deviational dimension of this marriage so as to show what problems the long-term relationship and later marital status with the non-aristocratic girl Irma Büttner Emanuel Collalto e San Salvatore had to face. First, the problem of the morganatic marriages in general is expounded, then the social and financial situation of Emanuel Collalto is described, the whole case of his morganatic relationship is exposed and its consequences are paid attention to. The conclusion concentrates on the view of this whole case as a social deviation and the solution of its effects, which Emanuel Collalto chose.

Keywords: morganatic marriages; Collalto; social deviation; 19th-century aristocracy; Austrian aristocracy

DOI: 10.14712/23363525.2022.19

Úvod

V dnešní době „tekuté lásky“ [Bauman 2013] patří sňatky a potomci k předmětům citové potřeby: jsou založeny na tužbách a citech spotřebitele, jde o komoditu, kterou se k žalosti provozovatelů obchodů dosud nepodařilo nahradit [ibid.: 51].¹ To je však stav nesrovnatelný s rolí, kterou manželství hrálo po celou historii [srov. Bologne 1995], obzvláště pak s rolí, kterou hrálo manželství a s ním související postavení a příslušnost k dané společenské vrstvě u šlechty 19. a 20. století.² Radmila Švaříčková-Slabáková například svou práci o rodu Mensdorff-Pouilly uzavírá zjištěním, že rodové strategie, která šlechta rozvíjela po celé 19. století, zahrnovaly „principy endogamie, zachování pravidel rodiny a zákonů domu, mechanismy sankcí, jako například ztráta privilegií své vrstvy, rodinné taktiky, formy sociálního chování a mentálních struktur s cílem zajistit soudržnost, loajalita, trvání rodiny i celé sociální skupiny“ [Švaříčková-Slabáková 2007: 324]. Obdobně Eagle Glassheim [2012: 27] tvrdí, že šlechta v českých zemích dbala na zachování rodové

* Mgr. Jan Koumar, Ph.D., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: jan.koumar@gmail.com

¹ Zmínit je též možno Giddense [2012: 10] a to, co nazývá čistým vztahem: tedy vztah vzniklý z vlastní volby a trvajícím, dokud je pro oba partnery přínosný.

² Na druhé straně i dnes v České republice uzavírají například vysokoškoláci manželství častěji s vysokoškoláky než s osobami jinak vzdělanými, totéž platí i pro snoubence se základním vzděláním [Katrňák – Hubatková 2015].

linie a jen zřídka u ní docházelo k sňatkům mimo jejich společenskou vrstvu. Bertha von Suttner (1843–1914) – nositelka Nobelovy ceny za mír, avšak zároveň dítě morganatického manželství Františka Josefa Kinského a Sofie von Körner – zase popsala rakouskou šlechtu jako společnost nejméně nakaženou modernou, společnost, pro niž modrá krev je článek víry a jež je spíše kastou než třídou [Hamann 2006: 15]. I když pohled této „kasty“ na manželství spojují se současností některá specifika – evropská šlechta například již dávno před 21. stoletím praktikovala dálkovou lásku a světové rodiny [Beck – Beck-Gernsheim 2014: 57] – obecně by šlo o porovnávání neporovnatelného. Tam, kde u aristokracie 19. a 20. století mluvíme o modelu svatba, děti, někdy možná láska; vývoj pokračoval přes 50. léta k modelu láska, svatba, děti; dále láska, svatba, možná děti, možná rozvod; až k modelu počátku 21. století: láska, možná dítě, možná svatba, možná rozvod, možná zase láska, možná zase rozvod [ibid.: 72]. Avšak takové modely nejsou bez výjimek: v 19. století ve většině evropských zemí totiž morganatických manželství začalo přibývat [Županič 2006: 20]. Pohlédneme-li na společnost jako na sdružení lidí respektující sociální řád a režim [Durkheim 2004], pak tento normativní řád má dvě odlišné tváře: jednu představuje svět koexistujících sociálních norem, druhou pak sklony k jejich porušování čili k sociální deviaci [Urban 2008].

Sociální deviaci lze vymezit jako porušení sociální normy, formálních či neformálních požadavků kladených na lidské chování v dané společnosti a v rakouské první společnosti přelomu století morganatické manželství nesporně porušením norem bylo. Avšak záleželo na tom, jak vypadalo. Nebylo totiž nic vzácného, že mladí muži měli před vstupem do manželství sexuální zkušenosti, ani že si vydržovali milenky: jejich významným zdrojem byl vídeňský operní balet, ostatně morganatické manželky se často rekrutovaly z řad hereček Burgtheatru [Winkelhoferová 2009: 50, 68, 93]³. Co se milenek týkalo, bylo totiž možné s jejich existencí počítat zcela napevno, aniž by takové chování bylo deviační. Hrabě Vojtěch Šternberk proto například v roce 1919 argumentoval proti případné rozlučitelnosti manželského svazku tím, že by znemožnilo milostná dobrodružství s vdanými ženami, které by se pak mohly odpoutat od manželů a pověsit se na krk sex hledajícímu muži [Klabouch 1962: 109]. Do jaké míry byl tedy pro aristokrata *fin de siècle* vztah a později manželství s níže postavenou ženou sociální deviací? Co k němu šlechtice vedlo a jaké pro něj mělo důsledky?

Ambicí toho textu je ukázat na příkladu manželství knížete Emanuela Collalto e San Salvatore (1854–1924) – hlavy jednoho z předních aristokratických rodů rakouské první společnosti a po více než 60 let držitele rozsáhlého moravského fideikomisu – jakou sociální deviaci v druhé polovině 19. a počátku 20. století byl jeho nerovnorodý vztah a manželství, jaké byly jeho příčiny a důsledky, a do jaké míry byl vnímán jako deviace samotným knížetem, jeho rodinou i zbytkem první společnosti. V tom navazují především na výzkum osudů rodu Collalto v Rakousku a na Moravě reprezentovaný jednak prací Z. Kazlepky *Ostrov italského vkusu* [Kazlepka 2011], a jednak mými pracemi o posledních čtyřech Collaltech, kteří drželi moravské statky [Koumar 2019], i o osudech samotného knížete Emanuela a jeho sídel na Moravě i ve Vídni [Koumar 2019a; Koumar 2019b].⁴ V širším

³ Ostatně právě odtud byla i dlouholetá „milá, dobrá přítelkyně“ Františka Josefa I. Kateřina Schratková. Viz [Hamannová 2002].

⁴ Nutné je zmínit i výzkum italských větví Collaltů, ať již starší z pera Angela Passolunghioho [1987], nebo novější, jehož autorem je Pierandrea Moro [2018]. Za seznámení s novější historií italských větví jsem vděčný panu

smyslu má však tento text být také příspěvkem k výzkumu sociální změny v oblasti rodiny viděné perspektivou historické sociologie.⁵ Collaltovo nerovnorodé manželství totiž překrásně dokládá Durkheimovu představu, že pevnost a kontinuitu rodiny sice zakládá dědění majetku a sociální status (což pro šlechtu platilo jako železné pravidlo), avšak že tyto hodnoty již v Durkheimově (a Collaltově) době (šlo totiž o současníky) uvolňují místo personalizaci vztahu a uznání osobních hodnot [Durkheim 1921]. V neposlední řadě se text opírá též o výzkum sociální deviace⁶ a výzkum šlechty 19. a 20. století.⁷

Nerovnorodé sňatky v první společnosti *fin de siècle*

Nerovnorodý (morganatický, mesalianční⁸) sňatek můžeme chápat jako sňatek šlechtiče s osobou občanského stavu a šlo o poměrně vážný problém. Nerovnorodé manželství totiž nebyl pouhý citový výstřelek člověka, který podlehl lásce. Mělo významné důsledky jak pro šlechtiče, který mohl být – v případě, že šlo o prvorozeného syna – vyloučen z nároku na držení fideikomisu, tak pro případné děti, jež čekal stejný osud, navíc však mohly počítat s výrazným poklesem své hodnoty na svatebním trhu. Jelikož žena přebírala sociální status muže, znamenalo pro ni nerovné manželství společenský pokles, řady urozených žen proto volily raději celibát [Lenderová 2009: 115], naopak pro neurozenou ženu znamenal mesalianční sňatek společenský vzestup. Svatební strategie první společnosti rakouského císařství – tedy historické šlechty, která držela rodové fideikomisy, zasedala v panské sněmovně, účastnila se velkých slavností vídeňského dvora, u kterého mohla získat vysoké postavení⁹ – byly proto podrobeny přísnému rodinnému řádu. Morganatické sňatky narážely na nechuť rodiny a někdy nabývaly podoby vysloveného citového vydírání,¹⁰ jelikož rodovou prestiž budovanou po staletí ohrožovaly. Když už k nim docházelo, byly spíše záležitostí mladších synů, kteří neměli nárok na to stát se majorátními pány. I když po celé 19. století mesaliančních sňatků přibývalo, byly stále spíše výjimečné. Například v druhé polovině 19. století uzavřeli muži z knížecích a hraběcích rodů usazených v Českém království 290 sňatků, z nichž však pouze 21 (tedy 7,2 %) bylo s nešlechtičkami a pouhých 9 (tedy 3,1 %) bylo s ženami z nově nobilitovaných rodů [Županič 2006: 22]. Zmíněná Bertha von Suttner právě proto, že jí chybělo šestnáct předků z řad vysoké aristokracie, kteří by jí zajistili urozený původ, na tuto aristokracii hleděla s despektem. V jejich denících tu a tam sice najdeme i známky obdivu,¹¹ avšak

Carlo Ottaviano Casanovi, vnukovi posledního moravské statky držícího Collalta, knížete Oktaviána a paní Isabelle Collalto, matce současné hlavy rodu nesoucí již jméno de Croÿ-Collalto.

⁵ V ní je nutné jmenovat především evolucionistické teorie Herberta Spencera a Henryho Sumnera Maineho, dále Durkheimův *Úvod do sociologie rodiny* (1888), rozdělení příbuzenských, nestabilní a rozvětvené rodiny Fréderaica Le Playe. Ke klasickým teoriím, velkým teoriím 50. let i jejich kritice podrobně viz [Možný 2008].

⁶ Podrobněji i k teoriím sociální deviace viz [Urban 2008].

⁷ Na příkladu orlických Schwarzenberků se jí zabýval Z. Bezecný [2005], na příkladu rodu Mensdorff-Pouilly zmíněná R. Švaříčková-Slabáková [2007], dále E. Glassheim [2012] či H. Reif [1999].

⁸ Bačkovského cizojazyčný slovník z roku 1895 též morganatický sňatek definuje jako „manželství na levou ruku“ [Bačkovský 1895: 283]. Když se ve středověku v Německu kníže ženil s osobou nižšího původu, podával jí totiž levou ruku místo pravé.

⁹ Srov. [Wandruszka 1971] či též [Županič 2011].

¹⁰ Příkladem může být kníže Vincenc Windisch-Graetz, na něž otec tlačil finančními hrozbami i donucením k účasti na diplomatické misi v USA, aby jej zbavil lásky k neurozené Loně Kussingerové [Maloň 2007].

¹¹ Když byla ve věku 64 let pozvána do vídeňského paláce Kinských, napsala si do deníku, že na feudální nádheře přece jen něco je a že chápe konzervativizmus šlechty [Hamann 2006: 16].

s pohrdáním mluvila o klerikalismu šlechty – který považovala za manýru – či o naprostém odmítnutí volnomyšlenkářství, které by šlechta jakožto zločin nejraději řešila jedním či dvěma výjimečnými zákony [Hamann 2006: 97].

Z aristokracie se však „přilíši uzavřená společnost“ [Bezečný 2005] sňatkovou politikou teprve nestává, konzervativní pozice šlechty spíše uchovává hluboko do doby post-romantické zvyky předmoderní Evropy, v níž se manželství uzavíralo jako majetková dohoda, která teprve časem přecházela ve vzájemnou náklonnost. Jak upozornil John Boswell [1995: XVII] ve středověku platilo pořekadlo, že milovat vlastní ženu je v podstatě cizoložstvím. Romantická láska – tedy láska zahrnující idealizaci svého objektu – souvisí až se vznikem románu jako literární formy [Radway 1984], ovšem též s představou ženy jako bytosti zdrženlivé, nedostupné a cudné, která svého muže vychovává k rozumu a chrání ho tak před propadnutím nezřízené pudovosti jemu vlastní [Lenderová – Tinková – Hanulík 2014: 122–123]. Právě taková pudovost a sexualita, spojované s maskulinitou, a dokonce na ni redukované [Nye 1993: 16], vedly barona Johana Nádherného k vztahům s prostitutkami, za něž zaplatil syfilidou a později životem [Wagnerová 2013].¹² A právě takové pudovosti, nerozumu a demonizovanému volnomyšlenkářství se připisovaly nerovnorodé sňatky.

Rodina však na ně nemusela hledět s odporem v každém případě: záleželo na tom, jakého byly typu. Prvorozený kníže Rudolf Lobkovic se tak v roce 1900 oženil s bývalou herečkou Frederikou rozenou Kronau, vdovou po baronu von Endelsheim-Gyulai, aniž by vzbudil nelibost svých příbuzných, to však především proto, že mu v době svatby bylo takřka šedesát, nehrozilo zplazení případných dědiců a Frederika byla vdovou po šlechtici [Maloň 2006]. Avšak obvykle nebyly morganatické sňatky takto tolerované, ve společnosti byly naopak vysmívané a probírané jako pikanterie. Hrabě František Deym ze Strážce si například v roce 1876 vzal Julii Bertu Grueberovou, snad ještě zajímavější je však pětadesátiletý Octavian Kinský, který se v roce 1888 oženil s krasojezdkyní [Bezečný 1999], i když v jeho věku to šlo chápat spíše jako povedený žert. Morganatického původu nicméně byla i knížecí linie rodu Hanau,¹³ v Rakousko-Uhersku se proslavil též sňatek následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este s Žofií Chotkovou a vytvoření morganatické linie von Hohenberg.¹⁴

V kontextu těchto případů bylo morganatické manželství Emanuela Collalto s Irmou Büttner odlišné. Jednalo se jednak o člověka, který se z politických i veřejných funkcí příslušejících jeho postavení stáhl, a který byl zvyklý unikat pozornosti. Ke sňatku došlo teprve po třiceti letech soužití s touto Vídeňankou a proběhl v tajnosti. Potomstvo u tehdy 64letého knížete již nepřicházelo v úvahu, dalo by se tedy říci, že sňatek měl především zabezpečit slečnu Irmu na stará kolena, a že měl daleko do nezřízené pudovosti, romantické idealizace či rodinné ostrakizace. To však pouze na první pohled.

¹² Prostitutky totiž byly v době *fin de siècle* preferované před démonem onanie, jemuž mohl muž propadnout či dokonce před homosexualitou [*ibid.*: 135].

¹³ Šlo o morganatickou linii hesslesko-kasselského panovnického rodu, knížata z Hanau pocházela z nerovnorodého sňatku kurfiřta Fridricha Viléma I. (1802–1875) s Gertrudou rozenou Falkenstein [Županič – Stellner 2001: 93–97].

¹⁴ V roce 1900 titul vévodkyně z Hohenbergu udělil manželce Františka Ferdinanda František Josef I. [*ibid.*: 99–102].

Emanuel Collalto, jeho statky a rod

Kníže Emanuel se narodil v roce 1954 jako čtvrté dítě Eduarda, 3. knížete Collalto a jeho manželky Karolíny rozené Apponyi. Zatímco první tři potomci páru přišli na svět v prvních šesti letech po svatbě, Emanuel se narodil teprve po dvaceti letech, v době, kdy z jeho třech starších sourozenců žila pouze sestra Julie.¹⁵ Otec mu zemřel, když Emanuelovi bylo 8 let, následující léta se věnoval studiu na jezuitském gymnáziu v Kalksburgu a v Itálii, rostl a dospíval však především pod vlivem svého přísného strýce hraběte Alfonse na jedné straně, a své humanitně zaměřené matky na straně druhé. Kněžna Karolína svého syna vedla kromě lásky k umění a vzdělanosti ke štědrosti – právě tou se kníže Emanuel do dějin rodu zapsal nejvíce [*Kazlepka 2011: 175*] – zároveň jej však vychovala nemoudře a neprakticky [srov. *MZA, G 169, kart. 308, inv. č. 233, s. 346*], Emanuel nenašel správný vztah k penězům, ani k odpovědnosti aristokrata. Je těžké říci, zda právě výchovu můžeme vinit z pozdějšího podivínství stárnoucího knížete, jasno v tom však měla Emanuelova praneteř Marie Therese Collalto, která výchovu spolu s obrovským jměním a pozemkovými majetky rodu Collaltů, jež se jen osmiletému dítěti dostaly do rukou, za příčinu jeho nepraktičnosti ve svých pamětech jmenovala [*ibid.*].¹⁶

Collaltovské svěřenecké statky byly přítom na Moravě desáté největší,¹⁷ rozkládaly se v centrální části Vysočiny okolo Jihlavy a Měřína, ale zasahovaly i k hranici s Rakouskem a ke Znojmu. Jejich centrem bylo rozlehlé Brtnické panství, sídlo kanceláře centrální správy statků, na severozápadě pak leželo panství Černá a Německý Rudolec s farními městy Měřínem a Bohdalovem, na jihu pak panství Uherčice a Písečné se Slavětínem. Uherčice byly pro svou blízkost k Vídni využívány nejvíce již Emanuelovými rodiči, ale i jím samým, naopak v chladné Vysočině, pro niž bylo typické rozsáhlé lesní hospodářství, se zpravidla pořádaly především bohaté podzimní honitby.¹⁸

Emanuelův rod patřil v rakouském císařství k nejváženějším a mohl se pochubit významnými postavami. Pocházel z Itálie, kde je jeho existence doložena z poloviny 10. století v osobě Rambalda I., jehož syn byl Otou II. jmenován hrabětem z Trevisa. Účelově vytvořená legenda však rod spojuje nejen se křtem sv. Prodocima, ale i s Colony a Hohenzollerny s nimiž navíc Collalto pojí podobnost erbů [*Elbel – Schmidt 2019: 17–22*]. Rod založil v roce 1062 benediktinské opatství Sant'Eustachio di Nervesa, kolem roku 1110 vybudoval hrad, který mu dal jméno: Collalto. Významnou postavou rodu se stal Rambaldo VIII., který postavil dnes hlavní sídlo rodu, zámek v San Salvatore, v té době již byla panství rodu obklopena Benátskou republikou, již se později stala součástí. Někteří členové rodu hledali v Republice sv. Marka uplatnění, jiní se však snažili dosáhnout slávy jinde: Marco Carlo Collalto vstoupil do služeb Karla IV. jako velvyslanec na papežském dvoře. Zdaleka nejslavnější postavou rodu se však stal zakladatel moravského fideikomisu Rambaldo XIII. zvaný Veliký (1573–1630): tento dobytek Mantovy v roce 1623 od Ferdinanda II. zakoupil panství Brtnice uprázdněné po Zděnkovi Brtnickém z Valdštejna a dále panství Černá a Rudolec, konfiskát po Rafaelu Chroustenském [*ibid.*: 59–60]. Z hlediska

¹⁵ První dítě, dcera Marie se narodila v roce 1835 a zemřela 1842, druhé dítě, dcera Julie se narodila v roce 1838 a třetí syn Rambald, v roce 1839, avšak zemřel již po roce.

¹⁶ Více k jeho dětství i celému životu viz [*Koumar 2019a*].

¹⁷ V roce 1910 měly 10 880 hektarů [*Sandgruber 1978*].

¹⁸ Blíže k popisu Emanuelova fideikomisioního majetku viz [*Koumar 2019b*].

kulturního rozkvětu se v první polovině 18. století stal významnou postavou rodu hrabě Antonio Rambaldo [Kazlepka 2011], jehož v Brtnici dvakrát navštívil Karel VI. cestující z Vídně na svou pražskou korunovaci [Vácha a kol. 2009]. Ve vídeňském paláci Collaltů koncertoval v roce 1762 poprvé ve Vídni Mozart. O povýšení moravské statky držící linie rodu do knížecího stavu se v roce 1822 zasloužil Eduard (1747–1833).¹⁹

S nerovnorodými vztahy měla rodina Collaltů (ostatně stejně jako jiné rody) zkušenosti, nikdy však nepřerostly v nechtěné sňatky. Není pro ně nutno jít daleko do historie. Například Jan, bratr Emanuelova dědečka Antonia Octaviana II. – muž plný života, který se tak málo hýbal a tolik jedl, že svou vahou zlomil vaz koni, na kterého se pokusil posadit – měl na zděděném dolnorakouském Braunsdorfu poměr s manželkou svého štolby, jehož dětem odkázal polovinu cenných sbírek, které po svém otci, prvním knížeti Eduardovi zdědil. Jan sám zůstal bezdětný a svobodný, pozůstatky jím prohýřených sbírek rodina nacházela v cizích sbírkách ještě po letech [MZA Brno, G169, kart. 320, in. č. 441, s. 6]. I sám Emanuelův otec měl levobočka s komornou na zámku v Německém Rudolci, Františkou Flesarovou. Jak se dozvídáme z Františkou psané kroniky, dítěti, pojmenovanému Mauricio (Mořic) Flesar-Collalto se dostalo dobrých studií v Salzburgu, Vídni i Itálii, pracoval ve Vídni a v Terstu a udržoval po celý život přátelské vztahy se svým nevlastním bratrem [Flesar 2015].

I když kronice, kterou psala nejprve Františka, později sám Mauricio, nelze věřit ve všem – její pisatelé rozhodně situaci Collaltů neznali dobře a posuzovali ji z hlediska své společenské vrstvy²⁰ – kníže Emanuel je v ní líčen jako člověk se sympatií k lidovým vrstvám. V tom se kronika zřejmě nemýlí. Dobročinnost, k níž jej vedla již jeho matka, mu zůstala vlastní po celý život. Štědře podporoval vídeňské spolky pro chudé, ženské spolky, finančně přispíval na školy vznikající na jeho statcích, nebo jim – jako v případě zámku v Přísece – zdarma přenechal prostory. V Brtnici založil v roce 1907 opatrovnu, budoucí mateřskou školku, která mu tolik ležela na srdci, že čekatelí fideikomisu a svému budoucímu dědici Manfredovi v prosinci 1922 neváhal napsat dopis, v němž prosil o zachování finanční podpory této instituci i po své smrti [MZA Brno, G169, kart. 396, inv. č. 260, fol. 209]. Štědrý byl i ke svým služebným a správcům vídeňských domů. I služební pragmatika, kterou kníže vytvořil, aby v rámci platných zákonů určila postavení jeho zaměstnanců (úředníků i zřízenců) [Collalto 1896], vyžadovala sice úctu, správné rakouské ctnosti, avšak jinak byla poměrně benevolentní. Čeho si kníže nejvíce cenil, bylo zachování vlastního soukromí.

¹⁹ Titul se dědil primogeniturně, ostatní linie rodu používaly nadále titul hrabat [Passolunghi 1987: 180–182].

²⁰ Například výlet knížete Emanuela a jeho milenky do Prahy v roce 1895 je líčen vysloveně naivně, jako by šlo o výlet dvou vážených manželů. Kníže při něm navíc svému nevlastnímu bratrovi říká, že když se bude snažit, může získat hraběcí titul a „Potom můžeš být velký pán, jako jsem já“ [Flesar 2015: 532–533], což je v každém případě pouze iluze pisatele. Skutečnost v kronice spíše prosvítá mezi řádky: na cestách se svým nevlastním bratrem necestuje Mauricio nikdy ve stejném kupé jako kníže a jeho milenka, na návštěvách v italském San Salvatore či u Dubských a Belcrediů Mauricio se zoufalou snahou zdůrazňuje, že se k němu šlechta chovala jako k rovnému, čímž navíc naráží spíše na vybrané způsoby aristokratů, které kontrastují se zvyky závistivých rudoleckých vesničanů. Při svém zaměstnání ve Vídni se dále s Emanueleem pouze potkává, ačkoliv by teoreticky mohl využívat některý z nájemních bytů v jeho novém knížecím paláci na Rathausstrasse 21, atd.

Irma Büttner

Právě kvůli tomu je osoba jeho dlouholeté družky a později manželky z větší části záhadou. Dokumentů se o ní dochovalo naprosté minimum. Na základě dopisů její matky Ludowiky ze září 1879 poslaných Dr. Grünerovi [MZA, G169, kart. 393, inv. č. 249], rodinnému advokátovi sídlícímu v paláci Collalto na náměstí Am Hof 13 se zdá, že Irma a její rodina původně byly jedním z objektů Emanuelovy dobročinnosti. Irma i její sestra Melanie žily s matkou Ludowikou v té době zřejmě bez dostatku prostředků a Emanuel, v té době velitel vídeňského II. Korpskommanda trávil více času v budově svého armádního sboru na Universitätstrasse 7 než v rodovém paláci. Tam mu problémy činilo soužití s jeho psychicky nemocnou matkou, nervózní dámou, kolem které se muselo chodit po špičkách [MZA, G169, kart. 441, inv. č. 320, s. 201], ale dostat se chtěl i z pod dohledu bývalého poručníka Alfonse. Uvažoval nejprve o koupi a přestavbě vily v Meidlingu,²¹ místo toho ale v roce 1880 na Rathausstrasse 21, právě naproti budově Korpskommanda, vybudoval vlastní neorenesanční palác. Osamostatnění od rodiny ovšem mělo i důvody ryze privátního rázu. Knížeti Emanuelovi bylo v té době 25 let, a v očích dam první společnosti byl rozhodně dobrá partie: bohatý a skvělý *épouser*. Účastnil se plesů, pořádal honitby na svých moravských statcích i v Molzegg, účastnil se květinových korz v Prátru, klasické šlechtické *séjour* trávil v Paříži a v Itálii. Vídat ho bylo možno s dámami z Auerspergů, Piattiů (kteří obývali byt v paláci na Am Hofu), měl dobré způsoby a ženy jej rozhodně přitahovaly, avšak namísto manželství volil raději milenky. 19. století se vyznačovalo sexuální pruderíí (je to století viktoriánské morálky), která byla poplatná společenské vrstvě, ta však byla značně pokrytecká: muži proto nabírali milostné zkušenosti u milenek, záměrně vybraných mimo jejich stav, aby se zabránilo případným komplikacím [Winkelhoferová 2009: 95].

Právě v tomto ohledu slečna Irma jistě Emanuela (či jednoduše Maniho) zaujala. Její rodina nebyla beze cti. Otec, major Eduard Büttner padl 20. května 1859 v bitvě u lombardského Montebella, když byly jeho dceři pouhé dva roky. Stejně jako jeho bratr Karl hledal i Eduard kariéru v armádě a dosáhl ji až svou smrtí.²² Za ní mu bylo 2. 6. 1859 vysloveno nejvyšší uznání a udělen mu byl řád železné koruny III. třídy, na jehož základě mohly jeho děti žádat o povýšení do rytířského stavu [Wiener Zeitung 6. 6. 1859: 2].²³ Manželka Ludowika i dcera Irma se proto po několika následujících let hrdě psaly von Büttner. Avšak takové šlechtictví bylo daleko první společnosti, po roce 1884 přestalo být navíc v souvislosti s řádem železné koruny vůbec udělováno, neboť počet nově nobilitovaných výrazně narostl.²⁴ Navíc vdově Büttnerové ani tolik nechyběla čest jako peníze.

Kde a jak se Irma s knížetem Emanueleem poznala, nelze zjistit. Žila se svou matkou ve vídeňském Hietzingu, a dcera Emanuelova prasynovce Giselda Mensdorff-Pouilly ve svých pamětech s opatrným tvrzením, že si není jistá, zda jde o pravdu, uvedla, že

²¹ Na Schönbrunner Haputstrasse 125 [MZA Brno, G169, kart. 393, inv. č. 250].

²² Jak se hrdinně připojil k výpravě před vesnicí Voghera zobrazuje dochovaná litografie [ÖNB Bildarchiv und Grafiksammlung, sgt: Pk 3001, 971].

²³ Až do roku 1884 byli držitelé řádu I. třídy povyšováni ve stav tajných radů, držitelé II. třídy ve dědičný stav svobodných pánů a držitelé III. třídy ve stav rytířů [Koláčný 2006: 112–116].

²⁴ Na přelomu století se již tradovalo, že „každý průmyslník má vodní elektrárnu, ochranné clo a Železnou korunu“ [Županič 2006: 141].

Obrázek 1: Irma Büttner po roce 1910.
Atelier Kosel, Wien

jí uměnímilovný Emanuel poznal, když stála modelem Hansi Makartovi [*Mensdorff-Pouilly 1950: 95*]. Knížete Emanuela krásná dívka zřejmě zaujala, zcela v duchu své dobročinnosti proto od září 1879 do května 1880 vyplácel její matce – tou dobou v peněžní nouzi – apanáž. Oba měli podobné osudy: jejich otcové (v obou případech Eduardové) jim zemřeli v dětství, oba měli zřejmě spíše samotářskou povahu. Vztah s Irmou ovšem překročil záhy meze pouhého setkávání, nezůstalo ani u pouhého sexu, Emanuel se zřejmě zamiloval a slečnu Irmu začal považovat za svou vyvolenou.

To však ve společnosti, jež tvrdila, že „láska je pro služky“ [*Winkelhoferová 2009: 46*] a dbala na svůj sociální kapitál v podobě úzkostlivě dodržovaných pravidel a stavovských nároků znamenalo chování vysloveně deviační. Na Emanuela totiž nezabraly klasické techniky chtivých nevěst šlechtického sňatkového trhu. Koketerie dam, která – jak si všiml Simmel [*1923*] – zvyšuje licitací hodnotu lásky, pro něj nebyla tak cenná, jako jednoduchá komplementarita.

Emanuel Collalto disponoval majetkem, avšak nikoliv povýšeností: i jeho praneteř, která jej jinak ráda neměla, musela uznat, že Emanuel měl pocit, že za své postavení musí platit těm, jejichž finanční i společenské postavení je mnohem nižší [*MZA, G169, kart. 308, inv. č. 233, s. 348*]. Z jejich slov můžeme též usuzovat, že jeho sklony k často nákladným galantním dobrodružstvím byly v rodině známé, a že se obecně očekávalo, že jej z nich vyvede moudrá a silná manželka [*ibid.*], to však bylo přesně to, čemu se Emanuel vyhýbal. Irma byla v tomto ohledu protikladem, které přitahují [*Winch 1958*]. Byla neurozená, nevzdělaná, chudá, zato však krásná a slabá.

Problémy, které tímto vztahem mladému knížeti vyvstaly, jej ovšem ohrožovaly na několika frontách. První byla situace rodinná: psychicky nemocná matka, která těžce nesla existenci levobočka svého zemřelého manžela – s nímž se navíc Emanuel přátelil – nechtěla o mesalianci ani slyšet, stupňovalo to její nervozitu [*Flesar 2015: 517*]. Bývalý poručník Alfons udělal scénu a přísně trval na dodržení zakladatelské listiny fideikomisu, dokonce i když musel vědět, že by mu Emanuelův sňatek přinesl jen výhody [*Mensdorff-Pouilly 1950: 95*]. Čekatelé fideikomisu navíc protestovali proti Emanuelově nezodpovědnosti. S tím se ovšem pojila situace majetková: zakladatelská listina fideikomisu – poslední vůle Rambalda XIII. – vylučovala z držení moravských majetků kohokoliv, kdo se ožení s neurozenou ženou [*Passolunghi 1987: 153*]. Majetky by zdědili členové italské linie, jmenovitě Emanuelův bratranec Octavian Salvator. Dále však stejná listina vylučovala z dědictví fideikomisu všechny potomky vzniklé z takového manželství [*ibid.*], Emanuel by jim mohl

odkázat svou část alodních statků (Okříšky a Pokojovice) a své vídeňské domy (s výjimkou majorátního paláce na Am Hof), nikoliv však více. Třetí řada problémů by měla původ ve vídeňské společnosti: Irmu by rozhodně v roli jeho manželky nepřijala.

Otázkou zůstává, zda láska k Irmě byla u knížete Emanuela romantické povahy, nebo byla vzdorem. Kníže se vždy přátelsky projevoval k lidem mnohem níže postaveným. Nešlo pouze o jeho nevlastního bratra, s nímž trávil své zahraniční *séjours*, či o Irmu, ale i o služebné, sekretáře, zahradníky, portýry. Přátelské chování sice nikdy nepřekročilo dané hranice, Emanuel trval na tom, aby byl osloven i obsluhován v souladu se svým postavením, znakem jeho konzervativismu je i fakt, že všechny své dopisy – až do doby, než se mu začala příliš třást ruka a diktoval je svému sekretáři – psal kurentem namísto latinky.²⁵ Avšak mezi níže postavenými se cítil lépe.

Z Mertonových čtyř typů deviantního chování [Downes – Rock 1989: 121–122] – tedy inovace, ritualismu, retreatismu a rebelie – spadá chování, kterým kníže Emanuel svůj vztah vyřešil, do kategorie retreatismu. Jde totiž o odklon nejen od očekávaných společenských, ale i rodinných norem, to však beze snahy o změnu. Kníže Emanuel normy své společnosti i rodiny týkající se vztahu a manželství odmítl, ani u jedné skupiny však neusiloval o přijetí své milenky či o změnu sociálních poměrů. Zatímco Merton ale k retreatismu řadí tuláky a vagabundy, Emanuel Collalto reprezentuje přesně opačný pól společnosti. Jako majorátní pán a hlava rodu si své odmítnutí norem a odklon od nich mohl dovolit.

Mesaliance jako deviace a její důsledky

Popsané problémy kníže Emanuel zprvu neřešil. Když se však vztah s Irmou ukázal být dlouhodobější, čelit musel odporu rodiny. Kromě nového bytu v paláci na Rathausstrasse si právě v té době začal dlouhodobě pronajímat vilu v Luzernu a byt v Paříži [MZA, G169, kart. 452, inv. č. 480]. V obou místech s Irmou trávil podstatnou část roku, vídeňské společnosti se věnoval stále méně, stejně jako politickým a ostatním povinnostem. V rodině tradiční titul rytíře maltéžského řádu byl v jeho případě pouze čestný, k převzetí dědičného křesla v Panské sněmovně (Herrenhaus) nikdy nebyl povolán, v Moravském zemském sněmu nezasedal. V podstatě rezignoval i na všechny společenské akce. Z velkého vídeňského karuselu v roce 1894 si sice uschoval album s vlastnoručně psanými jmény jednotlivých šlechticů, sám se jej však neúčastnil. Neřešitelné se však ukázaly být problémy, které by mu manželstvím vznikly s držením fideikomisu: Octavian Salvator, syn strýce Alfonse a později i jeho prvorozený syn Rambald – čekatelé fideikomisu – na svatbu s Irmou nepokrytě pohlíželi jako na vlastní příležitost, neboť Emanuel byl již od svého narození čarou přes rozpočet hraběcí linie jeho strýce Alfonse [blíže viz Koumar 2019].²⁶ Do doby, než mu v roce 1886 zemřela matka, trávil Emanuel s Irmou čas častěji mimo Vídeň než v ní. Avšak po její smrti měl náhle Emanuel nejen klid od jejích nervových výbuchů, ale i volnější ruce pro svůj vztah. Na konci příštího roku se s Irmou poprvé objevil na svých moravských statcích a nevlastnímu bratrovi si postěžoval, jak mu

²⁵ Latinku korunního prince Rudolfa a jeho matky považuje v době, kdy příslušníci arcivévodského rodu používali zásadně kurent, za znak nonkonformismu a liberálnosti Christiane Scholler [2014: 54].

²⁶ Do doby Emanuelova narození – dvacet let po svatbě jeho rodičů – byl za zachránce rodové linie považován Alfonsův syn Octavian pojmenovaný proto Salvator. Emanuelovo narození bylo pro Octaviana Salvatora a jeho otce jistě nepřijemným faktem.

rodina dává najevo odpor k jeho lásce [Flesar 2015: 521]. Se svou milou v roli snoubenky trávil na Moravě i své letní *séjour* roku 1888. Návštěvy Dubských v Lysicích, Kinských v Moravském Krumlově či Belcrediů v Jimramově prováděl sice sám či se svým bratrem, na cesty však vyrážel především s Irmou. To nesla rodina nelibě: obvinila jej z okázalého utrácení peněz s lidmi z „demimonde“ (čímž byl myšlen především Emanuelův nevlastní bratr a Irma) [MZA, G169, kart. 308, inv. č. 322, s. 348], nerada hleděla i na jeho nákladnou lásku ke koním – pravidelně chodíval pít čaj do vídeňského Jockey Clubu – i na jeho nákladnou štedrost. Emanuel na oplátku projevoval jen mizivé snahy o zvelebení či vůbec údržbu fideikomisních majetků a zámků. Jeho snahu stáhnout se ze společnosti a vzdálit se pozornosti příbuzenstva symbolizuje též fakt, že stále méně využíval svůj byt v paláci na Rathausstrasse a postavil si novou, pohodlnou vilu, tentokrát však mimo město, v Heiligenstadtu. Na Armbrustergasse 33 vznikla neorenesanční vila v obrovské zahradě, jež se napříště stala hlavním vídeňským domem, v němž se Emanuel s Irmou zdržovali.²⁷

Avšak není to jen tak, že se kníže Emanuel stranil společnosti a čelil tlaku rodiny, společnost se též stranila jeho. Dehonestujícím pro aristokrata první společnosti totiž nebyl jenom sňatek s příslušníkem jiné vrstvy, ale i dlouhodobý vztah s takovou osobou. Šlo už jen o to, že pro samotného Františka Josefa I. byl rozdíl mezi aristokracií a zbytkem společnosti nepřekročitelný, ostatně hluboké zklamání mu v tomto ohledu v roce 1900 přinesl morganatický sňatek následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, o kterém následník prohlásil, že je z lásky a že se spojit s jinou ženou nemůže [Weissensteiner 1999: 130]. Navíc, i když nerovnorodý sňatek nebyl omezením *de jure*, určitá právní omezení představoval například pro členství v Panské sněmovně i pro držení fideikomisu.²⁸ V první společnosti však kníže Emanuel pro svůj dlouholetý vztah s neurozenou ženou přestal být váženým *épouser*, mizely pozvánky na plesy a společenské události a kníže se uzavíral do sebe a své heiligenstadtské vily nejen kvůli své rezervované povaze, ale zkrátka i proto, že se jeho pozice ve společnosti změnila. Nejinak tomu bylo i v rodině. Octavian Salvator sledoval Emanuelovy majetkové poměry velmi pozorně. Když kníže v roce 1907 vyjednal přesun collaltovského archivu z Brtnice do Brna, byl to právě Octavian, kdo podal stížnost k vrchnímu soudu, navzdory skutečnosti, že depositní smlouva dávala držiteli svěřenectví plné vlastnické právo [Smutný 1995] a nebylo se tudíž čeho obávat. Když zase Emanuel se svým bratrem Mauriciem přijel v roce 1909 na návštěvu na zámek v San Salvatore, byl přivítán rozpačitými pohledy: v očích příbuzenstva jeho cesty s levobočkem jenom potvrzovaly sklon k polosvětlu [Flesar 2016: 564]. S kým si Emanuel v rodině alespoň částečně rozuměl, byl Octavianův mladší syn Manfred. Ten měl sám poměrně bouřlivé mládí v armádě²⁹ a jako mladší syn bez naděje na dědictví žil nejprve v meklenburském Teschendorfu, kde se mu narodily jeho čtyři děti, a později v dolnorakouském Staatzu, který vyženil jeho dědeček Alfons.

²⁷ K domu i jeho dalším osudům viz Koumar [2019b].

²⁸ V držení fideikomisu ostatně panovala až absurdní omezení. Za všechny lze zmínit situaci (kterou lze navíc vztáhnout na samotného Emanuela Collalto), kdy jeho držitel vyhrál v loterii. V takovém případě jeho výhra patřila do fideikomisní podstaty a on sám s ní nemohl disponovat [Georgiev 2001: 75–76]. Držitel svěřenectví totiž nebyl jeho vlastníkem, ale pouze správcem jmění a podléhal dohledu čekatelů a bezprostřednímu dozoru kurátora.

²⁹ U pardubického 8. dragounského pluku se zaručil vlastnoručně padělanými směnkami, před jejichž splácením uprchl. Viz [Mährisches Tagblatt, 8. 7. 1892: 5; Salzburger Volksblatt, 15. 7. 1892: 5].

Skutečnost, že byl vztah s Irmou bezdětný, sice rodinnou i společenskou situaci knížete Emanuela zjednodušila, lze se však stěží dohadovat, zda šlo o náhodu či plán. Antikoncepce v Emanuelově době již existovala: kaučukové kondomy se vyráběly od roku 1843 [Fellnerová – Unterreinerová 2013: 17], a i když byly velmi nákladné, pro knížete Collalto to stěží mohl být problém. Svému bratrovi si poprvé postěžoval, že jeho majetky přejdou na ostatní rodové větve, teprve v roce 1902, když již Irmě bylo 45 let a těhotenství bylo nepravděpodobné [Flesar 2016: 546]. Jisté však je, že deviační chování v oblasti soukromého života učinilo Emanuela Collalto rezervovaným a do značné míry samotářským. Svou družku se naučil ukrývat (i když šlo o tajemství veřejné) a pozornosti byl zvyklý unikat i sám. V roce 1908 se tak například zúčastnil lovecké výpravy do Habeše (dochoval se ručně psaný deník [MZA, G169, kart. 393, inv. č. 245]), aniž si jej však všiml tisk, jehož zájmu jinak výprava vedena německým dobrodruhem Holtzem, neunikla [Koumar 2019c]. Ačkoliv pár stále cestoval – trávil podzimní pobyty v Karlových Varech, Francii i Uhrách – tisk si všiml cest knížete nikoliv jeho milenky. Co se Army týče, Emanuelova praneteř jí vyčetla především fakt, že za 50 let společného života nepochytila nic z Emanuelových zvyků a vzdělání, i když ji přes zjevnou nechuť k dobru přičetla vkus v oblékání, krásu a srdce na pravém místě [MZA, G169, kart. 308, inv. č. 233, s. 362]. V kronice Flesarů je popisována její příjemná povaha i fakt, že Emanuela stály mnoho peněz její bezhlavé nákupy [Flesar 2016: 533nn.]. Navzdory Emanuelovým občasným záletům [ibid.: 560] i nepřízni rodiny a první společnosti vydržel nicméně jejich vztah až do stáří.

Hrabě Octavian Salvator zemřel v roce 1912, jeho bezdětný dědic Rambald (1868–1913) jej následoval o rok později [Moro 2018: 115], což pro Emanuela znamenalo především ztrátu bezprostředního ohrožení ze strany rodiny. Čekatelem fideikomisu se stal Manfred, který sice stárnoucího prastrýce neměl přímo v lásce, jak již bylo řečeno, přeci jen však k sobě měli blíže. Do manželství s Irmou přesto Emanuel Collalto vstoupil teprve po válce, v roce 1919. Teprve v nově vzniklém Československu, které zrušilo šlechtické tituly a již v únoru 1919 vzneslo požadavek na zrušení fideikomisů (zrušeny byly teprve zákonem č. 179 z 3. 7. 1924) [Georgiev 2001: 79], se kníže, který přijal československé občanství, přestal obávat majetkových důsledků. Manželství bylo bezdětné a stárnoucí

Obrázek 2: Zbožná vzpomínka na Emanuela Collalto, J. Heindl, Wien 1925. [Knihovna Národního muzea, inv. č. ÚO 488, Creative Commons Licence]

kníže začal jednat s Manfredem, zaměstnaným v té době na italských statcích rodu, o tom, že by mu – s podmínkou vysoké apanáže pro sebe a Irmu – moravské svěřenectví předal [MZA, G169, kart. 308, inv. č. 233, s. 345]. Šlo tedy především o to, zabezpečit slečnu Irmu pro případ Emanuelovy smrti.

Manželství bylo uzavřeno 28. 5. 1919 v heiligenstadtském farním kostele Archanděla Michaela, jen pár kroků od vily na Armbrustergasse 33, v podstatě v tajnosti. Svědkem byl právě Manfred – který předtím sám naznačil, že ze sňatku nebude vyvozovat žádné důsledky [Mensdorff-Pouilly 1950: 95] – dále syn Emanuelovy neteře Max Kielmansegg, který v té době využíval knížecí byt na Rathaustrasse a jeho rodina obývala zámek v Brtnici, synovec Eduard Walderdorff a Emanueleem finančně zavázaný hrabě Julius Salburg. Jednašedesátiletá Irma pro účely svatby přijala jméno Marie Sofie Josephine (dále nicméně používala původní jméno, které je též uvedeno na jejím hrobě v Hietzingu), což měl zřejmě být odkaz k Sofii Marii Josephine von Hohenberg, zmíněné morganatické – v Sarajevu zavražděné – manželce Františka Ferdinanda d'Este. Do seznamu jmen svatební knihy jméno Collalto – na rozdíl od jména nevěsty – nicméně zapsáno nebylo [Matrikula, Trauungsbuch 02–15, 1912–19, Wien 19, Heiligenstadt: 199].

Závěr

I když rodinné chování knížete Emanuela Collalto e San Salvatore bylo z hlediska jeho společenské vrstvy po celých 50 let deviační, teprve když mu bylo 64 let, stalo se takovým úředně. Stalo se jím však v době, kdy již deviační ve smyslu starého Rakouska-Uherska i zakladatelské listy moravského svěřenectví nebylo. Irma se v novinách poprvé jako kněžna Collalto objevila teprve krátce před manželovou smrtí (v roce 1924) [Wiener Salonblatt 21. 9. 1924: 3] a byla jí věnována chabá pozornost. Zmíněna byla znovu teprve její smrt v roce 1931. Ačkoliv dříve od přechodu k pouhému vztahu k manželství knížeti předtím bránil především strach ze ztráty majetkového postavení – rád hrál, obdivoval dobré koně, nakupoval cenná umělecká díla a po celý život v žádném případě nešetřil – hlavní společenské sankce, které deviaci stíhají: ztráta společenského či politického postavení, pro něj nikdy postrachem nebyly. Mohla za to jistě především jeho povaha, je však nutné si uvědomit, že ta se utvářela právě v důsledku jeho života, který vedl stranou, mimo pozornost své společenské vrstvy.

Sociální kontakty samotné Irmy byly pravděpodobně ještě omezenější. Po boku svého manžela poznala mnohé dámy, jen stěží se jim ale mohla cítit rovná. Naprostého přerušení rodinných vztahů svého manžela mohla dobře využít – sama zmíněná Giselda Mensdorff-Pouilly si myslela, že tím mohla hodně získat [Mensdorff-Pouilly 1950: 95], nikdy tak však neučinila. Po smrti svého manžela (v závěti jí zabezpečil, avšak situace poválečného Rakouska nepřála okázalému životu, viz Koumar [2019a; 2019b]) nadále navštěvovala zámek v Uherčicích, kde se potkávala s Manfredovou rodinou. Snažila se s nimi mluvit vysokou němčinou, zastřít svůj vídeňský akcent, čímž se zalíbila Manfredově dceři Giseldě, naopak nelibost si vysloužila u staré panny Marie-Therese, která pro její lásku neměla nejmenší pochopení. Užší vztah nicméně pravděpodobně navázala alespoň s Manfredovou manželkou Theklou, jediná její fotografie dochovaná v collaltovském archivu je věnovaná právě jí. Po smrti svého manžela jeho vilu prodala a odstěhovala se zpět k Hietzingu, odkud pocházela, a kde měla též blízko k manželovu hrobu. Dožila v menším domě na

Premrenergasse 15. Ona i její manžel však dosud přetrvali v paměti obyvatelů bývalé menší vily na Eroicagasse, kterou Emanuel využíval jako kancelář a garáž svého auta: vila na Armbrustergasse byla díky tehdy ještě nezastavené uliční čáře jen pár kroků od ní.³⁰ Lovecké trofeje, které kníže věnoval svým správcům, řidiči a služebným dodnes zdobí stěny domu paní Elsingerové.³¹

Ačkoliv sociální deviace bývá považována za jev, jenž je nutno hodnotit negativně, odlišnost a odchylky od normálu provází též proces sociální inovace [*Urban 2008a*]. Tou však vztah knížete Emanuela s Irmou Büttner nebyl. Nebyl nutně ani pouhým propadnutím polosvětů a prosté pudovosti, z čehož knížete obviňovala jeho rodina [*MZA, G169, kart. 308, inv. č. 233, s. 348*], ve společnosti vždy existuje jistý toleranční limit k přestupkům, který se kníže Emanuel snažil nepřestoupit: se svou milenkou proto nenavštěvoval své přátele a nesnažil se o její zařazení do vídeňské společnosti. Jak již bylo řečeno, taktikou adaptace na požadované sociální hodnoty a reakcí na anomii vznikající v modernizujícím se světě – avšak ve společnosti nejméně zasažené modernou [*Hamann 2006: 15*] – byl u knížete Emanuela retreatismus (únik) [*Merton 2000: 146*]. Od konformismu se svým vztahem odchýlil, ovšem k inovaci či rebelii nikdy nedošel. Následkem tohoto úniku byl ovšem fakt, že kníže začal být vnímán jako rezervovaný a samotářský podivín [*Moro 2018: 125*]: což byla snaha legalizovat jeho chování odkazem k jeho povaze, jež se však nutně utvářela právě pod vlivem úniku a reakce společnosti na jeho chování. Jako každý nonkonformista byl ovšem za svou deviaci i osočován. Po smrti byl v komunistickém *Srpu* a v letáku *Nalevo* označen za zpustlíka, který své majetky rozházel ve Vídni s pochybnou ženštinou [viz *Venkov 10. 10. 1925: 8*]. Irma i Manfred Collalto tehdy podali žalobu a soud vyhráli [*ibid.*].

Sociální deviace je pojem relativní: záleží totiž na společnosti, její vrstvě a především době, v níž je jako deviace vnímána. Jako nonkonformitu nechápal chování svého bratra ve své době Mauricio Flesar, který slečnu Irmu považoval za jeho manželku dávno před svatbou. Je však jisté, že do značné míry chápal své chování jako deviaci sám kníže Emanuel: jeho snaha o stažení se ze společnosti je toho důkazem. Knížetem Emanuelelem jeho větev rodu vymřela. Děti své sestry sice dobře zabezpečil, ti však nesli jména rodu Kielmasegg a Walderdorff. Moravské statky přešly na jeho dědice Manfreda a jeho pět dětí. Ti si sice z podivínského prastrýčka, ve svém rodinném životě vzor nevzali, jejich manželství byla – co se požadavků aristokratického světa týče – ukázkově rovnorodá, v pohnuté meziválečné a válečné době však již sociální deviací nebyla natolik urozenost manželů jako jejich národnost a státní občanství. Moravští Collaltové počínaje knížetem Manfredem si ponechali občanství italské, což se jim ale vymstilo nejen konfiskací majetku po roce 1945, ale i nemožností tento majetek po roce 1989 restituovat. To je však již jiný příběh.

³⁰ Dnes je nutno celou vilovou čtvrť obejít, vila na Eroicagasse 9 se navíc dochovala ve zcela změněné podobě.

³¹ Za cenné informace o těchto trofejích, stejně jako za získání fotografií z archivů současných obyvatel domu na Eroicagasse 9 vděčím vydavateli časopisů *Döblinger Extrablatt* a *Döblinger Spaziergänge*, panu Wolfgangu E. Schulzovi, s nímž mne spojuje hluboký zájem o téma a zaujetí pro výzkum.

Bibliografie

Prameny

- Collalto, Emanuel [1896]. *Dienstpragmatik für die in diensten Seiner Durchlaucht der hochgebornnen Herr Emanuel Fürsten Collalto et San Salvatore*. Wien 1896.
- Flesar, Václav [2015]. *Kořeny věků. Kronika rodu Flesarů psaná v letech 1423–1923*. Jimramov: Václav Flesar.
- Mensdorff-Pouilly, Giselda [1950]. *Erinnerungen. Band 1. Ernsdorf*. Soukromý archiv hraběnky Isabellly Collalto-deCroÿ.
- Moravský zemský archiv (MZA) Brno, fond G1169, Rodinný archiv Collaltů.
- Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Wien, Bildarchiv und Grafiksammlung.

Literatura

- Bačkovský, František [1895]. *Slovník cizojazyčný obsahující výklad cizích slov v češtině užívaných aneb české náhrady za ně*. Praha: Grund a Svatoň.
- Bauman, Zygmunt [2013]. *Tekutá láska: o křehkosti lidských pout*. Praha: Academia.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth [2014]. *Dálková láska: životní formy v globálním věku*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bezcený, Zdeněk [1999]. Sňatky české šlechty ve druhé polovině 19. století. In: Petrbock, Václav (ed.). *Sex a tabu v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, s. 88–93.
- Bezcený, Zdeněk [2005]. *Příliš uzavřená společnost. Orliční Schwarzenbergové a šlechtická společnost v Čechách v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.
- Boswell, John [1995]. *The Marriage of Likeness: Same-Sex Unions in Pre-Modern Europe*. London: Villard.
- Downes, David – Rock, Paul [1989]. *Understanding Deviance*. Oxford: Calderon Press.
- Durkheim, Émile [1921]. La famille conjugale. *Revue philosophique* 90, 1921: 2–14.
- Durkheim, Émile [2004]. *Společenská dělba práce*. Brno: CDK.
- Elbel, Petr – Schmidt, Ondřej [2019]. *Z Trevisa do Brtnice. Příběhy šlechtického rodu Collalto ukryté v českých archivech*. Brno: Masarykova univerzita.
- Fellnerová, Sabine – Unterreinerová, Katrin [2013]. *Milostné plotky v Habsburské monarchii*. Praha: Ikar.
- Georgiev, Jiří [2001]. České fideikomisy v posledních letech své existence (Poznámky k aspektům archivním a právním). In: *Paginae Historiae*. Praha: Státní ústřední archiv, s. 71–97.
- Giddens, Anthony [2012]. *Proměna intimity. Sexualita, láska a erotika v moderních společnostech*. Praha: Portál.
- Glassheim, Eagle [2012]. *Urození nacionalisté: česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*. Praha: Garamond.
- Hamann, Brigitte [2006]. *Bertha von Suttner – Život pro mír*. Praha: One Woman Press.
- Hamannová, Bridgitte [2002]. *Moje milá, dobrá přítelkyně! Milostný vztah císaře Františka Josefa I. a herečky Kateřiny Schrattové*. Praha: Euromedia Group.
- Klabouch, Jiří [1962]. *Manželství a rodina v minulosti*. Praha: Orbis.
- Katrňák, Tomáš – Hubatková, Barbora [2015]. Lze předpovědět, jaký bude náš budoucí manželský partner? In: Lyons, Pat – Kindlerová, Rita (ed.). *47 odstínů české společnosti*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 120–124.
- Kazlepka, Zdeněk [2011]. *Ostrov italského vkusu. Umělecký mecenáš Antonia Rambalda hraběte z Collalto a San Salvatore mezi Itálií, Vídní a Moravou v první polovině 18. století*. Brno: Barrister Principal.
- Koláčný, Ivan [2006]. *Řády a vyznamenání Habsburské monarchie*. Praha: Elka Press.
- Koumar, Jan [2019]. The Last Princes of the House of Collalto e San Salvatore in Moravia. *Historický časopis* 67 (4): 633–657.
- Koumar, Jan [2019a]. Emanuel Collalto e San Salvatore. Tři pohledy na život „posledního muže starého režimu v Rakousku“. *Moderní dějiny* 27 (2): 31–53.
- Koumar, Jan [2019b]. Vídeňská a moravská sídla Emanuela Josefa 4. knížete Collalto e San Salvatore. *Historica* 10 (1): 33–47.
- Koumar, Jan [2019c]. „Krajina opálených lidí“. Habešská cesta Emanuela Collalto e San Salvatore v roce 1908. *História* 18 (3): 26–32.

- Lenderová, Milena – Tinková, Daniela – Hanulík, Vladan [2014]. *Tělo mezi medicínou a disciplínou. Proměny lékařského obrazu a ideálu lidského těla a tělesnosti v dlouhém 19. století*. Praha: NLN.
- Maloň, Lubor [2006]. Mesaliance prince Rudolfa Lobkovice. In. *Mezi Jihlavou a Vídní 1700–1900: sborník přednášek z konference 25.–27. 10. 2006*. Jihlava: Muzeum Vysočiny, s. 55–58.
- Maloň, Lubor [2007]. „Nesouhlasíme s tvou svatbou, a jestliže ji uzavřeš, vyvodíme důsledky“. Šlechtické mesaliance na přelomu 19. a 20. století. In. *Oznamuje se láskám našim, aneb, Svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*. Sborník z konference konané 13.–14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích. Pardubice: Východočeské muzeum, s. 87–94.
- Merton, Robert, K. [2000]. *Studie sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Moro, Pierandrea [2018]. *Collalto. Storia di un casato millenario*. Roma: Viella.
- Možný, Ivo [2008]. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nye, Robert A. [1993]. *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*. New York, London: Oxford University Press.
- Passolunghi, Angelo [1987]. *I Collalto: linee, documenti, genealogie per una storia del casato*. Villorba: B&M edizioni.
- Radway, Janice A. [1984]. *Reading the Romance*. North Carolina: The University of North Carolina Press.
- Reif, Heinz [1999]. *Adel im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenbourg.
- Sandgruber, Roman [1978]. Österreichische Agrarstatistik 1750–1918. In. Hoffmann, Alfred – Matis, Herbert (ed.). *Wirtschafts- und Sozialstatistik Österreich-Ungarns*, 2. Wien.
- Scholler, Christiane [2014]. *Můj pradědeček František Ferdinand. Příběh arcivévodě Františka Ferdinanda očima jeho právničky Anity Hohenberg*. Líbeznice: Vikend.
- Simmel, Georg [1923]. Die Koketterie. In. *Philosophische Kultur: Gesammelte Essays*. Leipzig: Kröner.
- Smutný, Bohumír [1995]. Depozita v Moravském zemském archivu v Brně do r. 1918. In. Smutná, Kateřina – Štarha, Ivan. *155 let archivnictví v českých zemích: sborník příspěvků z konference uspořádané u příležitosti 155. výročí založení Moravského zemského archivu v Brně ve dnech 31. května – 1. června 1994*. Brno: Moravský zemský archiv.
- Švaříčková-Slabáková, Radmila [2007]. *Rodinné strategie šlechty: Mensdorffové-Pouilly v 19. století*. Praha: Argo.
- Urban, Lukáš [2008]. *Sociální deviace*. Plzeň: Aleš Čeněk.
- Urban, Lukáš [2008a]. O deviaci v současné společnosti. In. Šubrt, Jiří a kol. *Soudobá sociologie II. Teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum, s. 354–392.
- Vácha, Štěpán a kol. [2009]. *Karel VI. a Alžběta Kristýna. Česká korunovace 1723*. Praha: Paseka.
- Wagnerová, Alena [2013]. *Bol lásky prodejné: ze života Johannese Nádherného a jeho milostných družek*. Praha: Argo.
- Wandruszka, Adam [1971]. Die „Zweite Gesellschaft“ der Donaumonarchie. In. Heinz Siebert (ed.). *Adel in Österreich*. Wien: Kremayr & Scheriau.
- Weissensteiner, Friedrich [1999]. *Franz Ferdinand – Der verhinderte Herrscher*. München: Piper Verlag.
- Winch, Robert F. [1958]. *Mate-Selection: A Study of Complementary Needs*. New York: Harper and Row.
- Winkelhoferová, Martina [2009]. *Šlechtictví zavazuje: osudy žen v c. k. monarchii*. Praha: Ikar.
- Županič, Jan – Stellner, František [2001]. *Encyklopedie knížecích rodů zemí koruny české*. Praha: Aleš Skřivan ml.
- Županič, Jan [2006]. *Nová šlechta rakouského císařství*. Praha: Agentura Pankrác.
- Županič, Jan [2011]. Rakouská šlechta na prahu moderní doby. In. Knoz, Tomáš – Dvořák, Jan (ed.). *Šlechta v proměnách věků*. Brno: Matices Moravská, s. 194–207.

Jan Koumar (*1978) vystudoval na Fakultě humanitních studií UK obor Historická sociologie a doktorský obor Aplikovaná etika. Zabývá se tématem etiky sexuality a každodenního chování, dále historií 19. a 20. století.

„Russkij Mir“ – nadnacionální integrační projekt či projev postsovětského imperialismu?

KIRILL SHEVCHENKO*, PETR LOZOVIUK**

„Russkij Mir“ – Transnational Integration Project or Manifestation of post-Soviet
Imperialism?

Abstract: A seemingly new geopolitical term appeared in post-Soviet political discourse during the 90's of the last century: Russkij Mir (Russian Peace). Generally formulated, this term stands for a large international community of people who share a sense of belonging to Russian culture and Russian language and share a “devotion to the values of Russian civilization”. The formation of the concept of Russkij Mir by the Russian elite and its implementation into politics can be interpreted as the result of efforts to overcome the deep crisis that hit, after the break-up of the Soviet Union, the Russian Federation and other post-Soviet states. Moreover, it can be seen as one of the results of the search for a new Russian identity under new social, political and international conditions that appeared after 1991. The aim of this study is to outline the creation of this important Russian project through a historical sketch and ethnocultural argumentation. Moreover, this study points out its current social relevance by describing examples from Russian, Belarussian and Ukrainian environments.

Keywords: Russkij Mir; identity concepts; Russia; Belarus; Ukraine

DOI: 10.14712/23363525.2022.20

Úvodem

Vliv politické situace na společenský vývoj určité populace je evidentní zejména v situaci, během níž dochází k přehodnocování stávajícího společensko-politického řádu. Nestabilita politického systému může vést k „rozvibrování“ i dalších oblastí společenského života, včetně míry a způsobu artikulování kolektivní identity.¹ Zejména bezprostředně po válečných konfliktech, revolucích a jiných obdobných celospolečenských otřesech dochází nejen k překreslování politických map či ke změnám společensko-ekonomického pořádku, nýbrž i k modifikacím kolektivních identit populací, které jsou těmito změnami přímo zasaženy. V průběhu posledního století zažil východoslovanský prostor, o který především půjde v této studii, několik obdobně přelomových okamžiků. K restrukturalizaci intersubjektivních identitárních konceptů zde docházelo v návaznosti na společenské otřesy, jakými byla kupříkladu bolševická revoluce, etablování sovětské moci, obě světové války, rozpad SSSR a dále četné partikulární převraty, které se udály ve většině postsovětských republik.

* Prof. Kirill Shevchenko, Ph.D., Katedra právních disciplín, Ruská státní sociální univerzita (Filiálka Minsk, Bělorusko), ul. Narodnaja 21, 220107 Minsk, BY. E-mail: shevchenkok@hotmail.com

** Doc. Petr Lozoviuk, Ph.D., Katedra antropologie, Filozofická fakulta ZČU, Sedláčkova 15, 301 00 Plzeň. Email: lozoviuk@ksa.zcu.cz

¹ Ke vztahu mezi změnou politického systému a proměnou kolektivní identity srov. [Lozoviuk 2005: 45nn].

Ve všech těchto případech byla a je přítomna, byť ne vždy ve zcela zřetelně artikulované podobě, i otázka budoucí geopolitické orientace zúčastněných zemí. Tu je však v námi představované analytické koncepci třeba považovat za odraz převládajících identitárních paradigmat, s jejichž proměnou dochází i ke změně geostrategických zahraničněpolitických vektorů. Průběh aktuální politické krize v Bělorusku (a obdobně i nedávných událostí na Ukrajině či v Moldávii)² naznačuje, jak intimně je v postsovětském prostoru spojeno hledání nové geopolitické orientace s tzv. *Ruským Mirem* (dále RM), fenoménem, který stojí v popředí této stati.³

Explicitně se tento (zdánlivě) nový geopolitický termín objevil v postsovětském politickém diskurzu v průběhu 90. let minulého století. Nejobecněji formulováno se koncepcí RM rozumí široké mezinárodní společenství, jehož členy spojuje pocit příslušnosti k ruské kultuře, užívání ruského jazyka a dále „oddanost ruským civilizačním hodnotám“ [*Tiškov 2007: 2*]. Slovo „ruský“ přitom odkazuje na historické (tedy ne výlučně etnokulturní) kořeny této pospolitosti, sahající až do období starobylé Rusi, zatímco slovo „mir“ znamená společenství intersubjektivně propojených osob. RM tak lze interpretovat jako jeden z hlavních výrazů postsovětské ruské „civilizační koncepce“ [*Komarova 2018: 5*]. Tento pojem nechává jen málokoho z východoevropských publicistů, politiků, akademiků a dalších zainteresovaných pozorovatelů lhostejným, neboť vyvolává mnohé protichůdné pocity, emoce, politická očekávání a nejednoznačné diskuze. Někteří z účastníků těchto debat jsou přesvědčeni, že ideologie RM odráží důležitou politickou a sociokulturní realitu vzniknuvší po rozpadu sovětského impéria, jiní soudí, že RM je pouze politické heslo a nástroj realizace imperialistických záměrů části ruské politické elity [*Alejnikova 2017: 38*]. Cílem předložené studie je prostřednictvím historického náčrtu a za použití etnokulturní argumentace nastítnit proces formování představy o tomto významném ruském integračním projektu a pomocí příkladů především z ruského, běloruského a ukrajinského prostředí poukázat na jeho dnešní společenskou relevanci.

„Russkij Mir“ a historické kořeny jeho vzniku

Koncepce RM je založena na společné – faktické či údajné – historické zkušenosti východoslovanských národů a jejich kulturní a jazykové blízkosti. Prostřednictvím historické a kulturní argumentace je v jejím rámci apelováno na civilizační jednotu východoslovanských pravoslavných národů.⁴ Ústřední historický argument, mající podpořit tuto koncepci, je spatřován ve skutečnosti, že na rozdíl od západních a jižních Slovanů, kteří navzdory kulturní a jazykové příbuznosti neuspěli vytvořit společný stát a od raného středověku se vyvíjeli v rámci různých státních útvarů, východní Slované dokázali vybudovat jednotný východoslovanský státněpolitický celek, Kyjevskou Rus, která existovala

² Studie byla redakci HS zaslána v říjnu 2020. Z tohoto důvodu text nijak nereaguje na nejnovější vývoj událostí spojených s aktuálním rusko-ukrajinským válečným konfliktem.

³ Domácí badatelské prostředí již disponuje několika studiemi, které se cíleně věnují sledovanému fenoménu [srov. např. *Kurfürst 2018; Solik – Baar 2016*]. Na rozdíl od těchto a podobně orientovaných prací přistupuje předložená studie k tématu spíše než z politologické pozice z hlediska historicky a etnologicky fokusovaných kontextů. Jsme přesvědčeni, že takto akcentovaný přístup napomáhá vhodně osvětlit kulturně imanentní významy předmětu našeho zájmu.

⁴ Jak bude ještě zmíněno níže, může se však jednat i o některé další historicky, kulturně a religiozně blízké státy, resp. národy.

od konce 9. do 12. století.⁵ Již český historik Josef Pervolf, který v 19. století působil na ruské Carské univerzitě ve Varšavě, zdůrazňoval tezi, že právě tato okolnost představovala v raném středověku, ve srovnání s jižními a západními Slovany, „východoslovanskou zvláštnost“ [Pervolf 1874: 6].

Podobně jsou i dnešní stoupenci koncepce RM přesvědčeni, že to bylo právě politické sjednocení východoslovanských kmenů dynastií Rurikovců a jednotnou pravoslavnou církví, co historicky přispělo k pozdějšímu formování unitární ruské identity, která se ukázala být natolik pevnou, že dokázala přetrvat několik století [Toločko 1987: 187–188]. Představitelé tradiční ruské historiografie jsou dále toho mínění, že k institucionálnímu ukotvení jednotné ruské identity došlo již v Kyjevské Rusi, což se údajně projevuje v celé řadě dobových historických pramenů [Rybakov 1993: 5–7]. Někteří odborníci soudí, že samotný výraz RM byl poprvé použit ve druhé polovině 11. století v jednom náboženském textu⁶ a že jeho tehdejší význam se významně blížil dnešnímu [Nazarenko 2013: 12–13]. Jiní naopak argumentují, že spíše než o pevně ustálený pojem se v této době jednalo o náhodnou formulaci a představa o RM jakožto identitární koncepci ještě neexistovala [Alejnikova 2017: 4–7].

Stoupenci primordialistického pojetí ruské identity dále argumentují, že po rozpadu Kyjevské Rusi v polovině 12. století a po podmanění severovýchodní Rusi Mongoly a západní Rusi Litevci v průběhu 13. století, se v ruských knížectvích zachovalo vědomí všeruské jednoty a to i přes jejich politickou roztržičnost a podřízenost cizím mocnostem [Toločko 1987: 188]. Nicméně vývoj západní Rusi v rámci Velkého knížectví litevského (dále VKL) a severovýchodní Rusi jako souboru knížectví závislých na tatarské Zlaté Hordě způsobil postupné prohlubování rozdílů mezi východoslovanským obyvatelstvem západní a severovýchodní Rusi. Podle tradiční ruské historiografie, právě tato okolnost vedla k postupnému rozdělení staroruského etnika na tři části a k postupnému formování Velkorusů v severovýchodní, Malorusů v jihozápadní a Bělorusů v západní Rusi [srov. Kojalovič 2006].

Vědomí příslušnosti k jednotnému národu ve všech těchto oblastech ovšem údajně stále převládalo, a když Moskevské knížectví začalo politicky sjednocovat ruské země, bylo toto úsilí podpořeno i v dalších ruskojazyčných teritoriích. Za hlavního architekta moci Moskevského knížectví je pokládán níže Ivan I. Daniilovič zvaný Kalita, panující ve druhé čtvrtině 14. století. Ve své sjednocovací politice byl aktivně podporován tehdejší hlavou Ruské pravoslavné církve metropolitou Petrem, který byl rodákem z východní Haliče resp. z červené Rusi, v dnešní terminologii západní Ukrajiny. Pro ukrajinské nacionalisty musí jistě působit překvapivě informace, že tento představitel západní Ukrajiny byl spoluzakladatelem moci Moskevského státu, který se počátkem 80. let 15. století zasloužil o definitivní svržení tatarského jha a následného sjednocení celého severovýchodního Ruska. V následujícím období, tedy počátkem 16. století, počala moskevská knížata projevovat zájem i o západoruské země v rámci Litvy. Rurikovci totiž z dynastického a náboženského hlediska pokládali tyto oblasti za své naprosto legitimní dědictví. Tato okolnost byla příčinou napjatých vztahů mezi Moskevským knížectvím a Velkým knížectvím litevským,

⁵ K problematice východoslovanské státnosti z pozice různých historiografických diskurzů srov. [Schorkowitz 2000]. Zde lze nalézt i rozsáhlý seznam sekundární literatury k tématu.

⁶ Důkazy společné a jednotné ruské identity východoslovanského obyvatelstva Kyjevské Rusi jsou hledány v historických pramenech, například v rukopisu kyjevského mnicha Nestora, sepsaného začátkem 11. století.

kteří se roku 1569 spojilo s Polskem, čímž došlo k vytvoření polsko-litevské federace, v historiografii známé pod označením „Řeč pospolitá“.

Zatímco severovýchodní Rus, i když závislá na tatarské Zlaté Hordě, disponovala širokou vnitřní autonomií,⁷ západní a jihozápadní Rus měla v rámci VKL jiné postavení. Na počátku své existence ve 13. až 14. století bylo VKL v podstatě východoslovanským státem se staroruštinou⁸ jako úředním jazykem a staroruským právním systémem. Postavení místního východoslovanského obyvatelstva se prudce zhoršilo po uzavření tzv. Krevské unie mezi Litvou a Polskem z roku 1385 a obzvlášť po uzavření tzv. Lublinské unie z roku 1569, kdy došlo ke vzniku zmiňovaného společného polsko-litevského soustátí. Stále rostoucí diskriminace pravoslavné církve a věřících, působení jezuitů a různé metody dobového etnokulturního inženýrství vedly k rychlé katolizaci a polonizaci západoruské a litevské elity. Z tohoto důvodu došlo již během 17. století k úplnému odcizení mezi západoruskou feudální vrchností, která převzala polskou identitu a zcela se polonizovala, a prostým lidem, který stále užíval místní hovorový jazyk a zachovával věrnost tradičnímu pravoslavnému náboženství [srov. *Kojalovič 2006: 110–129*].

Z iniciativy polských vládnoucích kruhů a jezuitů došlo roku 1596 v západoběloruském Brestu – navzdory protestům pravoslavné veřejnosti – k zavedení církevní unie pravoslavné a katolické církve. Část místních pravoslavných hierarchů uznala papeže hlavou nově zformované tzv. uniatské církve,⁹ pravoslavná církev byla postavená mimo zákon a místní úřady začaly nutit pravoslavné obyvatelstvo přijímat unii [*Kojalovič 2006: 197–198*]. Existence této církve je dnes nacionálně orientovanými Bělorusy hodnocena jako „mocný faktor formování a upevnění běloruské národní identity“ [*Kirčanov 2011: 111*]. Velkoruský orientovaní historici hodnotili zavedení brestské unie jako další nástroj upevnění moci katolického Polska v západoruských zemích a také jako nástroj polonizace východoslovanského obyvatelstva [*Naumovič 1889: 2–3*]. Inovace náboženského života, které přinesla Brestská unie, se stala podnětem k mobilizaci místní pravoslavné veřejnosti. Střediskem obrany tradiční pravoslavné víry a „ruské kultury“ se stala četná západoruská *bratrství* (братства), která vznikala ve Lvově, ve Vilniusu, v Kyjevě a v dalších městech, ale i na venkově západní a severozápadní Rusi.¹⁰

V rámci těchto bratrství probíhala intenzivní intelektuální činnost, která měla primárně za cíl odůvodnit právo pravoslavné církve na existenci. Odkazem na dědictví Kyjevské Rusi počali představitelé těchto spolků zdůrazňovat politickou a náboženskou jednotu ruských zemí – Malé Rusi, Bílé Rusi a Velké Rusi. Západorusští vzdělanci přitom hledali ochranu před polským a katolickým vlivem v Moskevském státě [srov. *Vosovič 2020*]. Roku 1674 bylo v Kyjevě archimandritou Kyjevo-Pečerského kláštera Innokentijem Gizelem vydáno významné historické dílo „*Synopsis*“, které prohlašovalo historickou jednotu všech větví ruského národa (Malé, Bílé a Velké Rusi) s jedinou státní tradicí. V této souvislosti je důležité zdůraznit, že právě tento kyjevský spis významně ovlivnil historické a politické myšlení

⁷ Její závislost byla většinou omezena na pravidelnou výplatu daně tatarským chánům.

⁸ Tento spisovný jazyk je dnes běloruskými nacionalisty považován za středověkou formu běloruštiny, srov. [*Kirčanov 2011: 17*].

⁹ Uniatská církev, zachovávající východní (pravoslavný) ritus, věroučně a formálně ovšem sjednocena s Římem (západním katolicismem), představovala pro místní pravoslavné obyvatelstvo kulturně přijatelnou formu přivedení ke katolicismu a jeho prostřednictvím pro kulturní sblížení se Západem. V běloruských oblastech byla uniatská církev likvidována carskou správou roku 1839 [*Kravcevič – Smolenčuk – Tokt 2011: 91*].

¹⁰ Podrobněji k této problematice srov. [*Vosovič 2020*].

ve vlastním Rusku a až do konce 18. století představoval jedinou všeobecně uznávanou příručku k ruským dějinám [Miller 2003: 21–22]. Je určitou ironií osudu, jak poznamenal ruský historik Alexej Miller, že tradiční koncepce ruských dějin vznikla v Kyjevě. Na druhé straně nepřekvapuje, že po jejím převzetí carskou administrativou se vůči ní polemicky vymezovali všichni ukrajinští nacionalističtí historikové, počínaje patriarchou ukrajinského dějepisu Michajlem S. Hruševským [Miller 2003: 22].

Všeruská jednota měla, podle kyjevského „Synopsisu“, zjevné politické kořeny: S protipolským povstáním ukrajinských kozáků vedených Bohdanem Chmelnickým z roku 1648 zesílila v jejich řadách tendence vnímat Ruský stát jako spojence proti Polsku. V důsledku několika drtivých porážek, které ukrajinští kozáci utrpěli od Poláků, se Chmelnický obrátil na ruského cara Alexeje Michailoviče s prosbou o přijetí Malé Rusi do Ruského státu, což vedlo k následné inkorporaci ukrajinských zemí do Ruska [Saunders 1985: 3]. Po kladném rozhodnutí ruského Zemského sněmu (Земский Собор) z roku 1654 potvrdila tento akt též kozácká rada v Perejaslavi [Kappeler 1992: 60]. Pozdější ukrajinská historiografie ovšem zdůrazňovala násilný charakter tohoto sjednocení [Armstrong 1990: 5].

Po tomto sjednocení následovalo přesídlení velkého počtu západoruských učenců do Moskvy, kde byly právě jimi položeny základy moderní ruské kultury a státního zřízení [Мончаловский 1898: 168–169]. Podle Alexeje Millera je proto možné tvrdit, že současná moderní ruská kultura – včetně spisovného jazyka – byla vytvořena společným úsilím ruských a ukrajinských kulturních činitelů – pokud je vůbec přípustné používat tyto moderní etnické pojmy ve vztahu k pozdnímu středověku [Miller 2003: 21–22]. Nelze proto považovat za přehnané tvrzení britského historika Davida Saunderse, že v průběhu 19. století hráli při formování ruské národní identity Ukrajinci velmi důležitou úlohu a často se jevili být více ruskými než Rusové samotní [Saunders 1985: 6].

Podobně se zdá být očividným faktem, že činnost rodáků z Malé Rusi, tedy z dnešní Ukrajiny, významně ovlivnila rozvoj Ruské říše během panování Petra Velikého. Mezi vedoucími spolupracovníky a poradci tohoto cara bylo mnoho Malorusů, včetně kyjevského rodáka Feofana Prokopoviče, hlavního ideologa absolutní carské moci tehdejší Ruské říše [Мончаловский 1903: 62]. Přesvědčení o existenci trojjediného ruského národa, který se skládá z Velkorusů, Malorusů a Bělorusů, získalo v průběhu 19. století statut oficiální ideologie Ruské říše [tamtéž]. Její premisou bylo tvrzení, že etnickou a náboženskou jednotu ruského národa lze dovozovat až do období Kyjevské Rusi, i když se zároveň připouštělo, že všechny tři „větve“ ruského národa disponují jazykovými a etnickými zvláštnostmi. Ze strukturálního hlediska lze tyto názory přirovnat k pojetí „slovanského národa“ Pavla Josefa Šafaříka [srov. Šafařík 1842] či k pozdější ideologii českoslovakizmu, která interpretovala Čechy a Slováky jako dvě větve jednotného československého národa majícího svůj původ v epoše Velké Moravy [srov. Lozoviuk 2012: 68nn].

Také následující evoluce teorie trojjediného ruského národa byla ovlivněná konkrétními politickými událostmi. Spor o etnický charakter bělorusko-litevských gubernií Ruska vyvolaly události spojené s Polským povstáním z roku 1863, které prohlášovalo za svůj politický cíl obnovení Řeči Pospolité v hranicích z roku 1772, včetně rozsáhlých etnicky nepolských území obydlených Bělorusy a Ukrajinci. Tyto spory se brzy proměnily doslova v etnokulturní bojiště mezi Ruskem a Polskem. Zatímco polští vůdci povstání z roku 1863 prohlášovali běloruské oblasti za nedílnou součást zemí, které měly patřit obnovenému polskému státu a vnímali místní lid jako „potenciální Poláky“, začalo o toto dlouho

zanedbávané území projevovat zájem i Rusko a argumentovat, že je obydleno východoslovanským pravoslavným národem, který byl ve středověku součástí Kyjevské Rusi [Ben-din 2010: 5–7]. Po potlačení polského povstání¹¹ došlo k založení Vilenské archeografické komise, jejímž úkolem bylo – ve službě depolonizace a následné rusifikace – provádět výzkum původního východoslovanského obyvatelstva bývalých východních oblastí Řeči Pospolité.

S podporou ruské carské administrativy pokračovala tato praxe i na počátku 20. století. Roku 1903 generální guvernér Vilenského kraje kníže Pjotr Dmitrijevič Svjatopolk-Mirskij věnoval 500 rublů – v této době velmi vysokou částku – profesorovi ruské Carské univerzity ve Varšavě Evfimiji Fedoroviči Karskému za účelem realizace etnografického a lingvistického výzkumu běloruského obyvatelstva [Borisenok 2013: 90–91]. Výsledkem tohoto rozsáhlého badání, které bylo orientováno na zjištění rozsahu území obývaného běloruským „kmenem“, bylo vydání „Etnografické mapy běloruského kmene“ z roku 1903 a rozsáhlé třídílné monografie „Bělorusové“,¹² která se stala klasickým a zároveň zakladatelským dílem moderní bělorusistiky [Borisenok 2013: 91]. V návaznosti na tyto výzkumy zformulovali místní vědci teorii tzv. *západorusizmu*, která zdůrazňovala civilizační a kulturní jednotu všech tzv. ruských národů – tzn., hlásala existenci trojjediného ruského národa,¹³ který sestával z východních Rusů – Velkorusů, západních Rusů – Bělorusů a Malorusů – Ukrajinců. Tato teorie se ve druhé polovině 19. století stala nástrojem depolonizace a zároveň rusifikace místního běloruského obyvatelstva. Mezi její významné stoupence je možné přiřadit zakladatele vědecké bělorusistiky historika Mihaila Osipoviče Kojaloviče a již zmiňovaného filologa a etnografa Evfimije F. Karského. Podle mínění některých běloruských expertů, dominovaly různé formy „západorusizmu“ – od liberálního po konzervativní – ve veřejném životě běloruských gubernií Ruské říše až do revoluce z roku 1917 [Lavrinič 2012: 220]. Zároveň lze podle nich konstatovat, že běloruské národní hnutí,¹⁴ jehož stoupenci zastávali přesvědčení, že Bělorusové představují samostatný národ, který se odlišuje od Rusů, bylo v této době marginální a netěšilo se širší veřejné podpoře [Lavrinič 2012: 220].

Do značné míry platí obdobné tvrzení také pro ukrajinské národní hnutí té doby, i když ukrajinský nacionalismus se opíral o širší společenskou základnu a starší kulturní tradici. Platformu ukrajinského národního hnutí začátkem 20. století představovala východní Halič, která se ze státně právního hlediska nacházela v rámci rakousko-uherského soustátí. Toto hnutí konstruovalo ukrajinskou identitu na základě popírání jakékoliv

¹¹ Americký historik běloruského původu Jan Zaprudnik pokládá povstání z roku 1863 a jeho potlačení ruskou armádou za okamžik zrodu moderního běloruského nacionalismu [Zaprudnik 1993: 58].

¹² První vydání této „encyklopedie bělorusistiky“ vycházelo v letech 1903–1922 ve Vilniusu, Varšavě a Moskvě. Druhé vydání bylo připraveno do tisku v Moskvě v letech 1955–1956, třetí vydání vyšlo v Minsku roku 2006.

¹³ Jiní etnografové zastávali na základě studia východoslovanských dialektů a kultury přesvědčení, že východní Slované je třeba diferencovat na čtyři etnické skupiny. Kupříkladu ruský lingvista a etnograf Dmitrij Konstantinovič Zelenin rozeznával čtyři „ruské národy“ – „Jihorusy“ (Ukrajince), „Západorusy“ (Bělorusy), „Severorusy“ a „Středorusy“ (v obou případech šlo v jeho pojetí o dvě navzájem odlišné skupiny Velkorusů) [Zelenin 1991: 29–31]. Český etnograf Jan Húsek také navrhol rozlišovat čtyři „části ruského plemene“ a to: „Velkorusy“, „Malorusy“, „Bělorusy“ a „Karpatorusy“ (Rusíny) [Húsek 1925: 14]. Posledně jmenovaným se na počátku 20. let 20. století Húsek profesionálně věnoval ve službě československé vlády.

¹⁴ K nástínu vývoje různých identitárních forem v běloruském prostředí z historické i aktuální perspektivy srov. např. [Kirčanov 2011].

příbuznosti s Rusy. Finančně a organizačně bylo podporováno centrálními i místními rakouskými úřady a východohaličskou polskou aristokracií.¹⁵ Zároveň ale v lokálním prostředí východní Haliče byly velmi populární tradiční rusínské kulturní spolky. Místní politické síly, které hájily koncepci všeruské jednoty, propagovaly názor, že haličští a uherští Rusíni tvoří součást jednotného ruského národa, který obývá rozsáhlé euroasijské prostory rozkládající se od Karpat až po Kamčatku. Právě stoupenci těchto idejí se stali hlavními oběťmi hromadných represálií rakouských úřadů a vojenské administrace během 1. světové války.

Smutným symbolem těchto masivních opatření proti rusínskému civilnímu obyvatelstvu se stal rakouský koncentrační tábor Talerhof nedaleko Štýrského Hradce, kde zahynulo několik tisíc Rusínů [srov. *Vavrik 2001*]. Podle kvalifikovaných odhadů, bylo během války rakousko-uherskou armádou a administrací celkem usmrceno kolem 150 tisíc¹⁶ rusínského civilního obyvatelstva [*Ajrapetov 2014: 136–137*]. Právě tyto hromadné represe zaměřené proti rusínským rusofilům do značné míry dopomohly k poválečné situaci, v níž v oblasti východní Haliče a Červené Rusi počali dominovat ukrajinoфильsky orientovaní intelektuálové. Obrat k ukrajinské etnické identifikaci se projevil i v užívání etnonyma „Ukrajinec“ na místo do této doby běžnějšího termínu „Rusín“.¹⁷

Osudy ideje „Ruského Miru“ po bolševické revoluci

Jak známo, Ruská říše nepřežila 1. světovou válku. Revoluční otřesy z roku 1917 a uchopení moci bolševiky znamenaly radikální změny v národnostní politice nástupnického Sovětského svazu. Ačkoliv bolševici všeobecně pokládali národnostní otázku za „buržoazní přežitek“ a řada jejich předáků prohlašovala, že proletariát nemá národní příslušnost, pochopili – a to ještě hluboko před uchopením moci v říjnu 1917 – taktický význam národnostní otázky jako potenciálně silného nástroje pro vedení politického boje. To se plně projevilo v aplikaci leninského imperativu práva (všech) národů na sebeurčení [srov. *Lenin 1958: 177–234*].

Realizace bolševických reforem, především deklarované modernizace „zaostalých národů bývalé říše“, vyžadovaly – vedle prakticky orientovaných politiků – i aktivní účast představitelů „tvůrčí inteligence“ a vědců. Kromě lingvistů, demografů a historiků to byli především etnografové, kdo se ujal výzkumu etnického složení obyvatelstva bývalé Ruské říše. Ve svých výzkumech se zabývali tradiční kulturou, etnohistorií a etnickou statistikou daných populací, ale působili též jako experti při zakládání etnických kulturních institucí a při vytváření národních spisovných jazyků. Dobová etnografie v podstatě vytvořila teoretické podklady pro etablování a realizaci sovětské národnostní politiky.¹⁸ Jako příklad praktického využití vědy v etnopolitických projektech bolševiků lze uvést činnost profesora Vasilije V. Bartolda, známého odborníka na dějiny Iránu a Střední Asie. Právě

¹⁵ Tato podpora měla za cíl oslabit ve druhé polovině 19. století vlivné hnutí haličských „moskovofilů“.

¹⁶ V odborné literatuře lze ovšem nalézt různé odhady počtu obětí zmiňovaných represí. K diskusi k této otázce srov. [*Myeshkov 2009: 11*].

¹⁷ O způsobu dobového používání etnonymu „Rusín“ a „Ukrajinec“ se lze poučit četbou textů významného znalce rusínsko-ukrajinské problematiky z přelomu 19. a 20. století, rakouského etnografa Raimunda Friedricha Kaindla [srov. *Lozoviuk 2016: 439–440*].

¹⁸ K teorii sovětské národnostní politiky srov. [*Lenin 1958; Stalin 1951*].

Bartold stanul v čele vědeckého kolegia, jehož úkolem bylo vypracovat spisovné jazyky¹⁹ pro doposud neliterární národy SSSR [srov. *Bartold 2002*].

Během existence Sovětského svazu byla charakteristická následující ambivalence: marxistická ideologie prohlašovala za oficiální doktrínu státu internacionalismus, skutečným základem politické a společenské praxe SSSR přitom byla bolševická verze etnonacionalismu.²⁰ Podle mínění předního ruského etnologa Valerije Tiškova spočívala zvláštnost sovětského státního zřízení ve všeobšáhle institucionalizaci „etnokulturního faktoru“ [*Tiškov 2003: 247*]. Vedle přehmatů a občasných zločinů nicméně panovala v národnostní politice země sovětů politika uznání a sponzorování etnické rozmanitosti, což platilo nejen pro sféru kultury a vzdělávání, nýbrž také pro politiku a ekonomiku, včetně státního zřízení a administrativního uspořádání [*Tiškov 2003: 247–248*].

Pro potřeby sovětské národnostní politiky byla sovětskými odborníky z oblasti společenských věd vynalezena řada nových pojmů a sousloví jako kupříkladu „socialistický federalismus“ či „národní státnost“. Posledně jmenovaný termín byl chápán jako státnost na etnickém základě. V praktické rovině to znamenalo, že došlo k vytvoření složité pseudofederativní hierarchické struktury „národních států“ (svazových republik) a tak zvaných „národnostně-státních útvarů“ (autonomní republiky, autonomní oblasti a národnostní okruhy) [*Tiškov 2001: 34–35*]. Začátkem 20. let minulého století byla v jednotlivých svazových republikách zahájena politika tzv. „korenizace“,²¹ která byla zaměřena na potlačení, řečeno dobovým jazykem „politicky škodlivého velkoruského šovinizmu“ a na podporu a rozvoj místních identit a kultur [*Tiškov 2003: 192*]. V rámci této politiky často docházelo k zjevnému etnokulturnímu inženýrství, kdy byly konstruovány a následně prosazovány nové kolektivní identity. Občas byly doslova pouhým škrtnutím pera vysoce postavených komunistických funkcionářů vytvořeny nové národnostní kategorie. Během dvacátých a třicátých let se tímto způsobem SSSR stal velkou „továrnou“ na „výrobu“ nových anebo alespoň „úpravu“ stávajících národů a identit.

Jak poukazují někteří současní ruští badatelé, došlo během sovětské éry k politizaci etnicity či etnizaci politiky, čímž se chce vyjádřit, že etnicita byla institucionalizovaná prostřednictvím vytvoření republik na etnickém základě v čele s „titulním“ národem, prostřednictvím republikových ústav, státních znaků a hymen, prostřednictvím systému vzdělávání, vědy a medií [*Tiškov 2003: 194–195*]. Byla zavedena povinná registrace etnické (národnostní) příslušnosti v občanských průkazech a dokonce i v běžných formuláři – tzv. „pátá rubrika“, která se brzy v SSSR stala předmětem řady vtipů. Etnická příslušnost byla promptně zakotvena jako důležitá sociální charakteristika a významný nástroj stratifikace společnosti [srov. *Kadio 2010: 151nn*].

¹⁹ Během meziválečného období bylo v SSSR kodifikováno 48 nových spisovných jazyků pro doposud neliterární etnika [*Kappeler 2002: 304*].

²⁰ Sovětský důraz na etnicitu na úkor občanských hodnot a chápání národa především v etnických kategoriích nejednou působil kuriózní problémy ve vztazích KSSS s komunistickými stranami západoevropských států. Jako příklad lze uvést žalobu, kterou začátkem 80. let zaslal generální tajemník francouzské komunistické strany Georges Marchais ÚV KSSS na sovětskou etnografickou encyklopedii „Národy světa“. V ní bylo obyvatelstvo Francie klasifikováno podle etnických principů jako Francouzi, Korsičané a Bretonci. Francouzský komunistický politik to evidentně chápal jako podkopávání jednoty francouzského národa. Institut etnografie Akademie věd SSSR, který vydal tuto encyklopedii, byl od stranické důtky zachráněn jen díky perestrojce a následně vnitrostranické liberalizaci [*Tiškov 2003: 192*].

²¹ Termín je odvozen z ruského označení „коренной народ“ – tzn. původní obyvatelstvo.

Neudivuje proto, že řada dodnes existujících etnických kategorií, které byly vykonstruovány a následně socializovány v průběhu meziválečného období, jsou nyní v postsovětských společnostech vnímány jako naprosto legitimní a přirozený jev. Toto konstatování se týká nejen malých domorodých společností periferních oblastí bývalého SSSR, ale také početných národů řady postsovětských států, včetně východoslovanského prostoru. Jako příklad lze opět uvést ukrajinský a v ještě větší míře běloruský národní projekt. Podle běloruského historika Olega Buchovce, bylo ještě na počátku 20. století zcela představitelné, že se Bělorusové mohli stát součástí ruského národa, asi ve stejném smyslu, jako obyvatelé Provence se stali Francouzi, anebo Bavoři Němci [Furman – Buchovec 1996: 57].

Po vzniku SSSR byla ovšem všeruská identita označena za politicky škodlivý buržoazní přežitek a projev velkoruského šovinizmu. Oproti tomu snahy o upevnění samostatné ukrajinské či běloruské identity byly podporovány na nejvyšší státní úrovni [Marková 2012: 32nn]. Je pozoruhodné, že během prvního sovětského sčítání lidu z roku 1926 obdrželi běloruští a ukrajinští úředníci instrukci, aby v případě obdržené odpovědi „Rus“ na otázku po národní příslušnosti, žádali doplňující upřesnění, je-li dotázaný jednotlivec skutečně „Rus“ anebo přeci jen „Malorus“ či „Bělorus“. Lidé v Bělorusku byli stimulováni označovat se jako Bělorusové a na Ukrajině jako Ukrajinci [Tiškov 2003: 192], přičemž ti, kdo se označovali jako „Malorusové“, byli automaticky v sčítacích podkladech uváděni jako Ukrajinci. Pojem „Rus“, kterým se dříve označovalo veškeré východoslovanské obyvatelstvo, byl zúžen a začal být vztahován výhradně na Velkorusy, přičemž pojem „Velkorus“ a pojem „Malorus“ přestal být pro označení národnostní příslušnosti používán [tamtéž].

Obrovský vliv na průběh národnostní politiky v SSSR měly politické okolnosti a subjektivní preference sovětských vůdců. Zajímavý příklad v tomto ohledu představuje opět Bělorusko a okolnosti vzniku běloruské sovětské státnosti. Bezprostředně po říjnové revoluci nebylo bolševické vedení jednotné v názoru na řešení tzv. běloruské otázky, což se projevovalo v tom, že část bolševických vůdců nepokládala Bělorusy za samostatný národ, považujíc je jen za etnografickou „větev“ Velkorusů [Borisenok 2013: 61]. Otcem myšlenky o existenci samostatného běloruského národa a autorem odůvodnění nutnosti zavést běloruskou sovětskou státnost, byl tehdejší lidový komisař pro národnostní záležitosti Josif V. Stalin [srov. Borisenok 2013: 61–62]. Toto stanovisko, které Stalin prosadil během X. sjezdu RKS roku 1921, bylo výsledkem naprosto racionální politické kalkulace. Napjaté vztahy SSSR s Polskem za meziválečného období přimělo Moskvu rozehrát „běloruskou kartu“ jako nástroj boje proti Polsku prostřednictvím aktivizace tamějšího běloruského hnutí. Po vytvoření BSSR roku 1919 došlo ke kampani *bělorusizace*²² a následně v letech 1924–1926 k významnému územnímu teritoriálnímu zvětšení sovětského Běloruska o Vitebskou a Gomelskou oblast na úkor Ruské socialistické federativní sovětské republiky (dále RSFSR) [srov. Borisenok 2013].

Ačkoliv se na těchto územích hovořilo převážně běloruskými dialekty, běloruské národní povědomí zde bylo velmi slabé a ze strany místního obyvatelstva a dokonce i lokálního stranického vedení došlo k četným protestům proti připojení k Bělorusku [Ševčenko 2013: 333]. Moskevští činovníci však prosadili svou a tento krok byl později využit jako

²² K fenoménu tzv. korenizace v běloruském prostředí srov. z dobové perspektivy [Ostrovskij 1931], z hlediska historické analýzy [Marková 2012].

nástroj prosovětské propagandy a aktivace běloruského národnostního hnutí v Polsku. Je třeba poznamenat, že tato taktika přinesla své plody a běloruskou (a obdobně ukrajinskou) politiku sovětského vedení v meziválečném období lze označit za úspěšný příklad využití etnického faktoru v geopolitickém soupeření. Stačí připomenout, že Stalin rozšiřoval jihozápadní hranici SSSR pod záminkou slučování „původních ukrajinských zemí“. Právě za Stalina došlo v rámci USSR poprvé v dějinách k politickému sjednocení Východní Haliče a po válce i k připojení Podkarpatské Rusi. V této nejvýchodnější části meziválečné ČSR bylo ukrajinské povědomí širokých lidových vrstev taktéž velmi slabé a místní identitární koncepty nabývaly různých podob [srov. *Húsek 1925*]. Jak ironicky poznamenal etnolog Valerij Tiškov, právě Stalin by si zasloužil být – jakožto úspěšný sjednotitel ukrajinských etnických oblastí – ukrajinskými nacionalisty považován za národního hrdinu [*Tiškov 2001: 35*]. Etnoemancipační procesy, a to nejenom v postsovětském prostoru, jsou prostě plně překvapivých paradoxů.

Dalším příkladem vlivu politických okolností na průběh národnostní politiky SSSR byl fakt předání bývalého polského města Wilno (současný Vilnius) Litvě v říjnu 1939 po likvidaci polského státu v září 1939 a inkorporaci západoběloruských území meziválečného Polska do SSSR. Z hlediska etnického složení byly celá Wilenská oblast, včetně města Wilno, převážně polsko-židovsko-běloruským regionem, v němž počet etnických Litevců během meziválečného období dosahoval maximálně 7–8 % [*Romer 1920: 31*]. Vedení BSSR proto očekávalo, že po rozbití Polska bude Wilno předáno Bělorusku jako tradiční středisko běloruského národního hnutí. Dokonce existoval plán přenesení hlavního města sovětského Běloruska z Minska do Wilna [*Chomič 2011: 302–303*]. Avšak Stalin v říjnu 1939 z geopolitických důvodů předal Wilno Litvě. Tento krok umožnil Moskvě upevnit sovětský vliv v Litvě a později celé Pobaltí anektovat. Během druhé světové války byla značná část židovského obyvatelstva Wilna vyhlazena nacisty a místními kolaboranty. K drastickému poklesu polské populace došlo v důsledku poválečné výměny obyvatelstva mezi Polskem a SSSR, což umožnilo definitivní politevštění tohoto města v rámci SSSR [*Ejdintas – Bumblauskas – Kulakauskas – Tamošajtis 2013: 224–227*]. Místo dřívějšího polsko-židovského Wilna se objevil litevský Vilnius. Lze proto konstatovat, že litevský ráz současného hlavního města Litvy je do velké míry výsledkem sovětské národnostní politiky. Obdobné tvrzení platí i pro západoukrajinskou metropoli Lvov.

Předběžně lze shrnout, že jeden z důležitých rezultatů sovětské národnostní politiky spočíval v rozbití tradiční koncepce RM, která v sobě inkorporovala ideu všeruské etnické jednoty. Rusové, Ukrajinci a Bělorusové byli úředně prohlášeni za samostatné, byť příbuzné národy se společnými kořeny.²³ Existence východoslovanských pseudostátů ve formě sovětských republik RSFSR, USSR a BSSR přispěla k formování místní etnokratické komunistické nomenklatury se specifickými zájmy, což se plně projevilo během rozpadu SSSR a dále i během následujícího postsovětského období.

²³ Za společnou kolébku všech východoslovanských národů byla oficiální sovětskou historiografií považována Kyjevská Rus.

Koncepce „Ruského Miru“ během rozpadu SSSR a v následujícím období

K politické instrumentalizaci mezietnických vztahů a národnostní problematiky jako takové docházelo i v průběhu gorbačovské perestrojky. Nacionální slogany byly běžně používány příslušníky etnokratických elit pozdně sovětských republik jako efektivní způsob mobilizace a konsolidace obyvatelstva. Sociální a společenská krize a diskreditace komunistické ideologie měly za následek prudký růst etnocentrismu a nacionalismu, přičemž nejednou docházelo dokonce k otevřeným mezietnickým střetům. Nejvyhraněnější z nich se udály koncem 80. let v periferních oblastech SSSR, stačí připomenout arménsko-ázerbajdžánský, abchazsko-gruzínský, jihoosetinsko-gruzínský a ingušsko-osetinský konflikt v oblasti Kavkazu, kyrgyzsko-uzbecký konflikt ve Střední Asii a rozmach hnutí za obnovu samostatnosti pobaltských republik. Zajímavým fenoménem tohoto období byla skutečnost, že velká část profesionálních etnologů a historiků se doslova „vrhla“ do praktické politiky a působila buď v roli vůdců národnostních hnutí (Vladislav Ardžinda v Abcházii, Zenon Pazniak v Bělorusku) anebo v roli poradců místních politiků (Galina Starovojtova či Valerij Tiškov v Rusku).

Národnostní tematika se ze strany představitelů regionálních politických elit stále více stávala instrumentem v politickém boji. Kupříkladu prezident RSFSR Boris Jelcin ji svého času využil ve svém soupeření s prezidentem SSSR Michaiilem Gorbačovem. Ve snaze získat podporu lídrů autonomních republik v rámci Ruské federace Jelcin vyhlásil známé heslo „vezměte si tolik suverenity, kolik jen můžete strávit“ [*Tekushev – Markedonov – Shevchenko 2013: 8*]. Výsledkem této politiky bylo výrazné upevnění politického statusu národnostních republik v rámci RSFSR, které se zbavily přídavného jména „autonomní“ a staly se „republikami“ bez přívlastku. Je zajímavé, že v jiných svazových republikách SSSR se vývoj vztahu mezi vedením titulárních republik a vedením autonomních republik nacházejících se na jejich území rozvíjel opačným směrem. Například v Gruzii se záhy projevila snaha gruzínského vedení zlikvidovat autonomní status Abcházie a Jižní Osetie a etablovat unitární stát, což vedlo k eskalaci etnických konfliktů v této kavkazské republice [*Tekushev – Markedonov – Shevchenko 2013: 8*]. První prezident Gruzie Zviad Gamsachurdia dokonce popíral existenci Abcházců v Abcházii a Osetinců v Jižní Osetii jako zvláštní etnické skupiny [*Tekushev – Markedonov – Shevchenko 2013: 130*].

Na druhou stranu se ukázala být podstatnou inklinace většiny obyvatel svazových republik setrvat v rámci SSSR. Výsledky na západě málo známého referenda o osudu SSSR ze 17. března 1991 prokázaly, že 76 % obyvatelstva SSSR, které se referenda zúčastnilo, se vyslovilo za zachování reformovaného Sovětského svazu [*Tekushev – Markedonov – Shevchenko 2013: 6–7*]. Existovaly ovšem podstatné rozdíly mezi jednotlivými republikami. Pobaltské republiky, Gruzie (s výjimkou Abcházie a Jižní Osetie), Arménie a Moldávie (s výjimkou Podněstří a Gagauzie) se odmítly tohoto referenda účastnit. V samotném Rusku se vyslovilo 71 % hlasujících pro zachování reformovaného SSSR, na Ukrajině bylo pro zachování SSSR 70 %, v Bělorusku 83 % a v Ázerbájdžánu, podobně jako ve všech republikách Střední Asie, přesáhl počet stoupenců zachování SSSR dokonce 90 % [*Tekushev – Markedonov – Shevchenko 2013: 6*]. Tyto statistické údaje do značné míry vypovídají o dalším vývoji postsovětských států po rozpadu SSSR, který byl definitivně zpečetěn lídry Ruska, Ukrajiny a Běloruska Jelcinem, Kravčukem a Šuškevičem v prosinci roku 1991.

Jak naznačovala četná sociologická šetření, kupříkladu výzkumy organizované nadací „Veřejné mínění“, vedl rozpad SSSR ke krizi identity jeho obyvatel, která se projevovala v rozostření pocitu civilizační, státněpolitické a společenské příslušnosti bývalých sovětských občanů.²⁴ Tato identifikační krize se – mimo jiné – projevila v růstu četných etno-regionálních hnutí a ve snahách rozvíjet v postsovětském prostoru alternativní identitární koncepty, které popíraly tradiční a všeobecně uznávané (etnické) identity. Pro ilustraci tohoto fenoménu, který by si zasloužil samostatnou studii, lze zmínit několik málo příkladů. Na Sibiři se udály pokusy o etablování „sibiřského etnoregionálního hnutí“ [srov. *Zajnutdinov 2012*], na severu Ruska tzv. pomorského hnutí [srov. *Semušin 2013*] a na jihu „kozáckého hnutí“ [srov. *Němenskij 2008; Boeck 1998*]. Propagátoři těchto etnoemancipačních aktivit používali vhodné historické argumenty, etnografické, kulturní, jazykové a další lokální zvláštnosti místního obyvatelstva za účelem jejich ideologické instrumentalizace, jejímž cílem bylo odůvodnit etnickou odlišnost místního obyvatelstva od Rusů a takto prokázat existenci Sibiřanů, Pomorů a Kozáků jako samostatných národů.²⁵ Podobné snahy a postupy byly použity také v jihozápadním Bělorusku, kde vůdci tzv. polešuckého hnutí propagovali existenci samostatného východoslovanského národa – Polešuků [podrobněji srov. *Shevchenko 2010*].

Kromě toho došlo v Bělorusku a na Ukrajině k „bělorusizaci“ a „ukrajinizaci“ historického období Kyjevské Rusi, která je tradiční ruskou historiografií pokládána za společnou kolébkou všech východoslovanských národů.²⁶ Nejradiálněji reinterpretační dějin proběhla na Ukrajině, kde, jak se zdá, zcela triumfoval primordialistický přístup, který obhajuje existenci Ukrajinců již v paleolitu. Kupříkladu dávná tzv. Tripolská kultura²⁷ byla prohlášena za (etnický) ukrajinskou [Toločko 2020]. Takováto a obdobné argumentace nemají pochopitelně s vědou nic společného. V Bělorusku klade část etnický orientovaných historiků a etnologů důraz na úlohu baltského substrátu v procesu etnogeneze současných Bělorusů [Děružinskij 2011: 106]. Někteří běloruští „etnoideologové“ dokonce popírají samotný etnonym „Bělorus“ a navrhují používat pro označení populace žijící na teritoriu dnešního Běloruska etnonym „Litvin“.²⁸ Jedná se o jasný příklad „silně selektivního a ideologicky podmíněného přístupu“ [Lozoviuk 2005: 17] části běloruské politické a vědecké elity, který má důrazem na neslovanské prvky v etnickém původu Bělorusů za cíl vyjádřit co nejhlubší distanci k Rusku a Rusům.

Na druhé straně je třeba zmínit, že jiná část běloruské vědecké a politické elity se snaží oživit a modernizovat již zmiňovanou koncepci „západorusizmu“ a s ní i představu o existenci tzv. trojjediného ruského národa. Bělorusové jsou zde interpretováni jako nedílná součást ruského civilizačního prostoru a tím i jako součást RM.²⁹ Stoupenci těchto názorů argumentují, že „západorusismus“ odpovídá náladám naprosté většiny Bělorusů a domnívají se, že právě tato identifikační forma se může stát ideologickým základem

²⁴ Zdroj: *Nězavisimaja gazeta*, 31. 8. 2004.

²⁵ Strukturně obdobná hnutí jsou známa i z jiných oblastí. V této souvislosti lze kupříkladu zmínit i fenomén moravského nacionalismu z počátku 90. let 20. století v ČR. Podrobněji srov. [Lozoviuk 2004].

²⁶ Obdobný proces se na počátku 90. let udal na Slovensku s epochou Velké Moravy.

²⁷ Jedná se o neolitickou archeologickou kulturu, která se přibližně v letech 5200–3000 př. n. l. vyskytovala v oblasti od povodí Prutu k povodí Dněstru, podrobněji srov. [Schorkowitz 2000: 572nn].

²⁸ Tento termín byl užíván v epoše VKL ovšem bez etnizujících konotací [Kírčanov 2011: 109].

²⁹ Publikáční platformu stoupenců této koncepce představuje zejména internetový portál „Zapadnaja Rus“ (<https://zapadrus.su>)

současného Běloruského státu a výrazem jeho civilizační příbuznosti s Ruskem. Zároveň jsou přesvědčeni, že tato koncepce může Bělorusku zabezpečit vnitřní stabilitu a vyvarování se „tragickému ukrajinskému scénáři“ [Šimov 2016: 182]. Byly to především ukrajinské události z posledních let, které vedly stoupence „západorusizmu“ k větší aktivitě, poukazujíc při tom na nebezpečné politické následky vypjatého etnonacionalizmu. Oficiální úřady v Bělorusku přitom až donedávna zachovávaly vůči této koncepci zdrženlivý postoj, nejspíš z obavy, že tato teorie může latentně podkopat status Běloruska jakožto nezávislého státu a tím ohrozit legitimitu jeho existence. Již nyní se zdá být evidentní, že politické zemětřesení, které Bělorusku přinesly události spojené s prezidentskou volbou ze srpna 2020, vnesou do této oblasti výrazný a doposud nebývalý posun.

„Russkij Mir“ a způsoby jeho aktuální artikulace

Vznik nových nezávislých států v postsovětském prostoru byl natolik rychlý, že v mnohém předstihl proces formování patřičných „vysokých kultur“ a „politických národů“. Tato okolnost od samého počátku působila velké potíže místním postsovětským politickým elitám, které se snažily okamžitě nastolit západní model „nation-state“. Byly to opět společenské vědy, včetně historiografie a etnologie, které byly na postsovětském prostranství používány jako nástroj legitimizace nových státních útvarů i jako prostředek k dosažení konkrétních politických cílů. Zformování koncepce Ruského Miru a její prosazení do oblasti reálné politiky částí ruské elity lze interpretovat jako výsledek snahy o překonání hluboké krize, která po rozpadu SSSR zasáhla Ruskou federaci a další postsovětské státy. Zároveň ji lze vnímat jako jeden z výsledků hledání nové ruské identity za změněných sociálních, politických a mezinárodních podmínek po roku 1991. Ideologie RM dopomohla nejen ke stabilizaci vnitropolitické situace v RF (dále RF), ale z širšího úhlu pohledu přispěla k opětovnému sblížení historicky, kulturně a civilizačně příbuzných národů a států. To vše v situaci narůstající globalizace a vzrůstajícího napětí ve vztazích s členskými zeměmi NATO a celkově se zeměmi tzv. kolektivního Západu.

Do vysoké politiky pronikla raná konceptuální podoba RM sekundárně a to z prostředí publicistického. Národnostně orientovaní ruští intelektuálové začali již okolo roku 1993 tematizovat rozpad SSSR z hlediska změn, které tato událost navodila u dřívějších sovětských občanů v identitační sféře. První polovina 90. let 20. století představovala pro obyvatele bývalého SSSR období hluboké ekonomické, sociální, morální a identitační krize. Postimperiální Rusko, byť nejvýznamnější z nástupnických států SSSR, bylo navíc konfrontováno s nebývalým úpadkem své státní suverenity. Nepřekvapuje proto, že patrně první podoba představy o RM byla zformulována v rámci přípravy nové koncepce politiky RF ve Společenství nezávislých států filozofy Efimem Ostrovským a Petrem Ščedrovickým [Pavlov 2004].

RM byl jimi označen za civilizační, sociokulturní a nadnacionální koncepci, která může sdružovat až 300 milionů osob, majících vztah k ruské kultuře, jazyku, historické paměti a pravoslaví (nebo alespoň k jednomu z těchto atributů). Jiný ruský publicista Maxim Ševčenko označil RM „projektem obecného osudu nejrůznějších etnokulturních skupin, myslících a hovořících rusky“ [Ševčenko 2004]. Jedná se tedy o jakýsi ruský ekvivalent k Pax Americana, Commonwealth of Nations či Frankofonii [Ščedrovickij 2000]. Jeho ideové pozadí je historicky vztahováno k takovým postavám ruského myšlení 19. století

jakým je kupříkladu Konstatin Leontěv a další představitelé tzv. slavjanofilů. Širší platformy se koncepci RM dostalo v okamžiku, kdy na počátku 3. tisíciletí nové nastupující politické elity Ruska pochopily, že znovunabytí státní suverenity (mimo jiné) podmiňuje zformulování a přijetí nové identitární a ideologické koncepce. Idea RM byla zároveň pojata jako důležitý geopolitický faktor, který může napomoci posílení RF v globalizujícím se, ale zároveň i polycentricky se formujícím světě [Gradirovskij 2003]. Samotný termín RM byl v tomto kontextu poprvé použit patrně roku 1998 [Pavlov 2004].

V rámci ruského politického diskurzu byla raná koncepce RM zformulována prezidentem Vladimírem Putinem v průběhu roku 2001 [Komarova 2018: 5]. Během svého vystoupení před ruskou intelektuální veřejností o pět let později Putin zdůraznil, že pojem RM spojuje všechny, kdo si cení ruské kultury a ruského „slova“ bez ohledu na místo pobytu a státní příslušnost [Syčeva 2007]. O tom, že představitelé oficiální politiky stáli o široké společenské ukotvení tohoto výrazu, svědčí skutečnost, že Putin v tomto svém projevu vyzval ruskou intelektuální veřejnost k jeho všeobecnému používání. Koncem října 2018 Putin vyjádřil názor, že RM „nebyl nikdy budován výlučně a pouze na etnickém, národním a náboženském základě“, tento svět (mir) spojuje každého, kdo se cítí duchovně spjat s Ruskem, toho, kdo se považuje za nositele ruského jazyka, kultury a ruských dějin.³⁰ Jeden z dalších způsobů traktování termínu RM lze vyčíst ze stati jiného čelného představitele ruské politiky, ministra zahraničních věcí RF Sergeje Lavrova. Lavrov v jednom ze svých vystoupení použil označení RM pro celosvětovou ruskou diasporu, pro světové společenství osob ruského původu [Lavrov 2015].

Vedle politiků se tuto koncepci snaží aktivně propagovat též Ruská pravoslavná církev, zejména patriarcha Kirill [srov. Kirill 2014], který klade důraz na duchovní pospolitost a náboženskou, pravoslavnou složku ruského kulturního dědictví a hájí názor, že ke společenství RM mohou patřit nejenom východní pravoslavní Slované – Rusové, Ukrajinci a Bělorusové, ale i příslušníci dalších pravoslavných národů např. Moldavané, Gagauzové, Srbové, Černohorci, Osetinci a další [Batanova 2009: 10]. V této souvislosti patriarcha Kirill tematizuje i tzv. *pravoslavnou civilizaci*, ke které řadí, opět vedle Ruska, Ukrajiny a Běloruska, další většinově pravoslavné státy, např. Moldavsko, Řecko, Srbsko či Bulharsko [Kudors 2015]. Je zřejmé, že v tomto pojetí nabývá idea RM výrazně nadednického charakteru.

Fenomén RM se již léta nachází i ve fokusu akademického zájmu. Jako příklad lze zmínit etnologii,³¹ od níž se v ruském prostředí očekává nápomoc v harmonizaci mezietnických vztahů, což v současném multietnickém Rusku patří mezi prioritní oblasti zájmu státněpolitických elit. Etnologie, jakožto věda studující etnický koncipované pospolitosti, zaujímá v RF významné společenské postavení a etnologům je prostřednictvím optimalizace fungování státních institucí dána možnost ovlivňovat politické dění ve státě. Do dnešního ruského etnologického diskurzu proto také patří snaha po překonávání reziduí ze sovětské éry. V oblasti teoretického myšlení významná část vědců polemizuje s domácí

³⁰ Zdroj: Putin rasskazal o principach formirovanija Russkogo mira. Dostupné z: <<https://tass.ru/politika/5741622>>.

³¹ Etnologie je zde vnímána jako specifická vědní disciplína, která se – mimo jiné – orientuje na reflexi obecně pojímané etnické a interetnické problematiky.

primordialistickou teorií etnosu³² a spíše se přiklání k „západnímu“ konstruktivistickému postoji [srov. *Tiškov 2003*]. Z hlediska politické praxe ruští etnologové poukazují na nutnost společenské implementace nadnacionálně situované identity etnický, jazykově, nábožensky a kulturně heterogenních obyvatel RF a to na základě sdílených historických a občanských hodnot. Ryze etnický identifikační prvek by podle nich v dnešním Rusku neměl hrát ústřední úlohu [*Tiškov 2001: 143*].

Z iniciativy ruských etnologů tak byla kupříkladu v občanských průkazech zrušena stará sovětská rubrika „národnostní příslušnost“, ačkoliv zpočátku tato změna vyvolávala značný rozruch a dokonce i obvinění jejích iniciátorů z pokusu o zrušení „národnosti v Rusku“ [*Tiškov 2001: 9*]. Z podnětu vědců Ústavu etnologie a antropologie Ruské akademie věd byla také reformována procedura sčítání obyvatelstva. Na rozdíl od procesů praktikovaných během sovětských sčítání lidu [srov. *Kadio 2010*], bylo v Rusku roku 2002 umožněno více variant etnické identifikace.³³ Ředitel zmiňovaného pracoviště, Valerij Tiškov, dokonce navrhoval zavedení alternativních identitárních kategorií jako např. „Ruský Žid“ anebo „Ruský Ukrajinec“, které by podle jeho soudu lépe odpovídaly etnokulturním realitám dnešního Ruska. Tento návrh se ovšem zdál být příliš radikálním a nebyl jinými experty schválen [*Tiškov 2001: 9*].

Řešení rostoucích problémů v mezietnických vztazích v současném Rusku etnologové vidí v rozvoji dvojjazyčnosti a multikulturalismu, v politice kulturní integrace a v nutnosti zabránit etnické segregaci ve formě vzniku etnických čtvrtí ve velkých městech. Řada etnologů a znalců z oblasti mezietnické komunikace poukazuje na krajně negativní vliv etnických stereotypů, šířených některými ruskými sdělovacími prostředky [*Tiškov 2001: 143–144*]. Podle těchto odborníků spočívá hlavní problém postsovětského prostoru ve skutečnosti, že postsovětské elity budují své státy na ryze etnickém základě a přehlížejí občanské hodnoty, což je v rozporu s etnokulturní realitou. Kupříkladu v Kazachstánu hrají občanské principy jen nepatrnou roli a dokonce byla vyslovena obava, že ruské obyvatelstvo severního Kazachstánu může zformulovat politický projekt vnitřní autonomie anebo dokonce usilovat o oddělení od Kazachstánu [*tamtéž*]. Recept na podobné tendence spočívá podle etnologů v zavedení oficiální dvojjazyčnosti a prvku federalismu v této středoaasijské republice [*Tiškov 2001: 138*].

Podobným způsobem byla na počátku tisíciletí hodnocena i situace na Ukrajině, kde bylo úspěšně konstituování jednotného ukrajinského občanského národa spojováno s důslednou realizací ukrajinsko-ruské kulturní symbiózy. Reorganizace státního zřízení Ukrajiny prostřednictvím zavedení dvojjazyčnosti a prvků teritoriální federalizace by odpovídalo kulturně-jazykovým realitám této země a zároveň by garantovalo zachování politické jednoty tohoto státu [*Tiškov 2001: 138–139*]. K tomuto vývoji na ukrajinské politické scéně ovšem nedošlo. Nedávné dramatické události s veškerou naléhavostí naznačily, jak nebezpečný potenciál v sobě zahrnuje politická instrumentální interetnických animozit v rámci unitárně koncipovaného státního útvaru.³⁴

³² Za prominentního představitele této teorie lze označit Juliana Vladimiroviče Bromleje [srov. *Bromlej 1980; Bromlej 1983; Bromlej 1987*].

³³ Jednalo se např. o identifikace jako: Osetinec-Digorec či Osetinec-Ironec apod.

³⁴ Ukrajinské „revoluce“, ať už tzv. oranžová z roku 2004, či „Majdan“ z roku 2014, by se daly interpretovat jako střet přívrženců a odpůrců ideje o přináležitosti Ukrajiny k RM. Jak naznačuje aktuální vývoj v Katalánsku

Z hlediska vnějšího pozorovatele lze projekt RM vnímat nejen jako identitární koncept, nýbrž také jako recentní pokus o etablování nové státně-nacionální ideologie pro RF, která by v nových podmínkách po rozpadu SSSR byla sto nahradit komunistickou univerzalistickou ideologií.³⁵ I když sledovaný koncept vykazuje i nadetnickou dimenzi,³⁶ je zřejmé, že akcentace různě vyjadřované „ruskosti“, v něm zaujímá klíčovou pozici. Z tohoto hlediska se jako univerzálnější jeví jiné, vůči RM do jisté míry konkurenční, identitární paradigma, které bylo paralelně zformulováno v ruském prostředí postsovětské epochy.³⁷ Tato nová „světonázorová platforma“ [Dugin 2002: 9] ruských patriotů je označována jako „euroasijsství“, resp. „neoeuroasijsství“ (dále EA). Představuje-li RM do jisté míry pokus o etablování superetnické identity, tak v případě EA jde o platformu jednoznačně nadetnickou, „civilizační“, která z tohoto důvodu vykazuje nejen silnější, ale také o mnoho širší integrační potenciál. Zatímco RM umožňuje kupříkladu stoupencům „západorusizmu“ v Bělorusku hovořit o „obecněruské civilizaci“, za jejíž součást jsou zcela přirozeně považováni i Bělorusové [Křištapovič 2020: 122], aspiruje euroasijské hnutí stát se „filozoficko-duchovním“ základem identitárního a posléze i politického a ekonomického propojení mnoha států, etnik, kultur, jazykových a náboženských skupin obývajících rozsáhlou, byť vágně vymezenou, oblast „Euroasie“ [Dugin 2002: 12]. Politický vývoj za poslední dvě dekády naznačuje, že „euroazijský vektor integrace“ se skutečně stal „fundamentálním strategickým cílem“ ruské politiky, jak již bylo požadováno v „manifestu euroasijského hnutí“ z roku 2000 [Dugin 2002: 12], tedy v době, kdy se jednalo o pouhou idealistickou představu hrstky intelektuálů.

Literatura

- Ajrabetov, Oleg R. [2014]. *Učastije Rossijskoj imperii v Pervoj mirovoj vojně (1914–1917)*. Tom 1. Moskva: Knižnyj Dom Universitět.
- Alejnikova, Svetlana M. [2017]. „Russkij mir“: belorusskij vzgljad. Minsk: Respublikanskij institut vysšej školy.
- Armstrong, John A. [1990]. *Ukrainian Nationalism*. 3. vyd. Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press.
- Bartold, Vasilij Vladimirovič [2002]. *Raboty po istorii i filologii tjurkskich i mongolskich narodov*. Moskva: Vostočnaja literatura.
- Batanova, Ol'ga N. [2009]. *Russkij mir i problemy jeho formirovanija*. Avtoreferat dissertacii na soiskanije učenoj stěpeni kandidata političeskich nauk. Moskva.
- Bendin, Aleksandr Ju. [2010]. *Problemy verotěrpimosti v Severo-Zapadnom kraje Rossijskoj imperii (1863–1914 gg.)*. Minsk: Izdatělskij centr Belorusskogo gosudarstvennogo universitěta.
- Boeck, Brian J. [1998]. The Kuban' Cossack Revival (1989–1993). The beginnings of a Cossack national movement in the North Caucasus region. *Nationalities Papers* 26 (4): 633–657.

a i jinde v „západním“ světě, politická instrumentalizace etnokulturních daností není výlučně vázána na post-sovětský prostor.

³⁵ Lze tudíž, oproti názoru některých západních analytiků [srov. Schorkowitz 2010: 100], argumentovat, že v etablování či posílení „etnonacionální identity“ není nutno spatřovat jediný způsob „nahrazení komunistické ideologie“.

³⁶ Koncept RM může dokonce vykazovat jistou atraktivitu i pro příslušníky národů, které nebyly v přímém vztahu k SSSR [srov. Stojčević 2016].

³⁷ První koncepce EA byla zformulována již ve 20. letech minulého století a její myšlenkové kořeny lze vysledovat až ve století devatenáctém.

- Borisenok, Jurij A. [2013]. *Na krutych povorotach beloruskoj istorii*. Moskva: Rodina Media.
- Bromlej, Julian Vladimirovič [1980]. *Etnos a etnografia*. Bratislava: Veda.
- Bromlej, Julian Vladimirovič [1983]. *Očerki teorii etnosa*. Moskva: Nauka.
- Bromlej, Julian Vladimirovič [1987]. *Etnosocialnye processy: teoriija, istorija i sovremennost'*. Moskva: Nauka.
- Děružinskij, Vadim V. [2011]. *Zabytaja Belarus'*. Minsk: Charvest.
- Dugin, Aleksandr [2002]. Jevrazija prevyšše vsego. Manifest Jevrazijskogo dviženija. In. *Osnovy Jevrazijskogo dviženija*. Moskva: Arktogeja Centr. s. 5–15.
- Ejdintas, Alfonsas – Bumblauskas, Alfredas – Kulakauskas, Antanas – Tamošajtis, Mindaugas [2013]. *Istorija Litvy*. Vilnius: Eugrimas.
- Furman, Dmitrij – Buchovec, Oleg [1996]. Beloruskoje samosoznanije i beloruskaja politika. *Svobodnaja mysl* 1: 57–75.
- Gradirovskij, Sergej [2003]. Boris Mežujev, Russkij Mir kak ob'jekt geokulturnogo projektirovanija (online). Dostupné z: <http://archipelag.ru/ru_mir/history/histori2003/gradirovsky-russmir>.
- Húsek, Jan [1925]. *Národopisná hranice mezi Slováký a Karpatorusy*. Bratislava: Prúdy.
- Chomič, Sergej Nikolajevič [2011]. *Těrritorija i gosudarstvennye granicy Belarusi v ChCh veke: ot nězaveršennoj etničeskoj samoiděntifikacii i vněšněpolitičeskogo proizvola k sovremennomu status quo*. Minsk: Ekonompress.
- Kadio, Žjuljet [2010]. *Laboratorija imperii: Rossija/SSSR, 1860–1940*. Moskva: Novoje litěraturnoje obozrenije.
- Kappeler, Andreas [1992]. *Ruřland als Vielvölkerreich. Entstehung, Geschichte, Zerfall*. München: Beck.
- Kirčanov, Maksim Valerjevvič [2011]. *Intěllektual'naja istorija belaruskogo nacionalizma. Kratkij očerk*. Smolensk: Posoch.
- Kirill, Svjatějšij Patriarch [2014]. Russkij mir – osobaja civilizacija, ktoruju něobchodimo sbereč (online). Dostupné z: <<http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>>.
- Kojalovič, Michail I. [2006]. *Čtěnija po istorii zapadnoj Rossii*. Minsk: Belaruskaja encyklopedija.
- Komarova, Galina Aleksandrovna [2018]. Russkij mir: antropologičeskij rakurs. In. Táž (ed.). *Russkij mir v menjajuščemsja mire*. Moskva: Institut etnologii i antropologii RAN. s. 5–12.
- Kravcevič, Aleksandr Konstantinovič – Smolenčuk, Aleksandr – Tokt, Sergej [2011]. *Belorusy: nacija Pograničja*. Vilnius: Jevropejskij gumanitarnyj universitět.
- Kriřtapovič, Lev [2020]. Fenomen beloruskoj iděntičnosti. In. Ševčenko, Kirill (ed.). *Jazyk i iděntičnost'. Jazyk, litěratúra i slavjanskije iděntičnosti XVIII–XXI vekach*. Belgrad: Sitroprint. s. 114–129.
- Kudors, Andis [2015]. „Russkij mir“ – ot koncepcii „mjagkoj sily“ do obosnovanija vojny (online). Dostupné z: <<https://inosmi.ru/sngbaltia/20150417/227571026.html>>.
- Kurfürst, Jaroslav [2018]. *Přiběh ruské geopolitiki: Jak se ruská myřlenka zmocnila více než šestiny světa*. Praha: Karolinum.
- Lavrinovič, Dmitrij S. [2012]. Evoljucija stratiěgii i taktiki zapadnorusskikh liberalnych organizacij. *Russkij Sbornik. Issledovanija po istorii Rossii XII*: 220–253.
- Lavrov, Sergej [2015]. Russkij mir na puti k konsolidacii, Rossijskaja gazeta (online). Dostupné z: <<http://www.rg.ru/2015/11/02/lavrov.html>>.
- Lenin, Vladimír Iljič [1958]. *O národnosti a koloniální otázce*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Lozoviuk, Petr [2004]. Fenomén etnického moravanství a podoby jeho intersubjektivních konstrukcí. *Český lid. The Czech Ethnological Journal* 91 (3): 221–234.
- Lozoviuk, Petr [2005]. *Evropská etnologie ve středoevropské perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Lozoviuk, Petr [2012]. *Grenzland als Lebenswelt. Grenzkonstruktionen, Grenzwahrnehmungen und Grenzdiskurse in sächsisch-tschechischer Perspektive*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- Lozoviuk, Petr [2016]. „Etnologie je filozofii budoucnosti.“ R. F. Kaindl a pozapomenuté počátky evropské etnologie. *Český lid. The Czech Ethnological Journal* 103 (3): 437–450.
- Marková, Alena [2012]. *Sovětská bělorusizace jako cesta k národu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Miller, Alexei [2003]. *The Ukrainian Question. The Russian Empire and Nationalism in the Nineteenth Century*. Budapest, New York: Central European University Press.

- Mončalovskij, Osip A. [1898]. *Litěraturnoje i političeskoje ukrainofilstvo*. Lvov: Tipografija Stavropigijskogo Instituta.
- Mončalovskij, Osip A. [1903]. *Svjataja Rus'*. Lvov: Iz tipografii Stavropigijskogo Instituta.
- Myeshkov, Dmytro [2009]. Das Schicksal der Ukrainer in der Doppelmonarchie 1914–1915: ein Kriegsverbrechen oder kriegsbedingte Maßnahmen? (online). Dostupné z: <https://www.academia.edu/36689709/Das_Schicksal_der_Ukrainer_in_der_Doppelmonarchie_1914_1915_ein_Kriegsverbrechen_oder_kriegsbedingte_Ma%C3%9Fnahmen>.
- Naumovič, Ivan [1889]. *Pjatiděsjatiletije (1839–1889) vossojediněnija s pravoslavnoj cerkov'ju zapadno-russkich uniatov. Istoričeskij očerk*. Sankt-Petěrburg: Sinodalnaja tipografija.
- Nazarenko, Aleksandr Vasiljevič [2013]. „Slovo na obnovlenije Děsjatinnoj cerkvi“ ili k istorii počitanija svjatiťelja Klimenta Rimskogo v Drevněj Rusi. Moskva, Brusel: Svjato-Ekatěrininskij mužskoj monastyr'.
- Němenskij, Oleg Borisovič [2008]. Kazačestvo i Russkij mir. Dostupné z: <http://www.perspektivy.info/book/kazachestvo_i_russkij_mir_2008-10-03.htm>.
- Ostrovskij, Zelman Solomonovič [1931]. *Problemy ukrainizacii i belorussizacii v RSFSR*. Moskva: Vlast sovetov.
- Pavlov, Širchan [2004]. Russkij mir: istorija i Istorija (online). Dostupné z: <http://archipelag.ru/ru_mir/history/history2004/shirhan-russmir>.
- Pervolf, Iosif [1874]. *Slavjanskaja vzaimnosť s drevnějšich vremen do XVIII v.* Sankt-Petěrburg: Tipografija V.S. Balaševa.
- Romer, Eugenjusz (ed.) [1920]. *Spis ludności na terenach administrowanych przez zarząd cywilny ziem wschodnich (grudzień 1919)*. Warszawa: Książnica Polska Towarzystwa Naucznych Szkół Wyższych.
- Rybakov, Boris A. [1993]. *Kijevskaja Rus' i russkije knjažestva XII–XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Saunders, David [1985]. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. Edmonton: University of Alberta.
- Semušin, Dmitrij L. [2013]. „Pomorskij vopros“ i Russkaja Arktika. Moskva: Regnum.
- Shevchenko, Kirill [2010]. Reinterpretation of History as the Identity-building Tool. Case of Poleshukh in Belarus. *Český lid. Etnologický časopis* 97 (4): 383–399.
- Schorkowitz, Dittmar [2000]. Die Herkunft der Ostslaven und die Anfänge des Kiever Reiches in der post-sowjetischen Revision. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 48 (4): 569–601.
- Schorkowitz, Dittmar [2010]. Geschichte, Identität und Gewalt im Kontext postsozialistischer Nationsbildung. *Zeitschrift für Ethnologie* 135 (1): 99–160.
- Solik, Martin – Baar, Vladimír [2016]. Koncept „Ruského sveta“ ako nástroj implementácie soft power v ruskej zahraničnej politike. *Politické vedy* 19 (1): 8–47.
- Stalin, Josif Vissarionovič [1951]. *Spisy sv. 5, 1921–1923*. Praha: Svoboda.
- Stojičević, Slobodan [2016]. Gdě granicy Russkogo Mira? (vzgljad iz Serbii). Dostupné z: <<http://ruskie.org/index.php?module=printnews&id=35935>>.
- Syčeva, Lidija [2007]. Russkij jazyk, russkaja kultura, russkij mir. Dostupné z: <http://lsycheva.ru/books/culture/culture_7407.html>.
- Šafařík, Pavel Josef [1842/1955]. *Slovanský národopis*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Šchedrovickij, Pjotr [2000]. Kto i čto stoit za doktrinoj Russkogo Mira? (online). Dostupné z: <http://archipelag.ru/ru_mir/history/history99-00/shedrovicky-doctrina>.
- Ševčenko, Kirill V. [2013]. Těrritorialnoje ukрупněnije BSSR v 1924 g. v polskom obščestvennom mněenii. In: Miščenko, Viktor Vasiljevič – Pustovojtov, Viktor Nikolajevič – Starodubec, Svetlana Nikolajevna (ed.). *Rossijsko-Belorusko-Ukrainskoje pograničje: problemy vzaimodějstvija v kontěkstě jedinogo sociokul'turnogo prostranstva – istorija i perspektivy*. Brjansk: Brjanskij gosudarstvennyj universitět. s. 331–337.
- Ševčenko, Maksim [2004]. Russkij mir – kontury „obščej sudby“ (online). Dostupné z: <http://archipelag.ru/ru_mir/history/history2004/shevchenko-kontur>.
- Šimov, Vsevolod V. [2016]. Belorusskaja iděntičnosť i obščerusskaja iděja. In: Svjatěnkov, Pavel Vjačeslavovič (ed.). *Belorusskaja iděja: istorija i realnosť*. Moskva: Analitičeskij centr innovacionnyh projektov i těchnologij, s. 163–186.
- Tekushev, Islam – Markedonov, Sergej – Shevchenko, Kirill (ed.) [2013]. *Abkhazia: Between the Past and the Future*. Praha: Medium Orient.

- Tiškov, Valerij A. [2003]. *Rekvijem po etnosu. Issledovanija po socialno-kulturnoj antropologii*. Moskva: Nauka
- Tiškov, Valerij A. [2007]. *Russkij mir: smysl i strategii*. Moskva: Nauka.
- Tiškov, Valerij A. [2001]. *Etnologija i politika*. Moskva: Nauka.
- Toločko, Petr P. [1987]. *Drevnjaja Rus'. Očerki socialno-političeskoj istorii*. Kijev: Naukova dumka.
- Toločko, Pjotr [2020]. *Mír menjaetsja ně k lučšemu* (online). Dostupné z: <<https://lgz.ru/article/-23-6740-10-06-2020/akademik-pyetr-tolochko-mir-menyaetsya-ne-k-luchshemu>>.
- Vavrik, Vasilij Romanovič [2001]. *Těrezin i Talergof. K 50-letněj godovščině tragedii Galicko-Russkogo naroda*. Moskva: Moskovskoje občestvo družej Karpatskoj Rusi.
- Vosovič, Sergej [2020]. *Vozrožděnije i razvitije pravoslavnych bratstv v Belarusi v 1863–1914 gg.* (online). Dostupné z: <<https://zapadrus.su/rusmir/istf/2135-vozrozhdenie-i-razvitie-pravoslavnykh-bratstv-v-belarusi-v-1863-1914-gg.html>>.
- Zajnutdinov, Andrej Eduardovič [2012]. *Sibirskoje oblastničestvo: istoriko-sociologičeskij analiz*. Sankt-Petěrburg: Sociologičeskij institut Rossijskoj Akadēmii nauk.
- Zaprudnik, Jan [1993]. *Belarus at a Crossroads in History*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Zelenin, Dmitrij Konstantinovič [1991 (1927)]. *Vostočnoslavjanskaja etnografija*. Moskva: Nauka.

Kirill Shevchenko je profesorem Katedry právních disciplín a zároveň vedoucím Centra eurasijských studií Ruské státní sociální univerzity (filiálka Minsk, Bělorusko). Těžiště jeho odborného zájmu zahrnuje národní hnutí slovanských národů střední a východní Evropy (19. a 20. století), problematiku mezislovanských kulturních vztahů a vývoj národních identit východoevropských národů.

Petr Lozoviuk je vedoucím Katedry antropologie na FF ŽČU v Plzni. Těžiště jeho odborného zájmu zahrnuje srovnávací evropskou etnologii, problematiku interetnických vztahů a interkulturní komunikace, německojazyčnou a ruskojazyčnou tradici etnografického výzkumu, tematiku česko-německých relací a problematiku etnoemancipačních procesů ve východní Evropě.

Situovaná (auto)mobilita ve venkovském mikroregionu

BOHUSLAV ŠALANDA*

Situated (Auto)mobility in the Rural Microregion

Abstract: The paper examines the assumptions and conditions of (auto)mobility in a rural microregion in eastern Bohemia, specifically in the localities of municipalities of Široký Důl and Trstěnice. In this manner situated mobility becomes an important part of the research. Using this background, the relationships of transport users to mobility, their experiences, ideas and opinions are studied. Knowledge included in the study was obtained through the author's own field research. The overall picture of historical development of motoring would not be complete without rural environment forming specific conditions for this area of practical human activity.

Keywords: conditions of (auto)mobility; experiences; opinions; Široký Důl; Trstěnice

DOI: 10.14712/23363525.2022.21

Finální bilance každého výzkumného projektu obvykle ústí do několika klíčových bodů, bádání se nutně nemůže vyhnout jisté „kaleidoskopičnosti“ a mozaikovitosti, a to včetně prolínání různých časů, jež je charakteristické lidskou pamětí. Automobilismus a mobilita vůbec přinesly významné prostorové inovace nejen ve zkoumaném mikroregionu, jmenovitě zrychlení přesunů obyvatel, dobu trvání a tempo polních prací apod. Motorový provoz se tedy podstatně zvyšoval nejenom v obydleném prostředí vesnic, ale rovněž na polích, nikoliv výhradně v intravilánu, ale též extravilánu. Nezapomeňme přitom akcentovat skutečnost, že šlo dosti často o sezonní práce, takže po jejich vykonání provoz jedné mechanizace utíchal, zatímco vzápětí nastupovala druhá vlna. Máme tu proto co do činění s různými kombinacemi každodenních a sezónních cirkulací. Osobní a nákladní auta stejně tak jako motocykly většinou nebyly v provozu po celý den, neboť jejich vlastníci se nacházeli v pracovním poměru v zemědělství, průmyslu či stavebnictví, popřípadě ve službách.

Souhrnný profil bádání nám ukazuje, že mezi uživateli dopravních prostředků jsou i ve sledované oblasti značné rozdíly. Na jedné straně se setkáváme s aktivním přístupem, podrobnou znalostí značek vozů, jejich parametrů a odpovídající funkčnosti. Na straně druhé se vyskytuje určitá lhosejnost v těchto dnes tak atraktivních záležitostech. Pro některé uživatele je prostě nejdůležitější, když jim jejich „vehikl“ umožňuje kratší nebo delší přesun, nic jiného neřeší.

Jednotliví aktéři motorizace jsou zároveň jejími techniky, dokážou zacházet s různými stroji a technickými zařízeními. Stroje jsou pro ně přitažlivé a líbí se jim, rádi s nimi nakládají. S tím dozajista souvisí neutuchající pracovitost, všestrannost, jakož i schopnost někdy dobrovolné, jindy vynucené improvizace. Zejména automobilismus v širším ohledu

* Doc. PhDr. Bohuslav Šalanda, CSc., Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: Bohuslav.Salanda@fhs.cuni.cz

nabízí rovněž estetický prožitek v tom smyslu, že si svůj dopravní prostředek jeho uživatelé oblíbili, rádi v něm jezdí a starají se o něj. Vlastnění mobilních prostředků je ovšem pochopitelně taktéž záležitostí prestižní.

Ve zkoumaném mikroregionu se v nemalém množství vyskytují do značné míry ojetá vozidla, některá i s rokem výroby kolem roku 2000. Tak například jeden ze zpovídaných respondentů (nar. 1968) ze Širokého Dolu vypočítal od roku 1989 následující sestavu mobilních prostředků: Trabant Kombi z roku 1975 po rodičích, dále Škoda 120 a Citroen Xara Picasso. Jeho manželka navíc dojíždí do zaměstnání velmi ojetým autem Peugeot 106. V domácnosti ve stejném domě měla dcera s rodinou ojetou Fabii, které „odešel motor“. Po jejím prodeji si koupila taktéž ojetý vůz z první řady Octavie. Dodejme k tomu, že se tu nepořizují auta na leasing, neboť zdejší obyvatelé neoplývají nijak vysokými platy.

Jestliže se pokusíme z hlediska zahrnutého obsahu charakterizovat toto pojednání, najdeme v něm konkrétně i obecně analyzované možnosti a limity motorizace ve zvoleném mikroregionu. Z toho pohledu není od věci hovořit o „situovaném automobilismu“. Zároveň přítomný text dokládá, že při terénním výzkumu se nevyhneme fragmentaci aktivit, které mají samy o sobě většinou lokální kontext. Další víceméně očekávané zjištění spočívá v tom, že dějiny jsou vrstevnaté, což ostatně ve svých výpovědích dokládají i sami respondenti. Jejich paměť se z pochopitelných důvodů dosti často upíná k relativně vzdálené minulosti, k čemuž jsme se snažili v textu přihlédnout.

Závěrečná pointa se vztahuje k vlastnímu, poprvé takto systematicky zpracovanému tématu. Jinak řečeno o mobilitě a automobilitě na vesnici se až na malé výjimky nedozvíme téměř nic v žádné z dostupných publikací. Prezentovaný výzkum navíc ukázal něco z pozoruhodných osobnostních charakteristik a kvalit zpovídaného vzorku obyvatelstva. Vše nasvědčuje tomu, že „venkovan“ je stále dobrý mechanik, ovládá umění údržby strojů všeho druhu, a stává se tak trochu paradoxně jedním z nositelů technického přístupu ke skutečnosti. Ačkoliv obyvatelé nejenom Širokého Dolu nebývají vyučeni v příslušných oborech, jednotlivé odborné práce zvládnou. Ostatně samy shora uvedené hlasy respondentů svědčí o jejich značném vědění v klíčových oblastech mobility a záviděníhodné kompetenci v mnoha náročných sférách životní praxe.

Historicko-sociologické a etnografické studium (auto)mobility na vesnici není v současném společenskovědním bádání příliš ukotvené. Celkový obraz historického rozvoje mobility či motorismu by nebyl úplný bez venkovského prostředí, které vytvářelo pro tuto oblast praktické lidské činnosti specifické podmínky. Zkušenost se stroji různého typu postupně získávala také na vesnici jasnější obrysy. Mobilita v obecném smyslu znamená určitý proces akcelerace, zrychlení v rámci lokalit, šířeji pak v prostoru mikroregionu i vznik delších tras. O slovo se na tomto poli hlásí nejenom historická sociologie materiální kultury, ale také dějiny techniky se zaměřením na její kulturní a sociální funkci. Kdyby bývalo došlo k rozsáhlejšímu výzkumu (auto)mobility před dvaceti nebo třiceti lety, byla by k dispozici širší základna „svědků“, obecně řečeno přímých účastníků postupné mechanizace vesnice. Taková situace ovšem patří k výzkumným limitům jakéhokoliv historicky laděného projektu a je třeba se s ní smířit.

Předložená stať je založena na poznatcích, faktech a zkušenostech získaných terénním výzkumem. V době koronavirové mohl být bohužel tento výzkum provozován jen za psacím stolem – ke spojení s respondenty „v terénu“ docházelo telefonicky. K tomu se hodí poznamenat, že daný terén osobně velmi dobře znám, vím například přesně, kde kdo bydlí

apod. O místních zvyklostech kolem (auto)mobility jsem již ostatně nejednou pojednal.¹ Rovněž ve všech přechozích případech jsem preferoval specializované bádání v lokalitě východočeské obce Široký Důl, vzdálené 6 km od Poličky a 16 km od Litomyšle. Pokud jde o počet obyvatel, ten v obci kolísal, tak třeba v roce 1991 zde žilo 358 lidí, zatímco v roce 2018 jich bylo 420.

Několik místních „lidových historiků“ dovede v kostce vykládat o mobilitě a své svědectví dokládá dosti přesnými letopočty. Nikdo z nich si pochopitelně nepsal osobní kroniku ani poznámky o minulých technických vymoženostech. Jejich nadmíru dobrá paměť přesto, nebo právě proto představuje zásadní zdroj mých informací. Dále jsem se za stejným účelem pohyboval také v přilehlých okolních obcích – v Lubné, Zrnětíně, Dolním Újezdě, v Sádce a v neposlední řadě v Trstěnicích.

Jak jsem již několikrát zmiňoval, výprava za pamětníky do zvolených lokalit v minulém roce není možná kvůli nákaze koronavirem. Proto rovněž všechna další bádání v terénu za účelem studia (auto)mobility v Širokém Dole zatím probíhají prostřednictvím mobilního telefonu a magnetofonu.

Dne 27. 5. 2019 jsem vedl osobní rozhovor s bývalým starostou Širokého Dolu Václavem Vopařilem (nar. 1958). Respondent vypovídal, že jeden z větších hospodářů v Širokém Dole neměl automobil – vlastnil motocykl skútr: „Ten otec Bobše, ten už potom měl tisícovku (pozn. MB 1000). Tady až tak novejš aut nebylo. To měli potom ty stovky, dyž byly ty chlapy mladý. Jinak se všechno kupovaly ty starší auta. [To bylo v sedmdesátých a osmdesátých letech?] To se asi nejmíc rozvíjel automobilismus. Do toho roku nebylo skoro žádný auto v obci. [Na Kopci nějaké jaké auto bylo?] Tam měl Oktávku ten Vomáčka, a pak ten Teleckej měl Oktávku takovou zelenou.“

Václav Vopařil měl čínorodého otce, který proslul i jako kapelník. Uvedl k tomu: „Otec měl skútra a měl stopadesátku zetku. A dlouho. Pak až si koupil Trabanta kombi. Někdo si trabanta pochvaloval. Byl levnější, byl za 30 000 Kčs. Copak mu zbejvalo.“ Nejvíce bylo podle něj škodovek – Škoda 100 a Škoda MB 1000, prý si ale jako „kluci“ kupovali i starší Oktávie.²

V neposlední řadě k využívání vozidel respondent podotkl: „Auta sloužily většinou za nákupem nebo návštěvou přízně. Vono to bylo výletní auto. Ve všední den na to nebyl ani čas. V zimě se vůbec málo jezdilo, v létě na vesnici byla práce, že jo.“

Zajímavé jsou rovněž Vopařilovy postřehy ohledně koupě automobilů po roce 1989: „Tak to začalo po revoluci eště, nejdřív to bylo stejný, pak se začaly auta tahat z venku. Tak ty devadesátky Renaulti byly volblíbený. (...) Já sem si tenkrát koupil Forda Escorta z osmdesátýho pátýho. Ten měl hodně najeto. Pak sem měl Escorta novějšího z devadesát prvního. Já se držím fordů, furt mám to samý. Teď mám Fokuse. Forda sem koupil v bazaru

¹ Viz Šalanda, Bohuslav [2019]. Historická sociologie mobility ve venkovském mikroregionu. *Historická sociologie* 11 (1): 129–138. Dále srov. kapitulu „Podmínky (auto)mobility ve venkovském prostředí“ [Šalanda – Štemberk 2019: 178–187]. V neposlední řadě kapitola „Sonda do české automobility 20. a 21. století“ [Štemberk – Jakubec – Šalanda 2020: 269–292].

² Viz Jan Tuček [2009: 19–23]. Dále srov. Marián Šuman-Hreblay [2015: 95]. První prototyp vozu Spartak s dvoudveřovou karoserií a zaoblenou záďí byl dokončen roku 1953. Posléze byl stroje pojmenován jako Škoda 440, motoricky výkonnější byl model Š 445. Octavia Super byla velmi oblíbeným automobilem, přičemž název Octavia znamenal osmý typ ve vývojové řadě předchozích vozů značky Popular. V roce 1959 stála Octavia na poukaz 28 500 Kčs, omezené množství aut se dalo koupit i volně, ale za vyšší cenu. Od roku 1961 se na zadních blatnících objevila malá „křídélka“. Zvýšil se též výkon motoru na 40 k, takže vůz dosahoval rychlosti i 115 km/hod. při spotřebě 8 litrů benzínu na 100 km. Octavia Combi bylo vozidlo pro vybrané řemeslníky.

v Mejtě (Vysokém Mýtě – pozn. BŠ). Nějak mně pad’ do voka a bylo to nejšťastnější. Tenkrát se prodal každé vrak. Taky sem za něj šedesát tisíc dal. To byly chutě po západních autech, velkéj hlad.“

Václav Vopařil nastoupil do funkce starosty po Oldřichu Jílkovi (nar. 1939) v roce 1998. Do konce roku 2007 vykonávali v Širokém Dole starostové svou funkci mimo hlavní povolání. Od doby svého zaměstnání v údržbě Masokombinátu Polička se stal vyčleněným funkcionářem, a tak se mohl naplno věnovat náročným investičním akcím – zejména kanalizaci s čističkou odpadních vod. Právě obecní kanalizace přinesla další modernizaci obce. S Vopařilovou érou souvisí celkově intenzivnější investiční politika, konkrétně výstavba místních sítí, oprava hasičské zbrojnice, zřízení sběrného dvora a vytváření stavebních parcel. Ve volbách roku 2018 byl ovšem starostou zvolen Pavel Krejsa a jeho předchůdce zůstává v zastupitelstvu.

Předpoklady pro dynamický růst má zmíněná obec vytvořeny díky fabrice místního starousedlíka Karla Flídra, který zasadil do panoramatu obce čtyři výrobní haly. Z malé firmy, založené roku 1993, se brzo stala společnost s ručením omezeným, specializovaná na kovoobrábění a zámečnictví. V krátké době se uvedená firma stala zákaznický orientovanou a svou činnost rozšířila o další předměty podnikání, například distribuci hadic a výrobu zemědělské a požární techniky. V posledních letech byla nabídka rozšířena o výrobu plastů, zastoupenou různými výlisky pro automobilový a strojírenský průmysl. Podnik spolupracuje rovněž se zahraničím, výrobky a polotovary dopravuje k zákazníkům dokonce vlastními kamiony. Je zajímavé, že díky pracovníkům z blízkého a vzdálenějšího okolí se v obci objevila před třemi lety automatická benzinová pumpa. Každopádně vykazují Flídrovy firmy v mnoha ohledech vysoké standardy.

Poslední mikrovýzkum v Širokém Dole se konal na dálku, telefonicky v květnu 2022 o tom, zda došlo k nějakým změnám ohledně automobilů. Po předchozí domluvě s vrchním činitelem hasičů v obci Jakubem Paulíčkem (nar. 1987) z místní části Kopec padl dotaz na to, jakým autům dává přednost: „Dávám přednost především autům, na který jsou relativně dostupný náhradní díly. Takže v tuhle chvíli prostě to jsou škodovky, takže máme vlastně dvě škodovky, Škodu Fabii a Oktávii. A vzhledem k tomu, kolik těch aut vlastně je a kolik jich bude do budoucna, tak to je auto, který z hlediska náhradních dílů je určitě nej dostupnější. I se to relativně snadno opravuje pořád. Takže zatím asi škodovkám.“

Dále Jakub Paulíček informoval o tom, že na tachometru uvedený průměrný nájezd jeho shora uvedených ojetých vozů je 100 000 kilometrů. Na místě byla i otázka, *Kde auta získal, zda je má z bazaru*: „Z bazaru nemám ani jedno auto, určitě mám vobě dvě na inzerát. Ani jedno není přes bazar, určitě ne. Koukal sem se, hledal sem to a pořídil sem. Určitě u obou aut se našly nějaký chyby, který se opravily, a pak fungujou bez problému.“

V neposlední řadě byl dotaz položen na mobilní prostředky ostatních obyvatel Širokého Dolu, horní části obce zvané Kopec: „Většina lidí má dvě vozidla, protože ta dostupnost do tý Poličky není úplně optimální, takže naprostá většina těch lidí prostě, která tam někde pracuje, to vozidlo potřebuje. Naprostá výjimka prostě lidi, který pracujou ve firmě Flídr, eště můžou jezdit na kole. Ale sou tam samozřejmě lidi, který pracujou ve firmě Flídr a jezďej si tam stejně autem, protože von ten Kopec nemusí bejt pro někoho příjemnej. To auto je skoro nutnost. Ale sou tam důchodci, který třeba dvěma vozidly nedisponujou, je jich naprostý minimum. Většina rodin má dvě, to prostě jinak nejde.“

Výrazný aktér Martin Bureš (nar. 1982) z místní části obce zvané Rovina podotkl: „Je pravda, že v obci se ten trend těch dvou aut snad v každé rodině. Tady v Širokém Dole je hodně lidí, který mají dvě auta a myslím, že je to určitě zapříčiněno tím, že musej dojíždět do toho zaměstnání, když tady v Širokém Dole máme školku, obchod, všechno. Rozhodně v obci ty dvě auta v tej rodině je takovej standard. (...) Co se týká značek aut. Já teda už mám třetí auto po sobě značku Volkswagen a co tady v okolí převažujou škodovky. Škoda Fabie, starší lidi si teda koupěj novou Fabii a vydrží jim prostě dvacet let a užívaj to stále. Mladší lidi, třeba za mě si koupím šest let starej Volkswagen. Většinou snažím se to točit po těch čtyřech pěti letech. Dyž už bych měl do toho třeba více, tak ho rači prodám a pár tisíc přidám a koupím si prostě zase něco mladšího.“

Pamětníci ve zkoumaném mikroregionu většinou na pozadí svých narácí o rozvoji mobility postihují i tehdejší, někdy též současný způsob života. Pro komparaci se „Široc-kem“ se hodí situace v obci Trstěnice, kterou dne 17. 4. 2019 výstižně vysvětlil místní rodák Ing. Václav Pittner (nar. 1936). Na otázku, kolik žilo v roce 1989 obyvatel v obci, zmíněný respondent uvedl: „Takže mohla mít takových osm set padesát. Dneska nákejch šest set padesát. Takže když to trochu vydělíme, tak to je nák na jedno auto pět obyvatel. To by tak vycházelo. Kdyby všechny ta auta vyjely na tu naši silnici, tak ji ucpou. (...) Po tý devadesátce tam byl takovej nástup právě z těch z dovozu. To byl tehdy prostě takovej náraz... Řekli sme těch padesát, voni se už náký vyměňovaly, vono to je problém. Já bych to tam řeč' takových šedesát pět, sedumdesát. (...) Takle tady byl hlavní přírustek mezi devadesát a dva tisíce z toho autobazaru. Většinou pocházely z dovozu. Byla to strašně taková móda mít cizí auto. Tehdy po tom devadesátým to bylo strašně móda mít cizí auto. Kolik těch aut eště jezdí dneska z tý várky, kerá začla po tom devadesátým.“

Obec Trstěnice se ovšem v některých ohledech vymyká z vlastního regionu, neboť se nacházela na okraji německého osídlení. Zmíněný respondent podal následující charakteristiku: „Takle, Trstěnice je trošičku zvláštní tím, že sousední obce byly německý. To znamená – Trstěnice byla česká, dokola byly všechno německý obce. Takže vona měla trošku problém s tím, že byla taková nějaká, po tý hospodářský stránce malinko v tý mechanizaci pozadu. Třeba za sousední tehdy německou obcí Karle, kde už v době války bylo takových deset čtrnáct traktorů, z nichž nejsilnější byl Land Bulldog a ta dvacítká. A ty druhý to bylo většinou malý Deutz a tak dále o výkonu 15 koní a podobně. V tý době v Trstěnici nebyl eště žádný traktor. Ty německý obce pravděpodobně po tý hospodářský stránce vydělávaly na tom, že tady byly napojený na ty Svitavy, na důležitou železniční trať Praha–Brno. A tak se tam prostě hospodářsky rozvíjely nebo měly možnost prodat ty svý výrobky asi za lepší cenu. Logicky za německý okupace tehdy došlo k tomu, že se uměle shodil kurz naší koruny jedna ku deseti v neprospěch naší koruny. Takže to hrálo takovou roli, že prostě v naší obci český finanční prostředky nebyly, to je jedna věc. Druhá věc je logicky, že byly tydlety věci přísně vohospodařovaný.“

Moderní poválečné dějiny obce a mikroregionu se tu v souvislostech automobilní i jiné mobility podávají v jakési motorizační zkratce: „Takže do českých rukou asi nebyla šance prostě dostat tydlety mechanizační prostředky. První traktory se tady vobjevily až po válce, dalo by se říct, že byly tři. Byly to dva Bulldoky, jedna pětadvacítká, jedna pětatřicítka, a pak nějakej Deutz asi třicítka, což byly tak nějak překoupený z tý německý oblasti. Když byli vysídlený Němci, tak se dostaly sem do Trstěnice. No potom poměrně brzo v tom roce čtyřicet sedm, eště čtyřicet vosum vlastně se koupily... Moment, musím to spočítat: čtyry

nový traktory Zetory pětadvacet a jedna Škodovka třicítka. [To bylo ještě v rámci soukromého sektoru?] To bylo v rámci soukroma v tom roce čtyřicet sedm, mám dojem, že ten poslední Zetor byl ještě koupenej v roce čtyřicet osm. A to bylo poměrně dost traktorů na poměry naší obce. A potom s tím byly problémy. Při výkupu strojů se bojovalo vo to, jestli ty stroje vstanou v obci, nebo budou v rámci vokresu přerozdělený. Podle zápisu z jednání tehdy družstva a místního národního výboru a tak dále byl prostě strašnej tlak, aby se dva Zetory z Trstěnice přesunuly do ňáký obce. Ale prostě, všechny orgány se postavily za to, že to sou, že byly koupený hospodářema v naší vesnici, takže tady musej vostat. No a ten boj byl docela takovej, bych řek' tvrdej. Takže to byly příkazy: Zejtra bude traktor přistaven před okresní národní výbor a jestli tam nebude, tak si pro předsedu přídem a tak dále. Ale nakonec se to ňáko uhájilo mimo tu Škodovku třicítka, kerá teda šla do tehdy vznikající estéesky (Strojní traktorové stanice – pozn. tazatele). No a estě – estéeska byla v Litomyšli. V Litomyšli, a třicítka jako nejsilnější traktor šel tam. Ty vostatní vostaly tady a sloužily. Dalo by se říct, že ty pětadvacítky, že sloužily do takovýho roku šedesát pět, šedesát osm. Jo, ta modernizace samozřejmě. Ta organizace byla taková, že estéeska měla ve vesnici tři střediska, kerý vobhospodařovaly, zhruba, dejme tomu tak dva tisíce hektarů. Ty střediska vznikaly podle toho, jak kde vznikalo družstvo. Takže hlavně pracovaly pro družstvo i pro soukromníky. A ty měly tak zhruba dvanáct čtrnáct traktorů. No a ty všechny nový traktory šly do tý estéesky, do zemědělských družstev jako nový traktory. Potom šly už ojedinele. A to bylo až do roku padesát devět, kdy bylo rozhodnuto, že ty jejich střediska se rozprodají družstvům. A to se rozprodaly družstvu někdy roku padesát devět, šedesát.“

Zemědělský inženýr Josef Pittner dovedl vhodně sumarizovat průběh dějin mikroregionu a technické vývojové trendy na venkově. Vysvětlil rovněž situaci rozvíjející se mechanizace a narůstající mobility: „No a potom teda v těch šedesátých letech bych řek', že to byl takovej, no prostě smršť mechanizace, nejen traktorů, ale i ostatních strojů, kombajnů a tak dále, kerá prostě rozjela bych řek' mechanizaci zemědělské výroby už na nějaký solidní úrovni...“ Nikoho samozřejmě nepřekvapí, že ruční práce v zemědělství se v šedesátých letech postupně vytrácely společně s koňskými potahy. Traktor měl ve všech ohledech důležitou praktickou funkci, jak o tom Josef Pittner dále referuje: „První traktor Major tu byl v roce šedesát jedna. Dyž sem přišel do družstva, už tehdy celoobecního. No jejich výhody: Samozřejmě pro velkovýrobu tehdejší byl slabej traktor. Ale začaly se, nic jinýho nebylo, tak přišly a tu svou práci udělaly. Pak to teda byly ty Supry, to byly traktory bych řek' těžší, pro orbu a pro tydlety věci a pro dopravu. No a nesmíme zapomenout na sovětský dětáky pásový, kerý prostě byly rozhodující pro orbu a přípravu půdy v těch šedesátých letech. Další problém, kerej tady byl, bylo přestování brambor. Dneska se to zdá taky neuvěřitelný. No neuvěřitelný, nejen sklídit, ale část jich estě přebrat. A rozvýst. Ale rozběhl se v tom první bramborovej kombajn.“

Stejný informátor podává výstižní obraz vývoje automobility po roce 1989: „Až teprve ty bazary, na autobazarech se rozjelo potom osmdesátým devátým, to se dovážely ze zahraničí vozy. Takže z těch sto dvaceti dneska, ten stav bych řek', že to je možná víc než polovička starších, starší zachovalý. No, ty nový vozy se už opečujou, to se spíš dojezdí. V roce devadesát tady bylo padesát aut, bych vodhad'. Vesnice měla takových osmset padesát obyvatel, dneska má ňákejch šest set padesát. Takže dyž to trochu vydělíme, tak to je ňák na jedno auto pět obyvatel, to by tak vycházelo. Kdyby všechny ty auta vyjely na tu naši silnici, tak ji ucpou. (...) Po tý devadesátce tam byl takovej nástup těch vojetejch

z dovozu. To byl tehdy prostě takovej náraz. Řekli sme těch padesát, voni se už ňáký vyměňovaly, vono to je problém. Takle, tady byl hlavní přírůstek mezi devadesát a dva tisíce z toho autobazaru. Většinou pocházely z dovozu. Byla to strašně taková móda mít cizí auto. Kolik těch aut eště dneska jezdí z tý várky, kerá začala po tom devadesátým.“

Při jakýchkoliv úvahách o motorizaci vesnického života si nelze nepovšimnout kontrastu mezi koňskou a kravskou silou a nástupem strojů, motorů a podobných „vynálezů“, což se vždy týká většiny venkova i dalších menších lokálních společenství. Za bernou minci v tomto ohledu lze bez obav vzít slova osvědčeného znalce vlastní lokality Josefa Pittnera: „Kolik těch záhumenkových krav bylo. Každá rodina družstevní měla záhumenkovou krávu, to nešlo, ta živila. ňáký to mlíko se prodávalo. No potom ještě ty koně. Tak těch koňů za soukroma tady bylo, záležit, jak se to počítá, ale dalo by se říct asi čtyřicet pět sedláků, vysloveně říkám sedláků, protože to byli sedláci, to nebyli farmáři. [To bylo tak nad devět hektarů?] To bylo víc, nad patnáct. Byly tady dva nebo tři případy chalupníků, že měl koně. Že měl teda možná pět hektarů a k tomu už měl ňákou práci další. Tady bylo, když to tak vemem, ňákejch devadesát dva, devadesát pět koní. Za soukroma před družstvem, takže tady bylo ňákejch těch devadesát pět koní. Neuvěřitelnej počet. Těch hodně koní, teď neřeknu kolik, bylo do roku padesát devět. Protože to první družstvo začalo na ňákejch sto padesáti hektarech a toho roku padesát osum mělo necelých čtyři sta. A to už v tom padesátým devátým najednou přišel do družstva celej ten zbytek pět set hektarů. A ty všechny hospodáři do tej doby měli koně. Takže do tej doby mohlo bejt hospodářů polovička. Kdybych řek', že jich bylo dvacet, tak to bylo padesát koní. To družstvo mělo dost koní, možná deset dvanáct mohlo mít. Tak těch šedesát dva koní mohlo bejt do roku padesát devět. Pak začalo prudce ubejvat v těch šedesátejch letech. Takže bych řek', v roce šedesát pět... Poslední pár u jézedů končí ke konci šedesátých let. Voni to používali napřed na takový věci, jako třeba svoz mlíka. Takový ňáký už doplňkový věci. Samozřejmě, takle – neobnovovali se. Já ještě mám někde fotku z jézedé, že tam byly hřibata. Ale to se už jako nechovalo další. Potom se prodalo dost koní lesům a kam eště mohli jít. Ta paměť strašně selhává. Potom se něco prodalo soukromníkoj kolem, že třeba potřeboval nebo něco. Samozřejmě, že ňáký šli na jatka, ale nejsem to schopnej takle říct. Ty soukromníci tu obnovu nedělali, většina koní měla svy stáří. Říkám: Ty mladý k lesům to šlo... [Podle vašeho názoru, kolik let se ten kůň dožil?] Tady pamatuju jako kluk, že sme říkali, že byli koně taky plnoletý. Ale nejsem odborník na koně, takže v tomhle vám nemůžu říct. Ale vopravdu, prakticky, použití, no těch dvacet let je maximum. To už potom dosluhovali, když nastupovalo družstvo, to už nikdo neinvestoval.“

Jak vidět, vysvětlivky Josefa Pittnera k mobilitě a automobilitě nesměřují jen k devadesátým letům 20. století, nýbrž i k předchozí epoše. Důležité jsou i postřehy o nástupu modernizace poté, co skončily koňská, popřípadě kravská síla. Respondent vykládal poměrně široce.

Ze shora uvedeného vyplývá, že (auto)mobilita na vesnici není k nalezení v žádných velkých knihách, ani nebyla zachycena v příslušných archivních pramenech. Lokální paměť ohledně rozvoje dopravy tak někdy díky shodě respondentských okolností získává pevnější kontury, jindy se zase musíme spokojit jen s matnými obrysy.³ Určitě dopravní

³ Týká se to také překotného dovozu automobilů ze Západu, jak bylo nastíněno v kapitole „Automobilismus na přelomu 20. a 21. století“ [Štemberk – Jakubec – Šalanda 2020: 269–292].

prostředky vnášely a nadále vnášejí do života nové impulsy – ožívují různé životní situace specifickými detaily. Z pochopitelných důvodů nastává po roce 1989 prudký rozkvět (auto) mobility nejen ve městě, nýbrž i na vesnici. Snad se nám přitom podařilo náležitě zachytit i odpovídající kontext, jakkoliv se nelze zcela vyhnout jisté „motorizační zkratce“. Obecně historicko-sociologicky a zároveň etnograficky řečeno – ruční práce se v šedesátých letech 20. století postupně vytrácí společně s koňskými potahy. Nově tak řadu praktických funkcí přebírá traktor, zatímco automobilismus a mobilita vůbec přinášejí značné prostorové inovace, ať již v pozitivním, nebo negativním smyslu.

Poděkování

Vydáno za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI II České století motorismu (DG18P02OVV051), který v letech 2018–2022 realizují Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Národní technické muzeum a Technické muzeum v Brně.

Literatura

- Šalanda, Bohuslav – Štemberk, Jan a kol. [2019]. *České století motorismu I. Kulturní roviny českého motorismu*. Praha: Karolinum.
- Šalanda, Bohuslav [2008]. *Česká vesnice Široký Důl*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky.
- Štemberk, Jan – Jakubec, Ivan – Šalanda, Bohuslav [2020]. *Automobilismus a česká společnost*. Praha: Karolinum.
- Šuman-Hreblay, Marián [2015]. *Dvě století českých automobilů*. Brno: CPress.
- Tuček, Jan [2009]. *Auta východního bloku*. Praha: Grada.

Bohuslav Šalanda působí na Pracovišti historické sociologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Odborně se zabývá mimo jiné sociologickými a etnologickými výzkumy lokálních společenství, v poslední době zaměřenými na studium (auto)mobility.

David Graeber and David Wengrow: *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*

The merits of this book are considerable; so are its shortcomings. The grandiloquence is awesome: “In this book we will not only be presenting a new history of humankind, but inviting the reader into a new science of history, one that restores our ancestors to their full humanity” (p. 24). This may be contrasted with a much more cautious statement at the beginning of the book: “The task is immense, and the issues so important, that it will take years of research and debate even to begin to understand the real implications of the picture we’re starting to see” (p. 4). That sounds more acceptable; and a review of the book may take the mismatch between the intellectual *hubris* of the first-quoted statement and the laudable modesty of the other as a guiding thread for further discussion. The authors make some very good and solidly grounded points, but in between, they succumb to temptations of shortcut and speculation.

This is not to advocate a retreat to uncommitted agnosticism. Such a position can never achieve complete detachment from presuppositions, and in any case, this essay is written from a viewpoint agreeing with the authors on some basic issues. The common ground is the critique of evolutionism. To clarify the implications of this shared stance, it will be useful to spell out what an anti-evolutionist vision of history excludes and does not exclude. Most obviously, there will be no assumption of a predetermined or prefigured history, neither in the strong sense of historical necessity nor on the more cautious note of a developmental logic. By the same token, we reject the idea of uniform progression on a global scale, albeit more rapid in some places than others; emphasis will be placed on multiple histories with distinctive trajectories and divergent outcomes. That said, I cannot agree with the claim that the theory of social evolution, inseparable from the doctrine (or, if we prefer, the myth) of progress was simply a conservative project, “developed to counter” the “indigenous critique” (p. 69) of European societies, and that the later left-wing appropriation of it can be dismissed as an aberration. There will be more to say on the “indigenous critique”; but at this point, let us note that the history of ideas is less streamlined than Graeber and Wengrow often seem to think (they are not as sensitive to nuances and complications on this level as they are when it comes to the cultural diversity of pre-literate societies), and the idea of progress is a case in point. It is one of the defining but disputed cultural themes of modern civilization; it draws on multiple sources and allows for conflicting interpretations as well as recurrent expressions of scepticism. Monocausal explanations of its origins are as unconvincing as they are in every other field worth serious inquiry. Hans Blumenberg, whom the authors have obviously not read, has made a strong case for the early phase of the scientific revolution as a key factor in the formation of a secular idea of progress. The experience of early modern European societies, including the “long road to the industrial revolution” [Van Zanden 2012] as well as new

developments in state formation, was an additional factor. As for the spectrum of interpretations, there was neither a pristine conservative version nor one decisive (Rousseauian) misappropriation from the left; there were crossroads of importance for both sides to the conflict, and restarts of the debate with new terms of reference. The authors rightly stress Turgot's argument on "the primacy of technological progress as a driver for overall social improvement" (p. 60); but in the context of the Enlightenment, Turgot was a moderate reformist, and to grasp the broader picture, it is not enough to counterpose him to Rousseau. The most emphatic and multi-thematic Enlightenment conception of progress is to be found in the work of Condorcet, who is nowhere mentioned in the book. And Turgot's intellectual posterity includes the whole tradition of historical materialism, from Marx's writings of the 1840s to Habermas's terminal reconstruction [*Habermas 1976*]; this intellectual current was marked by an effort to retain and refine the insights into technological progress, while at the same time adding necessary complements and correctives.

These remarks are not to be read as a defence of evolutionary theory. But it serves no good purpose to simplify the case against it, and reliance on that kind of criticism carries the risk that rejected ideas might return through the back door. As we shall see, Graeber and Wengrow are not entirely above such reproach (the promise of a "new science of history" is already a reason to suspect affinities with strong notions of progress). However, there are points to note and questions to consider before coming to a final view on that, and first of all, more must be said on corollaries of the anti-evolutionist position. It does not exclude long-term processes with a specific direction, such as state formation, provided they are contextualized within history and not converted into metahistorical dynamics. On the level of concrete analyses, Graeber and Wengrow do recognize such processes, but they are somewhat reluctant to confirm that in theoretical terms (on p. 399 and in the following section, they seem to dismiss the concept of state formation – put in quotation marks – along with the notion of the state as an unequivocally defined stable structure; this is as incompatible with the actual message of the book as it is with historical evidence).

But there is another side to this example, and it brings us to one of the strengths of the book. Drawing on the work of Pierre Clastres and James Scott (Michael Mann would also deserve a mention in this context), but adding a rich survey of anthropological evidence as well as more speculative lessons from archaeology, the authors show that state formation has, time and again in highly varied settings, provoked a countertrend. There are cultures, strategies and long-drawn-out processes of resistance to state formation, and the fact that in the very long run they have been unsuccessful should invite reflection rather than simple equation with a verdict of history.

One more implication of the anti-evolutionist research programme deserves comment. If the idea of a lawlike or at least globally intelligible history is abandoned, doubt will also be cast on notions of coherent overall patterns, emerging in the course of ongoing progress. Graeber and Wengrow apply this revisionist view to traditional opinions about the origin of civilization, commonly identified with the combination of statehood, urbanism and writing: "Where we once assumed 'civilization' and 'state' to be conjoined entities that came down to us as a historical package (take it or leave it, forever), what history now demonstrates is that these terms actually refer to complex amalgams of elements that have entirely different origins and which are currently in the process of drifting apart" (p. 431). Here we need not discuss the concluding hint at a diagnosis of our times, except to note the

affinity with political philosophers (notably Raymond Geuss) who question the coherence and signal an incipient break-up of liberal democracy. The claims regarding disparate origins and contingent amalgamation are backed up by plausible analyses of fragmentary but by no means inconclusive evidence. Recent archaeological discoveries suggest that settlements on an urban scale are older than previously assumed, and may even have preceded the definitive shift to agriculture. The experiments with recording systems that may be seen as a prehistory of writing were not linked to the administration of state-size groupings. Finally, there is no datable beginning of the state and no single factor responsible for its formation.

In general terms, there is no reason to disagree with the emphasis on historical combination of diverse sources, rather than a structural unity of co-belonging elements. The authors would probably agree that the exaggeration of unity and simultaneity has to do with a particularly impressive and influential case: the archaeological discovery of ancient Near Eastern civilizations and the decipherment of their written legacies. That was a prime example of statehood, urbanism and writing coming together and reinforcing each other. But it can also serve to justify a relativizing step beyond the argument developed by Graeber and Wengrow. Was amalgamation the whole story, or can it be shown that it gave rise to an emergent order and a new kind of tradition? There are, in my view, good reasons to stress the latter aspect. In Mesopotamia and Egypt, the convergence of separate strands did result in a synthesis with new horizons and possibilities of articulation, from imperial ambitions to literary expressions of self-reflection. The novelty and (for better and worse) epoch-making reach of this breakthrough is most evident from its impact on later periods. On one hand, the homelands of the innovation went through cycles of breakdown, revival and adaptation, but in a different overall fashion. In Egypt, a sequence of crises and restorations on the same core territory includes a phase of imperial expansion and a fascinating episode of failed religious revolution from above, attempted by Ikhnaton in the fourteenth century BCE. Here we should note in passing that Graeber and Wengrow draw attention to positive features of the crises, at least in the sense of more local autonomy; that is a valid point, and not to be confused with now forgotten Marxist attempts to dignify the downfall of the Old Kingdom as the first social revolution in history. In the Mesopotamian area, the most pronounced feature of the long-term trajectory was a succession of imperial ventures from different quarters, but sustained and cumulative enough to exemplify a “prehistory of imperialism” [Liverani 2017].

On the other hand, Egyptian and Mesopotamian patterns of civilization became “significant others”, models of reference for other cultures, in both a positive and a negative sense. Two cases stand out as particularly momentous. Ancient Greece and ancient Israel drew on skills and examples developed in the older civilizational centres, but at the same time, they defined their most distinctive cultural orientations in opposition to the dominant ones of the Near Eastern environment. The outcomes of these double-edged interrelations were to have a decisive impact on world history.

So far, I have focused on the overall framework of Graeber and Wengrow’s argument and underlined a far-reaching but not at all unqualified agreement. It remains to take a closer look at the reasonings and narratives that serve to spell out the message of the book. This part of the review must begin with comments on understated presuppositions, complementary to the critique of evolutionism but much less elaborated. The most crucial

point is briefly touched upon when the role of the imagination in the formation of social units has to be noted (p. 276; see also the references to human beings as “fundamentally imaginative creatures”, p. 121). The authors then cite Elias Canetti as an authority on this matter. For their project, which is “mainly about freedom” (p. 206), it is essential to admit the “extreme variability” of social-historical forms, “raised primarily in the imagination”, and involving “conscious experimentation” (p. 282, 283). They tend to emphasize the positive side of this imaginary reach; a mention of its role in the creation of large-scale structures is followed by the observation that this enables “amicable relations” (p. 282) with people whom the creators have never met. It is true that references to humans as “creatures of excess” and therefore “the most creative, and the most destructive of all species” (p. 128) can be found elsewhere in the book; but there is next to nothing on the interconnections of the two aspects, except for a brief discussion of cultures imagining and identifying themselves in contrast to extravagances practiced elsewhere (the example in question has to do with native American societies on the northeast coast of the continent). That point is valid and instructive, as far as it goes; Graeber and Wengrow give an interesting twist to Bateson’s concept of schismogenesis, by applying it to intercultural (and, more tentatively, intercivilizational) contacts and relations. But it is not a substitute for general reflections on the ambiguities of the imagination; and here we need to bring in a source left unnoticed by the authors but eminently relevant to the questions they are asking.

The present writer would be the last to deny that there are lessons to be learnt from Canetti; but as far as the imagination is concerned, his contribution pales in comparison with the theorist who did most to focus the attention of social theory on this subject. Cornelius Castoriadis may be described as the great absence in Graeber and Wengrow’s book. In his writings, and especially in his main work, *The Imaginary Institution of Society* [Castoriadis 1987], we find a thoroughgoing analysis of imaginary components at work in the constitution of the social-historical. He emphasizes the ambiguity of the imagination, in a double sense and with consequences that have a significant bearing on themes discussed in the reviewed book. On one hand, the human creations that make history include monstrosities as well as meaningful works, structures of oppression as well as networks of communication and spaces for reflection; and the different types can intertwine in ways that make it difficult to envisage historical alternatives. On the other hand, it is a prominent feature of human history that the social imaginary projects its own creative powers onto meta-social forces or principles – gods, ancestors or cosmic orders. The result is what Castoriadis calls the institution of heteronomy. There is no doubt that he exaggerated the contrast between heteronomous and autonomous societies (the latter being defined by their ability to consciously grasp and implement their own capacity for self-determination), and the picture of history (apart from Greek and modern breakthroughs) as an unrelieved sequence of variations on heteronomy is overdrawn. As will be seen, Graeber and Wengrow have things to say that can help to improve on these matters. It is nevertheless the case that heteronomy in the sense theorized by Castoriadis represents a key historical phenomenon, and the book does not give it due consideration. Its reiterated focus on freedom is spelt out in terms of a tripartite division: “the freedom to move, the freedom to disobey and the freedom to create or transform social relationships” (p. 426; these “primordial freedoms” are repeatedly defined in much the same words elsewhere in the book). Two comments seem in order. In the first place, the freedom to “create or

transform” presupposes the ability to question. This is the most fundamental meaning of the autonomy that – according to Castoriadis – has to be asserted against a more frequent and longer-established heteronomy. It explains his strong insistence on the link between philosophical reflection and political invention, exemplified by ancient Greek developments. Secondly, it is a question for comparative historical research whether – or to what extent – the heteronomous order translates into a concentration of power in the hands of elites (that is, for Graeber and Wengrow, the main obstacle to freedom). Such power can be of different kinds, and situations where the impersonal domination of a traditional and/or transcendent order sets limits to visible power are at least conceivable. That pattern – or something close to it – may even be a plausible hypothesis in some of the cases discussed in the book.

Having outlined critical as well as concurring perspectives, we should now turn to closer engagement with the narrative that serves to contextualize the keystones of Graeber and Wengrow’s argument. They begin with a chapter on the origins of an “ambivalent story of civilization” and a subtitle referring to “the indigenous critique and the myth of progress” (p. 27). The ambivalent story is the idea that inequalities and oppressive power structures, however regrettable in themselves, are a necessary price to pay for the benefits of civilization; the indigenous critique is a supposedly non-European input into the debates of the Enlightenment, and more specifically a set of ideas traced back to the responses of native Americans to the encounter with European intruders. This latter idea is of major importance for the whole thrust of the book, and merits careful examination.

The main piece of textual evidence for an indigenous critique is a report on conversations with a native American of high standing among his people, written by a French nobleman in exile from his country (pp. 48–61). As related in this source, the indigenous conversation partner takes the position of a “rational sceptic”, condemning the unfreedom and inequality that the Europeans have imposed on themselves through “a form of social organization that encourages selfish and acquisitive behaviour” (p. 51). Earlier commentators on the text often assumed that the native American discourse was a fiction, akin to stereotypes of the noble savage; on the basis of convincing circumstantial evidence, Graeber and Wengrow reject this view, but then they seem to conclude that the only other option is to take the report at face value. After a brief survey of recorded reactions to the dialogue, they go on to summarize: “as we’ve seen, the indigenous American critique of European society had an enormous impact on European thought” (p. 61). That kind of verdict would need more extensive grounding than the book provides; and there are, moreover, reasons to question the whole construction. Since the invocation of an indigenous critique sets the tone for much of what follows (the book might be understood as an attempt to revive an early modern indigenous view with the help of contemporary anthropology and archaeology), the treatment of the primary evidence is worth closer inspection.

The choice is not between dismissing the native interlocutor as a fiction and accepting him as a direct presence. A third option is to admit the composite character of the text in question. Given the background, education and experience of the European author, it is extremely unlikely that he could – or would have wanted to – be reduced to a mere transmitter. The authors allude to Greek influence (p. 50), and it is improbable that such connections could have been limited to style. As for the broader setting, the shift from an oral to a literate culture must have mattered for the final version of the message. Most

importantly, though, there is a historical context that enables – and demands – a complex approach to the issue. Graeber and Wengrow are not unfamiliar with the work of Lévi-Strauss, and their bibliography includes some of his writings; but there is no trace of the short yet very important text on “three humanisms” [Lévi-Strauss 1973] and their significance for anthropology. It outlines a global perspective on European encounters with non-European worlds, beginning during the early phase of modernity but with consequences of more lasting importance and still relevant as sources of anthropological reflection. The three humanisms are new perspectives on the human condition and its social framework, opened up by the rediscovery of classical antiquity in the course of the Renaissance, the first contacts with the great civilizations of South and East Asia, and the confrontation – however destructive – with indigenous societies of the Americas. For a historical approach to the Enlightenment, the most obvious implication is that we must allow for multiple global sources, interpreted and intertwined in various ways, and it will not be easy to isolate a single one in anything like a pure form. As is well known, there have been exaggerated accounts of direct Chinese influence, and it is not unreasonable to assume that something similar can happen to the search for native American inputs; they are more likely to be found as ingredients in mixtures, rather than as intact and self-contained discourses.

The main stepping-stones from the “indigenous critique” to contemporary thought are the writings of Jean-Jacques Rousseau, who is credited with founding “the left as an intellectual project” (p. 69), but criticized for portraying his egalitarian savages as devoid of imaginative powers, and thus doomed to fall into the trap of progress accompanied by oppression; and the twentieth-century anthropologist Pierre Clastres, who pioneered the idea of societies actively resisting the formation of the state and inventing protective arrangements against it [Clastres 1990]. Graeber and Wengrow have reservations about the over-generalized claims made by Clastres, but applaud him for “insisting that the people studied by anthropologists are just as self-conscious, just as imaginative as the anthropologists themselves” (p. 73). This lesson becomes a guiding thread for the whole argument of the book, and one of the key steps towards broader application is a venture into archaeology. The chapter on “unfreezing the Ice Age” (pp. 78–119) re-evaluates the archaeological evidence on hunter-gatherer societies and concludes that it suggests much more diversity than earlier scholarship – especially its evolutionist offshoots – was willing to admit. Recent discoveries have raised some difficult questions about the possible extent of variations within this early and at first sight resource-poor phase of human history. Some researchers have argued that the “extraordinary burials and monumental architecture” (p. 104) of some hunter-gatherer societies must reflect a complex social hierarchy, but we can agree with Graeber and Wengrow’s doubts on this matter. The inference is not compelling. On the other hand, an interpretation which they think is plausible and backed up by anthropological knowledge points to problems not quite adequately confronted in the book.

Their hypothesis is that seasonal variation can account for the apparent anomalies; on that view, the “public works” so out of tune with the poverty and primitive technology of the societies in question are ceremonial sites, only visited or inhabited during a part of the year or on special occasions. This conjecture is then linked to anthropological analyses of seasonal variation, from Lévi-Strauss’s well-known account of the Nambikwara back

to an older generation of scholars, including members of the Durkheim school. What is not mentioned is Durkheim's own very instructive work on this theme. In the *Elementary Forms of the Religious Life*, he analyzed seasonal patterns in the life of the Australian aborigines; it is true that his approach is biased by the over-integrated and over-encompassing conception of society that leads him to regard only the phases of close co-presence as authentically and effectively social. But there is another side to the picture. The whole seasonal pattern – the alternation of dispersal and congregating – is subsumed under the collectively accepted myth of an ancestral order, originally imposed by quasi-divine beings. In that regard, it exemplifies the situation that Castoriadis theorized as heteronomy. Graeber and Wengrow take the widespread seasonal pattern to show that “human beings were self-consciously experimenting with different social possibilities” (p. 107), and suggest that this may have extended to early episodes of agriculture. This view is not far removed from Lévi-Strauss's claim that a phase of experimentation must have preceded the neolithic revolution; and a qualified acceptance is still compatible with the idea of a mythically anchored order that sets strict limits to innovation. Such a conception of stateless societies is proposed in Marcel Gauchet's “political history of religion” [Gauchet 1999]; we may regard it as over-generalized, but the evidence is drawn from a wide variety of cases, and it must certainly be recognized as one of the most relevant contenders in its field. It is not given its due in Graeber and Wengrow's book.

The following chapters move closer to the supposedly key question of the book: “how we got stuck” in the traps of hierarchy, statehood and private property. Since the authors reject the idea of a grand historical necessity presiding over the course of events, as well as the assumption that a persistently dominant pattern must be rooted in a functional imperative, they do not aim to show that the loss of primordial freedoms had to happen, but an argument as to how it could happen is developed. It is noteworthy that the break-up of large cultural areas into smaller units appears as an important prelude to the transformations of social power. The narrowing of cultural borders facilitates the imposition of controls and commands. The authors do not explain the fragmentation of cultural worlds at any length; their reference to “schismogenesis”, a term coined by Gregory Bateson to describe divisions generated by contact, is interesting and suggests that this concept is applicable to intercultural relations, but this idea is not taken far; and although cultures are indeed “structures of refusal” (p. 174), as Graeber and Wengrow note with reference to Mauss, it should not be forgotten that they are also structures of communication, transmission, borrowing and adaptation. More detailed connections are made when it comes to the fatal transition as such. A discussion of ceremonial sites discovered by archaeologists leads to the following conclusion: “What we can suggest ... is that such carefully co-ordinated ritual theatres, often laid out with geometrical precision, were exactly the kinds of places where exclusive claims to rights over property – together with strict demands for unquestioning obedience – were likely to be made, among otherwise free people. If private property has an ‘origin’, it is as old as the idea of the sacred, which is likely as old as humanity itself. The pertinent question to ask is not so much when this happened, as how it eventually came to order so many other aspects of human affairs” (p. 163).

This summary calls for a few remarks. In the first place, the pluralistic approach to the genealogy of power, property and privileged knowledge – emphasizing the role of sacred centres and their expert administrators, but allowing for links to political and economic

domination – is a promising one. It is a good deal more convincing than the suggestion (made without any compelling arguments) that “domination first appears on the most intimate, domestic level” (p. 209). A caveat must, however, be entered in regard to private property. The analogy with the sacred, based on the observation that the object of property rights is “set apart, fenced about by invisible or visible barriers” (p. 159), does not carry conviction; ownership is not central to cultural worldmaking, but the sacred is. A further consideration, concerning the argument as a whole, is that the idea of humans as “creatures of excess” could have been used in a more systematic way. Not that it could serve to restore the belief in historical necessity; but if humans are prone to excess, new possibilities of that kind will not remain unused, and that applies to the accumulation of wealth and power as well as to knowledge claims. Finally, it must be said that the book does little to answer the question indicated in the last sentence of the quote. The way to clarify the joint impact of sacrality, power and property on “other aspects of human affairs” would be to trace the development of archaic civilizations, from early stages of statehood, temple-centred religion and class division to later ones. As will be seen, the discussion of this crucial historical phase is less informed and less instructive than one would expect from a book promising a new history of humanity. Comments on the earliest examples and episodes incline to cast doubt on the presence of full-fledged state and/or class structures, and the arguments are often of the one-sidedly speculative type. The key cases merit closer consideration. But first we should pause to note some undeniably fruitful approaches to the background.

There is no doubt that Graeber and Wengrow’s analysis of foraging societies (chapters 5 to 7, pp. 164–275) adds some major insights to the evolving picture of the pre-agricultural world; the settlements, ceremonial sites and complex social patterns of these cultures reflect a much higher level of variety and creativity than the long-dominant simplifying theories of social evolution would allow for. The account of the transition to agriculture as a long-drawn-out process with interruptions, countercurrents and uncertain outcomes is similarly persuasive. But the view that “the first farmers were reluctant farmers who seem to have understood the logistical implications of agriculture and avoided any major commitment to it” (p. 249) seems more doubtful, and may not be quite compatible with the idea that “the whole process was a fairly leisurely, even playful one” (p. 241). I do not think that the authors have convincing grounds to claim that “it was all carried out in ways that made radical inequality an extremely unlikely outcome” (p. 241), especially not if the abovementioned point about creatures of excess is kept in mind.

Doubts increase when it comes to the early agricultural civilizations. In some of the relevant cases, the archaeological evidence is so ambiguous that there is considerable scope for speculation. Two much-discussed examples stand out, the Indus civilization and the city of Teotihuacan in Mexico; both of them tempt Graeber and Wengrow to rather adventurous interpretations. Their comments on the Indus civilization stress the “likelihood” that it had developed “institutions of communal self-governance” (p. 321); they do not reject the possibility of an early caste system with a strong hieratic summit but without the multi-level hierarchy of the later one (that is, as far as the present writer can judge, the most plausible view emerging from scholarly debate) but argue that practical governance may have been of a more egalitarian kind. The point is, of course, that practical governance is not all local, as the “perfect counter-example” (p. 321) of Bali is meant to suggest; egalitarian participation in everyday tasks can coexist with permanent elite struggle at higher

levels of power (as in Bali), or with an encompassing hierocracy (as was, most probably, the case in Mohenjo-daro). The authors take a stronger view on Teotihuacan, described as a culture that “changed its course away from monarchy and aristocracy” (p. 343) towards an emphasis on general well-being and – probably – a division of authority “among local assemblies, perhaps answerable to a governing council” (p. 344). Outsiders should not try to settle this issue, but it is worth mentioning that there exists a very different – and very detailed – interpretation of Teotihuacan [Headrick 2008], listed in the bibliography but not discussed in the book; that work stresses the rivalry of different oligarchic groupings. Such a scenario does not exclude broader social conflicts, but that is still a far cry from popular rule and social housing.

If the comments on Teotihuacan are freewheeling, things get a good deal worse when it comes to Mesopotamia. Graeber and Wengrow cite Thorkild Jacobsen’s thesis about “primitive democracy” in the Mesopotamian city-states, claim that “scholars in that field have extended his idea even further” (p. 301, no reference), and that “popular councils and citizen assemblies ... were stable features of government” (p. 301). They admit in passing that we “know very little” (p. 301) about these institutions, but then they revert to a more assertive mode, quoting C.L.R. James on every cook being able to govern in fifth-century Athens, and adding: “In Mesopotamia, or at least in many parts of it, it seems this was literally true” (p. 302). They can hardly have ignored where James got this from. The metaphor of the governing cook is borrowed from Lenin’s *State and Revolution*, and Lenin took this possibility – the simplification of state affairs to a point where every cook could handle them – to be an achievement of capitalism. A leap from Bolshevik mythology to ancient Mesopotamia does not inspire confidence, and the whole story falls apart on closer examination. There is no mention of the fact that Jacobsen’s thesis was a highly speculative elaboration of tenuous evidence, and reactions of later scholars have much more often been critical than supportive. Marc van de Mieroop, certainly one of the most authoritative scholars in the field, is quoted as if he agreed with Jacobsen, but in fact his view is very different. He is quite dismissive about the idea of “primitive democracy” and takes it to be an unwarranted extrapolation from late literary evidence [Mieroop 1997: 133–135]. He argues that self-government of cities became more important in later stages of Mesopotamian history, especially under the Assyrian empire; but this was a selective development, and more precisely a privilege granted by imperialist rulers to key cities in their heartland. The citizens thus involved in administration were not governing a state; they were subaltern actors in the service of an expansionist power.

Getting the Mesopotamian case straight is of some importance for broader historical perspectives. The Jacobsen thesis has been a hobby-horse of those who wanted – mostly for ideological reasons – to downgrade the Greek experience (it should be noted in passing that the present reviewer happily confesses to a Hellenocentric outlook; Ancient Greece was, as Christian Meier puts it, the needle’s eye of world history). Greek history is not a major concern of Graeber and Wengrow’s book, but they are obviously inclined to dismiss both the originality of Athenian politics and its affinity with modern democracy. More generally speaking, the last millennium BCE in the Eurasian world is not discussed at a length comparable to the chapters on Neolithic and Bronze Age developments; there is, however, a brief reference to a crucial phase that should not be left uncommented. The paragraph on the Axial Age (p. 450) packs a lot of confusion into a few lines. The claim that

Karl Jaspers believed “all the major schools of philosophy we know today” to have originated during this period is vastly overstated; Jaspers described Kant as “the philosopher pure and simple” (*der Philosoph schlechthin*), and he certainly did not think that Kantian conception of philosophy went back to the Axial Age. The authors then add that Jaspers’s periodization “has been extended by others to include the period that saw the birth of all today’s world religions, stretching from the Persian prophet Zoroaster (c. 800 BC) to the coming of Islam (c. AD 600)”. This is very misleading. The only author who argued for including Christianity and Islam among axial religions was S. N. Eisenstadt, and his approach changed the character of the concept; it was no longer a chronological term for a certain period, but a typological category covering a distinctive group of civilizations. This view did not find favour with other participants in the discussion, and various other revisions of Jaspers’s narrative were proposed. The debate is documented in several volumes, none of which is listed in Graeber and Wengrow’s bibliography.

As for Zoroaster, there is no consensus about his date; but the main positions now in debate put him either long before or considerably later than 800 BC. Another problematic claim is that the “core period of Jaspers’s Axial Age” saw “the spread of chattel slavery across Eurasia”. Can this be documented? I doubt it. The historical evidence is limited and fragmentary; but if I am not mistaken, the dominant view among historians of China – for example – is now that chattel slavery was in retreat during the period of the Warring States, i.e. exactly at the time mentioned by Graeber and Wengrow, gained ground under the short-lived Qin dynasty and declined again under the Han.

To conclude, it is probably true that the developments of the Axial Age were “just ... what happened in Eurasia” (p. 450); but what happened in Eurasia had very massive long-term consequences for the later history of the whole world. That is, of course, outside the purview of Graeber and Wengrow’s book. But it remains to consider a part of their argument that relates more directly to later history than any of the others; it is a revisit of the question already raised about the origins of domination, and this time with a more explicit emphasis on the state.

It is easy to agree with the claim that “the state has no origin” (p. 359) – if we mean that there is no single causal factor to be identified as responsible for its rise, no precise dating of its beginnings, and no simple definition of statehood that would enable us to draw a clear dividing line between stateless and state-centred societies. And it is at least arguable that “modern states are, in fact, an amalgam of elements that happen to have come together at a certain point in human history” (p. 368); that view seems closer to truth than the idea of a coherent system of structures and functions. But if we want to grasp the formation and transformation of states as changing outcomes of historical processes, it will nevertheless be necessary to define basic components of the picture. Graeber and Wengrow do so in a somewhat abrupt fashion. They identify “control of violence, control of information, and individual charisma” as “three possible bases of social power” (p. 365). Since this tripartite division is proposed after a brief brush with Max Weber’s theory of the state, a closer look at implicit Weberian connections may help to put the seemingly disjointed bases into perspective. As will be seen, they turn out to be separate aspects of a more complex problematic, and a reformulation would bring that background to light.

“Control of violence” corresponds to Weber’s remarks on violence as the ultimate foundation of statehood; but the role of violence in the history of state formation is not

simply a matter of control. A comprehensive view will have to take in the efforts to achieve a monopoly on the means of violence, as well as on the decision to use them; the ways of displaying and transfiguring it, and of unleashing it in exceptional ways; last but not least, the involvement in unpredictable explosions of violence, due to interstate competition and revolutionary upheavals. “Control of information” belongs to what Weber called the level of administration, and more specifically to its bureaucratic version. But bureaucracy presupposes more than governance based on information; it also involves a division of labour and a hierarchy of authority predicated on competence; as the historical variety of bureaucratic regimes and traditions shows, cultural definitions enter into every aspect of this pattern. Moreover, bureaucratic forms of administration often mix with other ones, not primarily based on information, such as the type described by Weber as patrimonial; that phenomenon appears in many guises, including modern ones. A more specifically modern development is the interference of ideology with administration, often in collision with the informational basis. Finally, charisma is a notoriously Weberian concept, although it has had a very chequered later career; Graeber and Wengrow’s use of it is the least adequate part of their tripartite model (and the preposterous choice of Kim Kardashian as an example does not help). They refer only to individual charisma and link it closely to competitive politics; their view of modern democracy seems to be “a game of winners and losers played out among larger-than-life individuals” (p. 367), which is a rather dubious generalization (think of the contest for the succession to Boris Johnson – not a larger-than-life individual in sight).

There is no reference to the very extensive discussion that has developed around Weber’s analyses of charisma. It is not being claimed that a classic is necessarily a final authority; but an unexplained narrowing of classical perspectives calls for comment. Although Weber had much to say about charismatic individuals, he did not reduce charisma to that particular type. Not only was it, in his view, transferable to institutions and ideas (he even refers to a “charisma of reason” in connection with the Enlightenment and the French revolution); he also refers to charisma as a revolutionary historical force. It seems fair to say that he failed to settle the question of the relationship between personal and impersonal aspects, but at least he pushed the concept of charisma in directions that invite further reflection on basic issues. In the context of Weber’s sociological project, it belongs to the level of domination (*Herrschaft*), identified as power with legitimation, but not thematized as such by Graeber and Wengrow. Domination is, for Weber, the mitigating middle between violence and administration: it ensures the linkage of command and obedience, without direct coercion. There is, however, an under-theorized background. The modes of legitimation presuppose cultural definitions of power, which Weber does not explicitly discuss; but the concept of charisma, understood in light of its broadest ramifications, is at least indicative of the cultural and historical creativity that remains a crucial theme for attempts to think with Weber beyond Weber.

To sum up, the above criticisms are not directed against the idea of analyzing historical trajectories of the state in terms of different constellations, made up of elements that are neither intrinsically co-constituted nor invariably associated. Rather, the complaint is that the conceptual scheme used by Graeber and Wengrow to develop this argument is an arbitrary and oversimplified selection from a more complex problematic. An impressive version of that more complex approach can be found in the work of Max Weber, but it awaits further development.

For reasons of space, these remarks will have to be the final point for now. A selective discussion cannot do justice to all parts of an exceptionally wide-ranging work; but to conclude with a balanced though provisional judgment, the opening comment should be re-emphasized. Notwithstanding occasional lapses into ill-advised bombast, some biased arguments and ideological flights of fancy, this is a hugely interesting book and deserves a wide readership.

Jóhann Páll Árnason

DOI: 10.14712/23363525.2022.22

Bibliography

- Castoriadis, Cornelius [1987]. *The Imaginary Institution of Society*. Cambridge: Polity.
- Clastres, Pierre [1990]. *Society Against the State*. Princeton: Zone Books.
- Gauchet, Marcel [1999]. *The Disenchantment of the World. A Political History of Religion*. Princeton: Princeton University Press.
- Graeber, David – Wengrow, David [2021]. *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. London: Allen Lane.
- Habermas, Jürgen [1976]. *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Headrick, Annabeth [2008]. *The Teotihuacan Trinity. The Sociopolitical Structure of an Ancient Mesoamerican City*. Austin: Texas University Press.
- Lévi-Strauss, Claude [1973]. Les trois humanismes. In. *Anthropologie structurale deux*. Paris: Plon, pp. 319–322.
- Liverani, Mario [2017]. *Assiria. La preistoria dell'imperialismo*. Bari: Laterza.
- Mieroop, Marc van de [1997] *The Ancient Mesopotamian City*. New York: Oxford University Press.
- Zanden, Jan Luiten van [2009]. *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000–1800*. Leiden – Boston: Brill.

Adrian Jitschin: *Das Leben des jungen Norbert Elias*. Weinheim: Beitz Juventa, 2021, 634 pp.

In 2021, a new work dedicated to the young years of Norbert Elias appeared on the book market, authored by Adrian Jitschin, head of the Frankfurt branch of the FernUniversität in Hagen, and a member of the committee of the Norbert Elias Foundation, based in Amsterdam. Jitschin, a trained historian, explained his professional interest in this subject through the fascination with Elias' work impressed on him during his studies, but also by his own family "roots" in Silesia, thanks to which he succeeded (almost by detective work) in revealing certain new facts about Elias, correcting certain hitherto held assumptions. One of the sources of this research was the correspondence stored in the German Literary Archive in Marbach am Neckar.

Experts who deal with Elias' work agree that it is necessary to see and understand it not only in its uniqueness and originality, but also in contemporary contexts, without which it is hard to adequately assess the author's intellectual performance. Literature on this topic appeared especially in the seventies and eighties. Hermann Korte (1988) at that time worked on the pre-exile period of Elias' life and the beginnings of exile, and Stephen Mennell (1989) examined the post-war period. Elias himself commented on his life several times (e.g. *Adorno-Rede* from 1977), and there are the memories of his contemporaries (including the collection *Human Figurations*, 1977). There are furthermore several film documentaries and radio recordings. Important literary sources include Elias' biographical interview with Dutch sociologists (1984) and his *Notizen zum Lebenslauf* (1984). In 2019, a text by Dennis Smith dealing with the comparative study of the lives of Norbert Elias and André Breton was published. All this is now complemented by the more than 600-page work of Adrian Jitschin, which deals with the period of Elias' life limited to the years 1897–1940. The content of this period is divided into four major chapters: "Adolescence" (1897–1919), "Studies" (1919–1924), "Teaching" (1925–1933) and "Escape" (1933–1940).

Norbert Elias was born on June 22, 1897, in Breslau (now Wrocław, Poland). Hermann, Elias' father, was a textile merchant and manufacturer, and his mother's maiden name was Sophie Gallewski. The family was Jewish and they spoke German. At that time, among the largest Jewish communities in Germany lived in Breslau. Like other children from Jewish families, Elias attended the Prussian humanist Johannes High School. During his childhood and adolescence, he encountered the influences of both Jewish and German culture; in his high school studies he became attracted to philosophy. In the year 1915, however, he left for the front. The experience he gained at a very young age in the trenches of the First World War was undoubtedly of great importance for his further development. In addition to violence and death, it was above all an experience of the relative helplessness of the individual against the social machinery, which the war strongly impressed on him.

After the war, Elias began studying medicine and philosophy at the University of Breslau. He devoted himself to medicine at his father's request but did not complete these studies. He spent the summer semester of the year 1919 at the University of Heidelberg, and a year later undertook a study visit in Freiburg. In Heidelberg, Elias had the opportunity to hear the philosopher Heinrich Rickert, got to know Karl Jaspers, and came into contact with the sociology of Max Weber. In Freiburg he attended a colloquium of Edmund Husserl and had the opportunity to meet Martin Heidegger. In contact with these important streams of German thought at the time, Elias' approach to the humanities was gradually formed.

While studying in Breslau, Elias was a member of the Jewish Tourist Association, publisher of the journal *Blau-Weiß*, which in 1921 released an article entitled *Vom Sehen in der Natur* (*From Seeing Nature*), providing the first evidence of his divergence from Kantian philosophy, leading him eventually into conflict with his then teacher Richard Höningwald. In his doctoral thesis (in 1924) *Idee und Individuum: Ein Beitrag zur Philosophie der Geschichte* (*Idea and individual: A contribution to the philosophy of history*), Elias formulated the view that what Kant took for

granted as prior to experience was in fact something humans must learn with the help of speech for it to be lodged in the consciousness.

After completing his doctoral exam, Elias started working at a small hardware factory, where he was active in the export department. However, when the opportunity arose, he exchanged this position for a university career and went to Heidelberg to engage in sociology, with the aim of obtaining the rank of senior lecturer (via habilitation). The Department of Sociology was under Alfred Weber, who cultivated the discipline in line with the tradition established by his older brother Max (who died in 1920). Another important figure working there at this time was Karl Mannheim, who, however, got into heated professional disputes with Alfred Weber. Elias, by contrast, became friendly with Mannheim – despite some differences in opinion – so that when the Hungarian exile was appointed professor in Frankfurt am Main in 1930, Elias followed him as his assistant.

Frankfurt had a specific intellectual climate associated with university life, discussion groups and cafés. All of this was coming under an increasing degree of political influence at that time. The Institute for Social Research, led by Max Horkheimer, was beginning to develop its critical theory; however, relations between Mannheim and Horkheimer were somewhat strained. Elias meanwhile worked on his habilitation work, which he completed three years after arriving in Frankfurt and gave the title *Der höfische Mensch: Ein Beitrag zur Soziologie des Hofes, der höfischen Gesellschaft und des absoluten Königtums* (*The courtly man: The contribution to the sociology of the court, courtly society and absolute monarchy*). In this he focused on the study of the absolutist court society of France in the 17th and 18th centuries, thereby first touching on the problems that would a few years later form the core of his most important book. However, Elias lacked the habilitation lecture necessary for his appointment to associate professor, and this was never to occur. Adolf Hitler's accession to Reich Chancellor and his assumption of power changed the situation at the university fundamentally. Jews and all critically oriented scientists were expelled from the

university. Mannheim emigrated to England. Elias left Frankfurt a few weeks after him. After several trips, he tried conducting business in Paris, but without success. He was able however to obtain a small scholarship in London, which allowed him to continue his research work. He later found a job and England became his home for the next several decades.

On arriving in London, Elias spent most of his time in the study hall of the British Library, then part of the British Museum. There he wrote up his life's work. *Über den Prozess der Zivilisation*, which was later published in English under the name *The Civilizing Process*. This two-volume work was published in German by the Swiss publishing house Haus zum Falken in 1939, at the beginning of the 2nd World War.

The Civilizing Process is subtitled *Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. The concept of psychogenesis expresses the long-term development of human personality structures and ways of behaviour; sociogenesis refers to the development of social structures of inequality, power, and order. Elias showed that both development processes are mutually dependent. The result of this synthetic view was two interrelated theories: the theory of civilization, relating to changes concerning personality and behaviour (the content first and foremost of Part 1) and the theory of state formation (Part 2).

In examining the process of civilization in Western societies, Elias had used hitherto relatively unusual study material: medieval writings on decency, good manners, and good behaviour, epic literature, and period pictorial scenes. He dealt with dining, bodily acts, behaviour in the bedroom, the relationship between man and woman, and the life of knights. As a result, he was able to show that in the early Middle Ages behaviour was less regulated and more determined by spontaneous affections and instincts. This behaviour changed little during the Middle Ages; only at the end of the Middle Ages came refinement. This new quality could be seen during the period of the Renaissance, a process which accelerated and culminated in the etiquette of court society in the 17th century.

Elias illustrated the interdependence of psychogenesis and sociogenesis, for example,

with the issue of aggression. Historical sources depict knights who spent their lives plundering, destroying, looting, killing, mutilating and torturing innocent people. This was one of the accepted standards of the society of warriors. The stronger affections in behaviour, and spontaneous, affection-driven aggression, corresponded to a society with a low level of order and integration, in which threats, raids, robbery and murders occurred daily. In a pacified society, by contrast, the individual has enough certainty to renounce violence itself. Social regulation is exercised in the form of a state monopoly on the performance of violence. This creates, on the individual level, a presumption for mental regulation, for the control of affections and the blocking of aggressive impulses.

Much of the second volume of the work *The Civilizing Process* deals extensively with developments that, after a long series of competitive elimination struggles, resulted in the emergence of powerful centralized states in Western Europe. The consolidation and monopolization of the hitherto highly volatile power of the rulers became possible through centralized military force – an army financed through taxes. The exaction of taxes, on the other hand, presupposed militaristic power and, at the same time, also a stable, functioning economy. Only when the domination of a certain territory, a monopoly of land, was stabilized by the monopoly of power and the monopoly of taxes, was it possible to talk about the state in the modern sense of the word. In the interest of dispositional power over these monopolies, the monarch was forced to establish an administrative apparatus. This originated and developed in the court.

The control of affection, coupled with a code of conduct, there reached its peak, and formerly free warriors were transformed into cultivated courtiers. At the court, as if in a modelling workshop, new standards of behaviour, feelings and thinking were created. The process of civilization initially affected a narrow upper class but spread further to the whole society.

Adrian Jitschin concludes his 600-page book by giving an account of the life story of Norbert Elias at the time when he completed and published his masterpiece, *The Civilizing Process*. Let

us add that Elias had to wait until the mid-1970s for the appreciation and fame associated with it.

On the whole, Jitschin has managed to use a huge number of sources and often completely new knowledge and information in the pages of his book. His work is characterized by precision and scrupulousness, but does not lack attractiveness and appeal, thanks to which it can be read almost like a biographical novel. In its chapters, the author brings out vividly not only the character of Elias himself, but the vanished world of the bourgeois life, academic circles and intellectual environment of the first half of the twentieth century with its striving and controversies, clashes and defeats. In short, Jitschin has presented himself in a truly exemplary way as a man of science in his first great work; we can only anticipate how he can similarly enrich us in his future books.

Jiří Šubrt

DOI: 10.14712/23363525.2022.23

Nicolas Maslowski – Kinga Torbicka (eds.).
Contested Legacies of 1989. Geopolitics, Memories and Societies in Central and Eastern Europe.
Berlin: Peter Lang, 2022, 228 pp.

The book under review is from the series *Studies in Sociology: Symbols, Theory and Society*. It is already Volume 12 and the editors of this book are Professor Nicolas Maslowski and Kinga Torbicka. The studies presented in the book are of a high standard, and although the subject matter is wide ranging, the individual articles are carefully selected to cover the whole subject.

The aim of the volume is to analyse the contemporary changes and challenges associated with the events since 1989. Like the previous volumes in this series, this book focuses on Central and Eastern Europe and the dilemmas of modern history and modernity that have affected the region for thirty years.

In particular, the book focuses on the socio-cultural, institutional and strategic transformations that the revolutionary transition has

brought to Central and Eastern Europe. At the same time, the articles in the book draw attention to the fact that the geopolitical aspects of the transformation, the politics of collective memory and intra-societal issues in particular challenge the legacy of the revolution itself. The task of the authors of this book is to assess whether Central and Eastern Europe is nearing the end of the cycle of transformation.

The volume consists of three parts, *Contesting the Post-Soviet Geopolitical Order*, *Contesting the Memory of the Democratic Revolution*, and *Contesting the Social Order*, with the second part on Memory receiving the most attention.

In this volume, I particularly appreciate that the authors avoided commonly known facts and did not digress to other topics. Thus, in order to meet the scope of the book, the reader receives clearly comprehensive studies referring to a number of useful sources. Even more, however, the volume deserves praise for its reflection on the attitudes and events of the past few years that have crystallized into war in the last few months. In the opening chapter, *The End of a Historical Sequence*, Nicolas Maslowski first analyses, using the concept of post-communism, the main characterising factors that have accompanied the post-communist period for thirty years. The chapter also examines the role of former dissidents from three different perspectives: memory, the political scene and political debate. Maslowski refers to two controversial concepts in political sociology – democratic transition and post-communism. Even though Maslowski recognizes that these are problematic variants, he works with them because they allow us to frame two types of realities, two phases of history, in a macro perspective. According to Maslowski, the concept of transitions allows us to analyze the transformation of societies from authoritarianism to a world of liberal democracies and market democracies. The concept of post-communism is supposed to represent the specifics that were meant to explain and justify the incompleteness of this transformation. “These two concepts were defining an historical sequence determined by two turning points of history, with a relatively consensual start date and an end at an uncertain date” (p. 21).

This chapter is more a form of reflection and does not bring any new insights, but it is a brilliant introduction containing the key elements and concepts of the topics on which the following contributions are based.

As written above, the first part focuses on Post-Soviet Geopolitical Order, in which two contributions are presented. The first is by Anaïs Marin and is entitled *Spreading the Seed of Doubt: The Divisive Effect of Russia*. This paper discusses one type of authoritarian power, “Sharp Power”, which relies on two main tactical tools: disinformation and exacerbating the internal vulnerability of the target. Marin applies the analysis of this type of power to Russia and, with reference to the existing literature, continues the tradition of two key questions in Russian influence research. “1) What is the rationale of Russian sharp power? Why and how is it being deployed? 2) What are the operational features of Russian sharp power tactics? How efficient are they?” (p. 34).

Marin then provides an assessment of the impact of Russian “sharp power” and additionally makes recommendations for democratic societies to strengthen their resilience to Russian malign interference. This chapter will certainly meet the reader’s expectations. An even more engaging and certainly more topical topic is addressed by Kinga Torbicka in her contribution in the same section. The chapter entitled *Unpredictable Security: US and Russian Games on NATO’s Eastern Flank: The Example of Poland* addresses the question of the real importance of NATO’s eastern flank for Poland’s security level. The author focuses on the cooperation of the Visegrad Group and on the possible strengthening of NATO’s eastern flank. In line with the current situation in Eastern Europe, this is the key theme of the whole book.

Torbicka focuses on the annexation of Crimea, and was obviously written before February 24, 2022, when Russia invaded Ukraine. However, the author’s analysis of particular events and phenomena, the situation in Crimea, and the importance of NATO are mirrored in current events. The author’s scholarly analysis and familiarity with security studies is further enhanced by the conclusion of the chapter.

“In December 2019, the NATO summit was an opportunity to decide on strengthening the readiness of the entire Alliance. This is a favorable solution from the Polish point of view, but one should not forget about building one’s own defense capabilities or trying to transform the rotational US presence into a permanent one, which may eventually equalize the security status of Eastern Flank and Western Europe. Many questions remain unanswered, such as the one concerning American leadership proving irreplaceable, as Henry Kissinger once asked” (p. 69).

The second part of the book presents studies on memory in the democratic revolution. This part is the most comprehensive in terms of contributions. Since the first part consists of two chapters and the third part consists of three chapters, the focus on memory is crucial in the book. And it is not just the scope of the sections, but the overall emphasis on the role of memory in post-communist regimes is greater than that of the other sections. Already in his introductory essay, Masłowski draws attention to the influence of memory, which he sees as central to research on democratic transitions occurring in political debates and the humanities. I certainly do not want to contradict the importance of memory in historical-sociological research, let alone the importance of collective memory; on the other hand, it is not appropriate to neglect geopolitical and social issues in the context of the legacy of transition in Central and Eastern Europe.

Let us now turn our attention to M. Rakus-Suszczewski’s chapter entitled *Constructing Memory: the Polish Church and the Round Table Agreement of 1989*, which dominates this section. Here the author considers the extent to which the attitude of the Catholic Church in Poland has changed, with an emphasis on the memories of individual actors. Rakus-Suszczewski acknowledges that the attitude of the Catholic Church towards democratic changes and systemic transformations has been the subject of many studies, both Polish and foreign. However, she adds that most of the analysis describes the attitude at the Round Table mainly as part of a complex political game that led to the decisive events of 1989 and gave birth to the Third Polish

Republic. For this reason, the author emphasizes the narratives and recollections of church dignitaries. The chapter is written in an engaging manner and deals with arguments and facts that are suitable for other authors who would like to work with this topic and develop it further. Rakus-Suszczewski raises interesting questions and hypotheses, but does not always find answers. The main result of the whole study is an analysis of the Church’s attitude towards democracy, which the author distinguishes into three basic stages of the development of the contemporary history of the Polish Church – *the phase of scepticism and disappointment*; *the phase of criticism in the first decade of the new millennium* and *the phase of politicization* – and which can serve as a theoretical starting point for a number of scholarly works.

In this section I would also like to highlight the chapter *The Present’s Ever-Changing Past: Post-1989 Memory of the “Rescue of the Bulgarian Jews”* by Nadège Ragaru. This is a very compelling topic, and the focus of the chapter is on exploring the changes in the memories and narratives of the “Rescue of the Bulgarian Jews” after the fall of socialism in Bulgaria, which was an ally of Nazi Germany during World War II. Ragaru’s research addresses the social and political dynamics of the promotion of the “Kyustendil delegation”. This chapter is particularly interesting because it is written through a dual lens, namely, historiography and historical sociology tracing the historical period of World War II, while at the same time the chapter has a certain retrospective feel, with the author addressing the modern challenges and implications of a still untold history. This approach is very useful for a study of this nature and I must highlight that the author has managed to incorporate both components clearly and clearly.

The third part is devoted to social order and organization. The very first chapter, entitled *Three Responses to the Rise of National Conservatism in Central and Eastern Europe of the 2010s and the Legacy of 1989* by Pavel Barša, draws a lot of attention to itself for its broad scope. Here, the author compares three diagnoses that were formulated in response to the rise of national conservatism in Eastern and Central Europe and

the new geopolitical assertiveness of Russia and China in the 2010s. The first, paradigmatically represented by Timothy Snyder, unreservedly claims the legacy of 1989 and perceives a confrontation with the domestic enemies of liberal democracy. The second view, represented by Ivan Krastev and Stephen Holmes, sees this legacy as one of the main sources of the crisis. The third account rejects the idea of a gradual rise of mutually exclusive ideological alternatives. The author refers to a number of authors and theoretical and historical backgrounds from which he concludes that “The comparison of the three positions can be summarized according to how they answer four questions: 1) was the legacy of 1989 monolithic and homogenous, or mixed and composed of heterogeneous elements; 2) was the crisis of the 2010s a consequence of the fact the post-1989 transformation of East Central Europe had been completed, or, rather, that it could not be completed and, if the latter, what was the reason for its incompleteness; 3) was the anti-liberal turn in East Central Europe part of the crisis of the global order established on the ruins of the Soviet bloc, or was it rather (one of) its source(s); 4) does history move within a linear time frame either forwards (making progress) or backwards (making regress) or does it consist of a series of discontinuous eras? Both the first and the second account see the legacy of 1989 as monolithically liberal: for the former account, its homogeneity is linked to its opposition to totalitarianism, while the latter sees this legacy as composed of both globalist and liberal and nationalist and conservative elements, even if the general balance has favoured the former elements, such as individual rights and constitutional procedures, over the latter, such as national sovereignty and the rule of the majority” (pp. 181–182). Barša, however, further disputes this conclusion and presents new considerations that could enrich the comparative picture of the three diagnoses with new insights.

The last chapter in the volume is *Contest over EU Values: Poland and the Rule of Law Crisis* by Camille Dobler, which takes a hermeneutical approach to the issue of EU values. On the basis of new interpretations, the author tries to explain neoliberal democracy in connection

with institutional changes in the European Union. The author seeks to highlight the violation of the rule of law in Poland and seeks to answer the question of how long this status quo is sustainable for the European Union. Dobler takes a very critical approach to both the issue of Poland and the European institutions, where she concludes that the illiberal political discourse coming out of Poland is more “tolerant” and better represented than in other institutions of the European Union.

Although the book is meant to address the contested legacies in Central and Eastern Europe, the situation in Poland is the one most emphasised. Most of the contributions are strictly focused on this country, which is a pity, because some of the topics discussed could very well be applied to other countries in the region and would certainly bring new insights from a completely new perspective. Nevertheless, the book certainly delivers on the idea it sets out to do. In particular, I appreciate the authors’ insight and the timeliness of the chapters. For this reason, this volume is suitable both for the academic community, to whom the book will provide a number of suggestions and theoretical starting points, but it is also suitable for the general public who want to learn more about the issues in the historical-sociological society after 1989 in Central and Eastern Europe.

Markéta Minářová

DOI: 10.14712/23363525.2022.24

Alexander Onufrák: *Vznik a vývoj britskej sociálnej politiky*. Košice: Vydavateľstvo ŠafárikPress, 2021, 240 s.

V slovenskom akademickom diskurze sa často pri problémoch demokracie poukazuje na tzv. dimenzie občianstva vymedzené Thomasom Humphreym Marshallom v diele *Občianstvo a sociálna trieda a ďalšie eseje*. Autor v ňom hovorí o troch prvkoch/úrovniach občianstva – občianskom, politickom a sociálnom. Sice tieto dimenzie Marshall vymedzil na základe analýzy historického vývoja práv na území súčasného

Spojeného kráľovstva, sú natoľko univerzálne, že sa dajú (s istými obmenami) aplikovať aj na Slovenskú republiku.

Keďže vyššie spomenutým konceptom úrovni občianstva sa dopodrobna v kontexte defor mantov demokracie venuje pracovisko Katedry politológie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, nie je prekvapením že téma sociálnej politiky Veľkej Británie (a neskôr i Spojeného kráľovstva), sa stala hlavnou témou monografie Alexandra Onufráka, ktorý pôsobí na tamojšej katedre. Autor sa okrem iného dlhodobou orientuje na problematiku politickej sociológie a do svojich výstupov z oblasti sociológie vnáša politologický pohľad, čím obohacuje už existujúci diskurz.

Okrem dlhodobej orientácie autora na problematiku politickej sociológie však dôležitú úlohu pri výbere samotnej témy publikácie *Vznik a vývoj britskej sociálnej politiky* zohrávali autorov záujem o spoločensko-politický život v Spojenom kráľovstve. Vychádzajú z vlastných skúseností (nielen pracovných, no musíme bez nich by táto publikácia vznikala iba veľmi ťažko), sa autorovi podarilo naplniť tri ciele, ktoré si v úvode publikácie ukladá. Napĺňanie jednotlivých cieľov kopíruje vonkajšia kompozícia textu.

Prvý cieľ, ktorý chce autor naplniť – charakterizovať vznik a vývoj britskej legislatívy v oblasti sociálnej politiky, napĺňa v kapitole *Zákony pre chudobných*. V nej opisuje vývoj zákonov, ktoré boli vytvorené ako reakcia na vznik anglikánskej cirkvi a zrušenie cirkevných organizácií, ktoré plnili funkciu starostlivosti o tých, ktorí sa neboli schopní sa postarať sami o seba. Autor v tejto kapitole ponúka prehľad najdôležitejších legislatív, ktoré boli prijaté – či už šlo o zákony, na základe ktorých sa mali trestať zločinci a povalači alebo o zákony, ktoré mali pomôcť a podporiť chudobných. Dôležitá je v tomto prípade kompozícia kapitoly. Predmetné zákony autor zoraďuje chronologicky – od tudorovského obdobia až po obdobie pred začiatkom priemyselnej revolúcie, pričom každý významný legislatívny akt približuje a zasaďuje do širšieho spoločenského a historického kontextu.

Druhá kapitola s názvom *Zákony pre pracujúcich* napĺňa cieľ autora charakterizovať vznik a vývoj britskej legislatívy v oblasti pracovného práva. Podobne ako prvú kapitolu, i druhú koncipuje autor tak, že približuje vývoj pracovného práva chronologicky – od počiatkov pracovného práva, ktoré súviselo s výrazným poklesom populácie v Anglicku z dôvodu morovej epidémie, cez priemyselnú revolúciu, počas ktorej sa výrazne rozšírila detská práca, pokračujúce továrenskými zákonmi až po zákony opravujúce prácu v baniach.

Posledná kapitola nesie názov *Na ceste k welfare state* a autor v nej napĺňa tretí stanovený cieľ, ktorým je charakterizovať vznik a vývoj britského welfare state. Táto kapitola začína tam, kde sa končia predchádzajúce dve a svojou aktuálnosťou a poznatkami, ktoré sú v nej uvedené, by sa mohli inšpirovať politici i čitatelia dodnes. Rozsahovo najdlhšia kapitola v žiadnom prípade nezaostáva za prvými dvoma, dokonca, vzhľadom na fakt, že zaberá obdobie, z ktorého sú dostupnejšie dáta, ponúka pohľad nielen zo sociálneho, politologického a sociologického aspektu, ale i ekonomického. V tejto kapitole sa prejavuje, že autor nemá skúsenosti iba s politickou sociológiou, ale vďaka svojej širokej vedeckej orientácii dokáže nachádzať vzájomnú súvislosť medzi na prvý pohľad nesúvisiacimi javmi.

Súčasťou publikácie je aj krátky záver, ktorý zahŕňa najzaujímavejšie zistenia autora. Po prečítaní publikácie s autorovými závermi nemožno nesúhlasiť – v oblasti sociálnej politiky zohráva úlohu nielen štát, no i cirkvi a iné organizácie, a tiež rodina. Oblasť sociálnej politiky neznamená iba ochranu sociálne slabších – ide o synergiu viacerých oblastí, ktoré sa navzájom musia dopĺňať, ako napríklad školstvo či zdravotníctvo. Autor na konkrétnych príkladoch z oblasti legislatívy poukazuje na to, že „sociálna politika“ už dávno nie je doménou iba „lavice“ či „socialistov“. Pretože v histórii Spojeného kráľovstva sa stretávame s osobnosťami inej politickej orientácie (napr. liberáli), ktorí taktiež uskutočňovali kroky zlepšujúce sociálne podmienky občanov. Dôležité je, že tieto osobnosti neboli len na celoštátnej úrovni, no i na regionálnej. Z minulosti teda vidíme, že miestna a regionálna samospráva zohrávala tiež dôležitú

úlohu pri sociálnej pomoci. Jediným nedostatkom, ktorý má záver je azda to, že vzhľadom na rozsah fascinujúcich a nových poznatkov, ktoré sú v publikácii uvedené, sa zdá byť veľmi krátke. Na druhej strane táto krátkosť nie je na úkor obsahovej obohatenosti.

Je potrebné vyzdvihnúť ešte jednu vec. Až na niekoľko gramatických a štylistických chýb je publikácia po jazykovej stránke napísaná veľmi kvalitne. Autorovi sa podarilo nájsť strednú cestu medzi korektným akademickým vyjadrovaním a vyjadrovaním, ktoré je ľahko čitateľné aj pre laika. Toto je jeden z obrovských prínosov, ktorý nachádzame vo vzťahu k predmetnej monografii. Vzhľadom na tému je diapazón cieľového publika veľmi široký a autorovi sa podarilo podrobným spracovaním, jasnou analýzou legislatívy, trpezlivým vysvetlením problematiky a historických okolností vytvoriť publikáciu,

z ktorej môže čerpať široké spektrum (nielen) vedeckej komunity.

Napriek tomu, že publikácia ponúka historický prierez najdôležitejšími dokumentmi týkajúcimi sa sociálnej politiky, z postrehov autora môžeme čerpať i v budúcnosti. Panuje zhoda, že ak nechceme opakovať chyby minulosti, je potrebné ju poznať a pochopiť. Publikácia Alexandra Onufráka však zachádza ešte ďalej – nielen pomáha pochopiť minulosť, ale ukazuje možnosti, ako zlepšiť postavenie jednotlivca v spoločnosti, poskytuje historickú skúsenosť, prečo je dôležité podporovať občanov v sociálnych otázkach a ponúka návod, ktorým sa štáty môžu inšpirovať, aby zlepšili blahobyť občanov (a to nielen tých), ktorí to imanentne potrebujú.

Katarína Duffeková

DOI: 10.14712/23363525.2022.25